

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

136916

KUR'ÂN'DA UBÛDİYET
VE
BOYUTLARI

DOKTORA TEZİ

Eyüp YAKA

136916

Enstitü Anabilim Dalı : TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı : TEFSİR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Davut AYDÜZ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

MART – 2003

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KUR'ÂN'DA UBÛDİYET
VE
BOYUTLARI

DOKTORA TEZİ
Eyüp YAKA

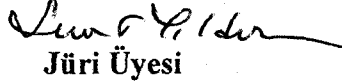
Enstitü Anabilim Dalı : TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ
Enstitü Bilim Dalı : TEFSİR

Bu tez 28/ 03/ 2003 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr.
Davut AYDÜZ

Jüri Başkanı

Prof. Dr.
Suat YILDIRIM

Jüri Üyesi

Prof. Dr.
Bedrettin ÇETİNER

Jüri Üyesi

Prof. Dr.
Yakup ÇİÇEK

Jüri Üyesi

Prof. Dr.
Suat CEBECİ

Jüri Üyesi

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

ÖNSÖZ

Yüce Allâh'ın yaratmasıyla bu kainattaki yerini alan insanlar, daha babalarının sulbünde iken Allâh'ın "...*Ben sizin Rabb'iniz değil miyim?*" (*A'râf*, 7/172) sorusuna, "*Elbette*" diyerek O'nu Rab, kendisinin de O'nun kulu olduğunu kabullenmiş ve konumunu ifade etmiştir. En büyük mucize olan Kur'ân da, insanın sadece Allâh'a ubûdiyet için yaratıldığını ve kul makamında olduğunu beyan etmiştir: "*Ben insanları sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım*" (*Zâriyât*, 51/56).

Biz bu çalışmamızda, insanın Allâh karşısındaki konumunun ubûdiyet olduğunu inceleyerek tespit etmeyi hedefledik. En başta; Allâh'ın insana yönelik ilişki kurduğu en geniş alanları ele alarak, ubûdiyetin nihâî olarak Allâh-İnsan ilişkisinin bir sonucu olduğunu ve insanın Allâh'a yönelik faaliyetlerinin bütününe oluşturduğunu gördük.

Ubûdiyetin; adeta günümüzde gelenekselleşmiş belli fiiller olarak algılanıp daraltılmış bir ibadet anlayışından çok daha geniş bir kapsama sahip olduğunu, Kur'ân'î görüş açısından ispat etmeye çalıştık. Kur'ân ubûdiyeti; sadece Allâh'a tahsis ederken aynı zamanda, O'ndan başkasına kulluktan da uzak durmayı esas alır.

Konu seçiminde gerek "*Kur'ân'da Ulûhiyyet*" adlı ciddi eserinden, gerekse çalışmamızın ilk safhalarında yönlendirici fikirleriyle kendisinden istifade ettiğim muhterem hocam Prof. Dr. Suat YILDIRIM'a; ayrıca çok kıymetli tavsiye ve titiz tashihleriyle bana yol gösteren danışman hocam Prof. Dr. Davut AYDÜZ'e; emeği ve katkısı bulunan mesai arkadaşlarıma ve çalışma ortamı hazırlayan eşime teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Başarı Allâh'tandır.

Eyüp YAKA

SAKARYA-2003

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	VII
TRANSKRİPSİYON İŞÂRETLERİ	IX
ÖZET	X
SUMMARY	XI
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ALLÂH-İNSAN İLİŞKİSİ.....	12
1.1.Allâh'tan İnsana Doğru İlişki Alanları.....	12
1.1.1. Yaratma	23
1.1.1.1. İnsanın Yaratılması.....	25
1.1.1.2. İnsan Dışındaki Varlıkların İnsan İçin Yaratılması	32
1.1.1.3. Yaratmanın Sürekliliği.....	37
1.1.1.4. Yaratma Sebebinin Ubûdiyet Oluşu.....	41
1.1.2. Yaşatma (Hayat Verme)	46
1.1.3. Rızıklandırma	49
1.1.4. İnsanın Halife Kılınması	52
1.1.5. Risâlet ve Kitap Gönderme.....	57
1.1.6. Öldürüp Hesaba Çekme.....	60
1.2. İnsandan Allâh'a Doğru Olan İlişki Alanları.....	62
1.2.1. Yaratıcıyı Tanıma	63
1.2.2. Ubûdiyet	75
1.2.3. Şükür	82

İKİNCİ BÖLÜM

2. UBÛDİYETLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE İBADETLE ARASINDAKİ

FARKLAR	86
2.1. Kavramlar	86
2.1.1. ‘Abd.....	87
2.1.1.1. “‘Abd”nin Sözlük Anlamları	87
2.1.1.2. ”‘Abd”nin Kur’ân’daki Kullanımları	89
2.1.2. Din	99
2.1.3. Nüsük.....	101
2.1.4. Du‘â.....	102
2.1.5. Dahr	107
2.1.6. Huşû‘	108
2.1.7. Hudû‘	112
2.1.8. İhbât.....	113
2.1.9. İtâ‘at	116
2.1.10. Kunût	120
2.1.11. Rukû‘	122
2.1.12. Secde.....	125
2.1.13. Tağarru‘	128
2.1.14. Tebîl.....	129
2.1.15. İslâm	132
2.2. Ubûdiyet Ve İbadetin Tanımı.....	136
2.2.1. Ubûdiyetin Tanımı	136
2.2.2. İbadetin Tanımı.....	141
2.3. Ubûdiyetin Mahiyeti ve Kapsamı.....	144

2.4. Ubûdiyet İle İbadetin Birbirinden Ayrıldığı Yerler.....	149
2.4.1. Birçok Emir ve Yasağın, Ubûdiyeti Olgunlaştırması	151
2.4.2. Ubûdiyet İçin Yer ve Zaman Şartının Olmaması	153
2.4.3. İbadetin Vakti, Yeri, Şartları, Kuralları ve Şekillerinin Olması.....	154
2.5. Ubûdiyetin Sebepleri.....	156
2.5.1. Yaratılışın Ubûdiyet İçin Olması	156
2.5.2. İnsanın Halife Oluşunun, Ubûdiyetini Gerektirmesi	159
2.5.3. Nimetlere Şükürün Gereği Olarak Ubûdiyet.....	160
2.5.4. Allâh'a Duyulan Saygı ve Sevginin Bir Sonucu Olarak Ubûdiyet	162
2.6. Ubûdiyetin Değeri	164
2.6.1. Ubûdiyetin En güzel ve En Yüksek Mertebe Olması	165
2.6.2. Ubûdiyetin İnsana Emredilmesi.....	167
2.6.3. Allâh'a Ubûdiyetin "Sırât-ı Müstakîm" Oluşu	168

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. UBÛDİYETİN KISIMLARI.....	170
3.1. Ubûdiyetin İkiye Ayrılmasının Mesnetleri.....	170
3.1.1. Ubûdiyetin Kur'ân Âyetlerinde İkiye Ayrılması.....	170
3.1.2. Ubûdiyette Hürriyetin Bulunması.....	173
3.1.3. Meleklerin Ubûdiyeti (Allâh'a Ubûdiyet) – İblis'in Ubûdiyeti (Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet)	174
3.1.4. Kur'ân'da Ubûdiyetin, "Allâh'a ve O'ndan Başkasına" Şeklinde Ele Alınması.....	175
3.2. Allâh'a Ubûdiyetin Temel Esasları.....	176
3.2.1. Tevhîd	178
3.2.1.1. İmanda Tevhîd	178
3.2.1.2. İbadette Tevhîd	181

3.2.2. Muhabbet	183
3.2.3. Allâh Korkusu	188
3.2.4. Teslimiyet.....	192
3.3. Allâh'a Ubûdiyetin Prensipleri	198
3.3.1. Allâh'a Ubûdiyetin Sınırlarının Ma'bûd Tarafından Belirlenmesi	198
3.3.2. Allâh'a Ubûdiyette İ'tidâl Prensibi.....	203
3.3.3. Allâh'a Ubûdiyette Devamlılık Prensibi	206
3.3.4. Allâh'a Ubûdiyette, İnsana Gücünün Yetmeyeceği Teklifin Yapılmaması.....	210
3.3.5. Allâh'a Ubûdiyette Ümitsizlik, Gevşeklik ve İhmale Yer Olmaması.....	213
3.3.6. Allâh'a Ubûdiyette Allah Rızası ve İhlâs Prensibi	216
3.3.7. Yapılan Ubûdiyetin Farkında ve Şuurunda Olunması	218
3.3.8. Allâh'a Ubûdiyette Korku ve Ümit Prensibi.....	221
3.4. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Temelleri	227
3.4.1. Hevâ'ya Uyup Onu İlah Edinmek	228
3.4.2. İstiğnâ	232
3.4.3. İstikbâr.....	235
3.4.4. Zanna İttiba ^c	237
3.4.5. Nefse Ubûdiyet	239
3.4.6. Şeytana Uyma.....	241

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. UBÛDİYETİN BOYUTLARI VE YANSIMALARI	243
4.1. Ubûdiyette Boyutların Olduğuna Dair Mesnetler	244
4.2. Allâh'a Ubûdiyetin Boyutları	247

4.2.1. Hissî-Mânevî Boyutları	248
4.2.1.1. İmân.....	251
4.2.1.2. İhsân	252
4.2.1.3. Allâh Korkusu.....	254
4.2.1.4. Allâh'ı Anma (Şükür ve Zikir).....	257
4.2.2. Allâh'a Ubûdiyetin Fiilî-Ameî Boyutları.....	262
4.3. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Boyutları	266
4.3.1. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Fikrî Boyutu.....	268
4.3.2. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Fiilî Boyutları.....	269
4.3.3. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyette İctimâî Boyut.....	269
4.3.4. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Şirk Boyutu	271
4.4. Ubûdiyetin Yansımaları.....	273
4.4.1. Ubûdiyetin Ferdî Yansımaları	274
4.4.2. Ubûdiyetin İctimâî Yansımaları	277
SONUÇ VE ÖNERİLER	282
BİBLİYOGRAFYA	290
ÖZGEÇMİŞ	302

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
(a.s.) : Aleyhisselâm
A.Ü.İ.F.D. : Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.İ.İ.D. : Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi İslâm İlimleri Dergisi
a.y. : Aynı yer
b. : ibn
bkz. : Bakınız
bsk. : Baskı
b.y.y. : Basım yeri yok
çev. : Çeviren
DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h. : Hicrî
Haz. : Hazırlayan
H.z. : Hazreti
K.K. : Kur'ân-ı Kerîm
m. : Milâdî
md. : Maddesi
M.Ü.İ.F.V. : Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Vakfı
nr. : Numara
ö. : Ölümü
(r.a.) : Radıyallâhü anh
s. : Sayfa
sad. : Sadeleştiren
(s.a.v.) : Sallallâhü aleyhi ve sellem

S.B.E. : Sosyal Bilimler Enstitüsü

T.D.V. : Türkiye Diyânet Vakfı

thk. : Tahkik eden

ts. : Tarihsiz

vb. : Ve benzeri

vd. : Ve devamı

vr. : Varak

vs. : Vesaire

TRANSKRİPSİYON İŞÂRETLERİ

Sesliler:

◌̣ = ^ (Med işareti); ◌̣ = a,e; ◌̣ = ı,i; ◌̣ = u,ü.

Sessizler:

ب = b

ض = d

ت = t

ط = t

ث = s

ظ = z

ج = c

ع = c

ح = h

غ = ğ

خ = ħ

ف = f

د = d

ق = k

ذ = z

ك = k

ر = r

ل = l

ز = z

م = m

س = s

ن = n

ش = ş

ه = h

ص = ş

و = v

ي = y

ی = y

Yukarıdaki sistemden ayrı olarak: 1. Harf-i ta'rîf ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. *el-Kitâb*, *es-Selâm* gibi. 2. İ'râb alâmetleri gösterilmiştir. *Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân* gibi. 3. Terkîb halindeki isim ve lakapların cüzleri bitişik yazılmıştır. *'Abdullâh*, *Cemalüddîn* gibi.

ÖZET

Kâinatı ve içindekileri düşündüğümüzde bir. “Yaratıcı” ve bir de “yaratılan”ın olduğunu görürüz. Bunun tabii sonucu olarak “Hâlık-mahlûk” ilişkisi ve irtibatının da varlığı neticesine ulaşırız. İşte, bu kainatta en mükemmel şekilde yaratılan insan ile Allâh Taâlâ arasında pek kuvvetli bir ilişki vardır. Bunu tespitle beraber, insanın Allâh karşısındaki konumunu da ifade eden “Ubûdiyet”i, Kur’ân eksenli ele alıp araştırmaya çalıştık.

Araştırma, bir *giriş* ve dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde “Allâh-İnsan İlişkisi”; Allâh’tan insana, insandan Allâh’a doğru ilişki alanları olmak üzere iki temel kısımda incelenmiştir. Bununla, ubûdiyetin temel altyapısını oluşturmak amaçlanmıştır. İkinci bölümde ubûdiyet, etimolojik ve semantik yönden incelenerek tanımı yapılmaya çalışılmış olup ayrıca, ubûdiyetin anlam alanı, sebepleri ve değeri işlenmiştir. Üçüncü bölümde Kur’ân’daki anlatıma göre ubûdiyet, “Allâh’a Ubûdiyet” ve “Allâh’tan Başkasına Ubûdiyet” olmak üzere iki ana kısma ayrıldı; bunların da temelleri tespit edilmeye çalışıldı. Ayrıca, Allâh’a ubûdiyetin prensipleri de ele alınmıştır. Dördüncü bölümde ise, ubûdiyetin boyutları ve yansımaları incelenmiştir. Burada insanın fitrî yapısı esas alınarak, maddî-fizîki ve hissî-mânevî yönlerinden ubûdiyetin Kur’ân’daki boyutları ele alınmıştır. Ubûdiyetin boyutları, üçüncü bölümdeki “Allâh’a-Allâh’tan Başkasına Ubûdiyet” tasnifine göre incelenmiştir.

Hülasa ubûdiyet, Allâh-insan ilişkisinde insandan Rabbine doğru en kapsamlı ve kuvvetli ilişki alanıdır. Zaten o, sırf bunun için yaratılmıştır (*Zâriyât, 51/56*). Ubûdiyet, insanın Allâh karşısındaki konumunun bütün boyutları ve bunun gerekleridir. Ubûdiyet; insanın Allâh’a, belli zaman ve mekanlarda belli şekillerde yaptığı görevleri, şeklindeki klasik, dar çerçeveli ibadet anlayışından daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Bu anlayış çerçevesine sadece insan değil, kainattaki bütün varlıklar girmektedir (*Meryem, 19/93*). O halde Allah, âlemlerin Rabbi; insan da dahil olmak üzere âlemler de O’nun kuludur.

SUMMARY

THE DIMENSION OF SERVITUDE IN THE QUR'AN

When we think the universe and its contents we will see that there is a Creator together with creatures. Consequently we will reach the existence of the relationship between the Creator and the creatures. In other words, there is a strong relationship between the perfect creatures (humankind) and the Best of the creators (Allah). In this study we try to analyse the status of man in this world from the Qur'anic perspectives.

This research consists of one introduction and four chapters. The first chapter deals with the relationship between God and man. Here we focus on two types of relations, namely from God to man and the opposite. By this we try to establish the basis of the notion of the servitude in the Qur'an. In the second chapter, we mainly concentrate on the terminological and semantical analysis of the concept of the servitude (ubudiyah) together with some other topics such as the reasons for servitude, its value. In chapter three, we divide the notion of servitude into two: the servitude of Lord and the servitude of others apart from God. In addition, we will deal with the principles of faithful servitude. In chapter four we investigate briefly the reflection of the dimension of ubudiyah (servitude). On the basis of human's nature (fitrah), the material (physical) and immaterial (spiritual) dimension of ubudiyah can be tackled. This can be done in the light of the division in chapter three.

Briefly, the servitude (ubudiyah) is the biggest and strongest type of relationship between God and man which goes from man to God. In fact, the humankind is created only for purposes (*Zariyat, 51/56*). The servitude goes beyond its classical definition 'human's action in definite time and place (ibadah) for the sake of God' and contains everything done by man for the sake of God. In the light of this broad definition, we can consider as a servant not only humankind but also all the creatures in the universe (*Maryam, 19/93*). So the Lord of the world is not only the Lord of humankind but also the Lord of all the creatures worlds.

GİRİŞ

Her şey kendi aslı ve özü içerisinde bir mana taşır, bir amaca mebni anlama sahiptir. Bu amacı ve manalarını idrak etmek, hatta kendi kendisini sorgulayarak anlamaya çalışmak; Kur'ân'ın tabiriyle: “*Bütün isimlerin, eşyanın bilgisinin*” öğretildiği¹ insana düşmektedir. Zaten böyle bir faaliyeti de, ancak akıl sahibi insan yapabilir. Çünkü insan da, akılla bir anlam kazanmış ve “insan”, “halife” denmeye layık görülmüştür. Onu, yaratıcısı huzurunda kulluk görevine muhatap eden de akıllı olma özelliğidir.

Yaratıcı, rızık verici, emredici ve daha bir çok kemâl sıfatlarıyla muttasıf Allâh'ın tanınması; bununla birlikte O'nun karşısındaki konumumuzun kavranması maksadıyla, “*Kur'ân'da Ubûdiyet ve Boyutları*” adlı bu konuyu araştırmayı düşündük. Böyle bir konunun ve konu başlığının seçiminde, değerli hocam Prof. Dr. Suat YILDIRIM'ın “*Kur'ân'da Ulûhiyyet*”² isimli eseri bize ilham kaynağı olmuştur.

Araştırmamızın giriş bölümünde; sırasıyla konunun önemi ve amacı, konu hakkında yapılan bazı çalışmalarla, başvurduğumuz kaynakları zikrettik. Ayrıca araştırmanın planı ile takip ettiğimiz metodu da ele aldık.

Konunun Önemi ve Amacı

Araştırmamızda öncelikle insanın Allâh ile bağlarını, ilişki alanlarını inceleyerek; onun, Yaratıcısı karşısındaki duruşunu tespit etmeyi hedefledik. Sonuçta Allâh; bütün âlemlerin Rabbi, insan da O'nun yaratma sıfatının en güzel şekilde tecelli ettiği kuludur. Zira Allâh'ın ulûhiyyeti kainat için sözkonusu olunca, bununla birlikte insanın da Allâh'a ubûdiyeti sözkonusu olmaktadır. Düşününce görürüz ki; “Allâh'ın kainata

¹ Bkz. Bakara, 2/31.

² Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul- 1987.

ulûhiyeti ile insanın Allâh'a ubûdiyeti arasında çok açık bir ilişki vardır. Zira Allâh, insanın tek ilahı ise insan da sadece O'nun kulu olur. Ya da bunun aksi de doğrudur: Yani, insan sadece Allâh'ın kulu ise Allâh da onun tek ilahıdır³.

İlk yaratılan insanın tüm özelliğini taşıyan beşeriyet, zaman zaman Allâh'ı unutup O'na karşı isyan etmiş, hatta kendini rab olarak ilan etmeye kalkışmıştır: “*Adamlarını topladı ve onlara: Sizin en yüce rabbiniz benim*” dedi⁴.” Bundan başka, gönderilen peygamberleri bile öldürenler olmuştur⁵. Mekke müşrikleri gibi birçoğu da, kendi elleriyle yaptıkları putlara tapmışlardır. İşte insanoğlunun sergilediği bütün bu tavırların dayandığı tek sebep, kendisinin Allâh karşısındaki konumunu idrak edemeyişidir. Daha sonra da, Allâh'a ait sıfatları kendisinde görmeye, kendisinin hakkı olduğunu iddiaya kalkışma noktasına varılıyor. Bizim bu araştırma konumuzun; insanın Allâh karşısındaki konumunu anlatma ve yüzyılımızda teknolojinin zirvesine ulaşan beşeriyete hala Allâh'ın kulu olduğunu bir kez daha hatırlatma açısından önemi haiz olduğuna inanıyoruz.

İnsan hangi bilgi, tecrübe ve gelişmişlik seviyesine ulaşırsa ulaşınsın o, sadece Allâh'a ubûdiyet için yaratılmıştır: “*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım*”⁶. Müfessirler bu âyeti şöyle yorumluyor: “Allâh Taâlâ insanlarla cinleri, sadece Kendi zâtına kulluk yapmayı onlara emretmek için yaratmıştır; yoksa, onlara ihtiyacı olduğu için değil⁷.” Demekki insanın bu dünyadaki sebeb-i

³ El-Bûtî, Saïd Ramazân, *Hurriyyetü'l-İnsân fi Zilli Ubûdiyyetihî lillâh*, Dâru'l-Fikr, I. bsk. , Dimaşk - 1992, s. 11.

⁴ Nâziât, 79/23-24. İlgili ayetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuad, *Mu'cemu'l- Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul-1982, “Fir'avn” md.

⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/21, 183.

⁶ Zâriyât, 51/56.

⁷ İbn Kesîr, İ'mâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâîl, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Muhtasarü Tefsîr-i İbn Kesîr)*, (thk. Muhammed Ali es-Sâbüni), Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrût-1981, III, 387.

vücûdu; kendisine kul aramak ve ilahlığa yeltenmek değil, aksine sırf Allâh'a kulluğunu itiraf ve ispat etmektir. Bu noktadan hareketle insanın, Rabbi ile arasındaki bağları ve ilişki alanlarını; onun kulluğunu idrak etmesine vesile olması açısından da araştırmanın önemi ortadadır.

Bu çalışmamızdan neler amaçladığımızı da şöylece özetleyebiliriz: Herşeyden önce Yaratıcı-yaratılan ilişkisini unutmamak gerekir. Buradan hareketle; yaratılmışların en şerefli olan insanın, Yaratıcı karşısındaki konumunu ortaya koymak en temel amacımız olmaktadır. Ubûdiyet konusunu; bu temel husus etrafında ele almak ve dolayısıyla da bunun, insan hayatının her safhasını kapsadığını ve hayatının her anında insanın “yaratılmışlık” konumunu özellikle vurgulamak, bir başka gayemiz olmuştur.

Ubûdiyet konusundaki bir başka amacımız da; insanın iç ve dış dünyasında cereyân eden hâdiseler nedeniyle, Allâh'a yapılan kulluğu dinimizdeki belli birkaç emre sıkıştırmanın ve kulluğun sadece bunlardan ibaret olarak algılanmanın pek sağlıklı bir yaklaşım olmadığını ortaya koymaktır. Bunun yanısıra Kur'ân'daki ubûdiyetin; insanın akli yerinde olduğu müddetçe ölünceye kadar devam eden bir süreç olduğunu göstermek istedik. Nitekim, Kur'ân anlayışındaki insan ubûdiyetinin tekdüze ve belli kalıplara sıkışmış hareketler olmadığını, insanın yaşadığı her anında kulluğunun şuurunda olması ve gerek ruhunda, gerekse dış dünyasında icra edebileceği her fiili kulluk bilinci olarak göstermeyi hedefledik.

İnsan fitratına yerleştirilen; kötülüğe veya iyiliğe yönelme⁸ eğilimine göre, Kur'ân'ın anlattığı ubûdiyet ikiye ayrılmıştır. Zaten insan için indirilmiş olan Kur'ân'ın anlattığı

⁸ Bkz. Şems, 91/8. Ayrıca bkz. er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût-1990, XXXII, 175; Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût-1988, XX, 51; Ebussuûd, Muhammed b. Ömer el-İ'mâdî, *İrşâdü Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dâru İhyâi't- Tûrâsi'l-Arabî, Beyrût-1990, IX, 164.

tüm olaylar ve konular, yine onun iman edip etmemesi veya hayır ya da şer yollarından birini seçme mücadelesi ekseninde cereyan etmektedir. İşte çalışmamızın bir amacı da, Kur'ân'da anlatılan bu iki tavrı "Allâh'a ve Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet" terimleriyle ortaya koymak olmuştur.

Herkes tarafından bilindiği gibi insan, ruh ve bedenden oluşan bir varlıktır. Onun ruh dünyasındaki eğilim, istek, duygu, düşünce ve ihtiyaçları her insanda değişik boyutlarda olmaktadır. Ayrıca insan, hem kendisiyle hem de başkalarıyla etkileşim içinde olan bir varlıktır. İşte Kur'ân; ubûdiyeti insanın nefsine, çevresine ve iç dünyasına yansıtmıştır. Yani insanın hem iç hem de dış dünyasını ubûdiyet prensipleriyle düzene koymuştur. Hiç kimse bu hakikatten kaçıp kurtulamaz. Buradan hareketle, ubûdiyetin bazı boyutları ve bunların birtakım yansımalarının olduğunu ortaya koymak da, araştırmamızdaki hedeflerden bir başkasıdır.

Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynakları iki kısımda değerlendirebiliriz. Birinci kısımda "ubûdiyet" ve "ibadet" adı altında yapılan çalışmaları; ikinci kısımda da diğer kaynakları ele alacağız. Ancak bu kaynaklardan ikisi hakkında önemine binâen biraz bilgi vermek istiyoruz.

"Ubûdiyet" ismiyle yapılan en eski çalışma olarak İbn Teymiyye (ö.728/1328)'nin "*el-Ubûdiyye*" adındaki eserini görmekteyiz⁹. Müellif bu eserinde; insanın Allâh'a niçin ubûdiyette bulunacağını gerekçeleriyle birlikte anlatmıştır. Dar anlamdaki ibadet

⁹ Eser, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye tarafından 1981'de, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut-1969'da ikinci baskısı ile yayınlanmıştır. Ayrıca ülkemizde de "*Allâh ile Kul Arasında Vasıta ve Kulluk*" adıyla Abdullah Bid'a Düşmanı tarafından Türkçe'ye çevirisi yapılmış ve Kazdal Yayınevi, İstanbul-1969'da basılmıştır. Not: "Abdullah Bid'a Düşmanı" isminin, çeviriyi yapan şahsın asıl ismi değil; müstear bir isim olduğu kanaatindeyiz. Bu hususu da ayrıca belirtmek yerinde olacaktır.

ubûdiyyette bulunacağını gerekçeleriyle birlikte anlatmıştır. Dar anlamdaki ibadet anlayışının dışına çıkarak insanın kulluğunu incelerken bunu; hayatın tüm alanlarını kapsayıcı bir yaklaşım sergileyerek, “ubûdiyyet” adıyla formüle etmiştir. Ubûdiyyette “tevhîd”in önemini anlatan müellif; başkasına itaatın, ubûdiyyetteki “tevhîd” dokusunu zedeleyen en önemli unsur olduğuna vurgu yapmıştır. Bu hususta, ubûdiyyetle ondaki “tevhid” dokusuna aykırı fikirleri de aklî ve naklî delillerle çürütmeye çalışmıştır. Eserde, Allâh’tan başkasına ubûdiyyetin sebepleri de bazı tasnifler yapılarak işlenmiştir. İbn Teymiyye bu eserde ubûdiyyeti, sevgi esasına dayandırarak ele almış ve adeta sevgiyi; ubûdiyyet konusunun ana mihveri kabul etmiştir. Ayrıca, Allâh’a ubûdiyyet ile sevgi arasında bir orantı bağının olduğuna dikkat çekerek şunları ifade etmektedir: “Allâh sevgisi kalpte ne kadar artarsa, ubûdiyyet de o nispette artıp kuvvetlenir. Ubûdiyyet ne kadar artarsa, Allâh sevgisi ve ayrıca O’ndan başkasına ubûdiyyetten kurtulma azmi de o derecede artar¹⁰.” Müellif bu ifadesiyle; sevginin, ubûdiyyetteki en önemli dinamiklerden biri olduğunu anlatmak istemiştir.

Ubûdiyyet konusunda önemli bir başka eser de, İbn Teymiyye (ö.728/1328)’nin öğrencisi olan İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350) tarafından telif edilen “*Medâricü’s-Sâlikîn*” adlı çalışmadır¹¹. İbn-Kayyim bu kitabının ilk başlarında Fâtiha sûresinin izahını yapmıştır. İnsanları, “ibadet ehli” ve “ibadetten yüzçevirenler” olarak iki kısma ayırmış, ubûdiyyetin de tanımını yapmıştır. Ubûdiyyetin önemini uzun uzun anlatan müellif; hocası İbn Teymiyye gibi, sevgi esasına dikkat çekmiş ve Allâh’a ubûdiyyetin bu esas etrafında odaklandığını şu şekilde ifade etmiştir: “Ubûdiyyetin hakikati, sevginin kemâlidir¹².” Eserde, ubûdiyyetin kapsamı ve kuralları incelenmiş, ubûdiyyetin insan hayatının sonuna kadar devamı üzerinde durulmuştur.

¹⁰ Bkz İbn Teymiyye, *a.g.e.*, s. 108.

¹¹ İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye, *Medâricü’s-Sâlikîn beyne İyyâkena’bûdü ve İyyâkenestein*, (thk. Muhammed Beyûmî), Mektebetü’l-İmân, Mısır-1997.

¹² İbn Kayyim el-Cevziyye, *a.g.e.*, I, 78.

İbn Kayyim, ubûdiyeti “genel” ve “özel” anlamda incelemeye çalışmış, bu iki tasnif arasında ubûdiyetin birçok boyutunun ve derecelerinin olduğunu ifade etmiştir. Bu dereceleri işlerken “huşû”, “tevbe”, “ihbât”, “tebtîl” vb. birçok kavramın da tanımlarını yapmıştır. Ubûdiyeti çok geniş olarak işleyen müellif bu eserde, konuları ele alırken tasavvufî görüşlerden de istifade etmiş, bu konudaki yanlış anlayışları da eleştirmeye çalışmıştır. Bu noktada, ubûdiyetteki aşırılıklarla sapmalara dikkat çekmiş ve kulluğun Kur’ân ve Sünnet çizgisinde olması gerektiğini vurgulamıştır.

Konuyla ilgili bir başka klasik eser de Muhammed Nevevî el-Câvî (ö.1316/1898)’nin “*Merâkı’l-Ubudiyye*” adlı kitabıdır. Bu eser İmam-ı Gazâlî (ö.505/1111)’nin “*Bidâyetü’l-Hidâye*” kitabının şerhidir.

Günümüzde “Ubûdiyet” adıyla yazılan eserler ise şunlardır: Saîd Havvâ, “*Ğizâü’l-Ubûdiyye*”; Ebû Abdîrrahmân b. Akîl, “*Cedeliyyetü’l-Akl ve’l-Fikr ve’l-Ubûdiyye*”; Şâkir el-Bedrî, “*I’bâdu’r-Rahmân fî Medreseti’l-Kur’ân*”; Tâhâ Abdullâh el-Affî, “*Hakkullâhi ale’l-I’bâd ve Hakku’l-I’bâdi alellâh*”; Muhammed Mustafâ Abdurrahmân, “*Edebü’l-Ubûdiyye*”; Abdülazîm Manzûr, “*Vâcibâtü’l-Ubûdiyye*”; “Etienne de La Baette, “*Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*”¹³. Ayrıca ülkemizde Zekerîyya Pak’ın “*Kur’ân’da Kulluk*” adlı eseri de ciddi bir çalışmadır¹⁴. Burada yazarı belli olmaması nedeniyle ayrıca zikretmemizde fayda olduğuna inandığımız bir başka çalışma da, “*Mefhûmul-Ubûdiyye fî’l-İslâm*” adlı eserdir. Bu kitabı, yazarı belli olmadığı için dipnotlarda “*Mefhûmul-Ubûdiyye*” şeklinde kaynak gösterdik.

¹³ M. Ali Ağaoğulları tarafından Türkçe’ye çevrilen bu eserde, daha çok siyasi ve sosyal alanda insanları yöneten-yönetilen konusunda efendilik-kölelik incelenmiştir. Ayrıca bu çalışma, istifade ettiğimiz Türkçe çevirisinin yanında, Mustafa Safvân tarafından da “*el-Makâl fî’l-Ubûdiyyeti’l-Muhtâra*” adıyla Arapça’ya tercüme edilmiştir.

¹⁴ Bu eser, *Kur’ân’da Kulluk* adıyla Marmara Üniversitesi S. B. E. , İstanbul-1998’de doktora tezi olarak yapılmış olup, daha sonra Kayıhan Yayınları (İstanbul –1999) tarafından yayınlanmıştır.

“İbadet” adı altında yapılan çalışmalardan ulaşılabildiklerimizi de şöyle sıralayabiliriz: Yûsuf el-Kardâvî, “*el-İbâde fi'l-İslâm*”; Şa'bân Muhammed İsmâil, “*el-İbâde fi'l-İslâm Mefhûmühâ ve Hasâisühâ*”; el-Mevdûdî (ö.1979), “*Kur'ân'ın Dört Temel Terimi (Îlâh-Rab-Din-İbadet)*”¹⁵; Tahir Olgun, “Müslümanlıkta İbadet Tarihi”¹⁶; Halil Şentürk, “*Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbâdet Hayatı*”; Mehmet Bayraktar; “*İslam İbadet Fenomenolojisi*”; İsmail Karagöz, “*Kur'ân'da İbadet Kavramı*”; Nevzat Aşık, “*İbadette Aşırılığa Karşı Hz.Peygamber'in Tutum ve Tavrı*”.

Bütün bu çalışmalarda insanın kulluk hayatı ve vazifeleri çeşitli açılardan incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmamızda temel kaynağımız olan *Kur'ân-ı Kerîm* başta olmak üzere, en çok başvurduğumuz kaynak eserleri şöyle sıralayabiliriz.

Çalışmamız esnasında kullandığımız âyet meallerinde ekseriyetle Suat Yıldırım'ın “*Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*” olmak üzere, Hasan Basri Çantay; Ali Özek ve arkadaşlarının meallerinden istifade etmeye çalıştık.

Çalışmamızda, gerek kavram tahlillerinde ve gerekse diğer bölümlerde temel klasik tefsir kaynaklarının yanında, çağdaş tefsir eserlerine de başvurduk.

Bilhassa ikinci bölümde Ubûdiyetle ilgili kelimelerin sistematik tahlillerinde temel lügatlardan istifade ettik. Yine aynı bölümde ubûdiyetin mahiyeti, anlam alanı ve tanımını tespit ederken Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767) “*el-Eşbâh ve'n-Nezâir*”; el-Cürcânî (ö.816/1413), “*Kitâbu't-Ta'rîfât*”; Toshihiko Izutsu, “*Kur'ân'da Dînî ve Ahlâkî Kavramlar*” ile “*Kur'ân'da Allâh ve İnsan*”; Mustansır Mîr, “*Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*”; H. Mehmet Soysaldı, “*Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili*

¹⁵ Eser, Mahmut Osmanoğlu tarafından Türkçe'ye terceme edilmiştir.

¹⁶ Bu kitabın başında Ahmed Hamdi Akseki tarafından yazılan uzunca *Takriz*'den de istifade ettik.

Temel Kavramlar"; Üde Halîl Ebû Üde, "*et-Tetavvuru'd-Dilâli beyne Luğati's-Şi'ri'l-Câhili ve Luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm*"; Ali Ünal, "*Kur'ân'da Temel Kavramlar*" gibi kavram çalışmalarına da müracat ettik.

Bütün bunların dışında özellikle birinci bölümdeki Allâh-insan ilişkisini işlerken, İlahiyat Fakültesi dergilerinde neşredilmiş çeşitli makalelerle birlikte, çoğunlukla ikinci bölümdeki ubûdiyetin tanımında ve diğer yerlerde Diyânet İslâm Ansiklopedisi maddelerinden de istifade ettik.

Araştırma Planı

Araştırma konumuzda uyguladığımız planı da şöyle özetlemek mümkündür. Tezin Birinci Bölümünde Allâh-insan ilişkisini ele aldık. Bunu öncelikle "Allâh'tan İnsana Doğru Olan İlişki Alanları" ve daha sonra da "İnsandan Allâh'a Doğru Olan İlişki Alanları" şeklinde iki ana başlığa ayırdık. Allâh'tan insana doğru ilişki alanlarını; yaratma, yaşatma, rızıklandırma, insanın halife kılınması, resûl ve kitap gönderme, öldürüp hesaba çekme gibi en temel ve en kapsamlı konu başlıklarıyla incelemeye çalıştık. Bunun amacı ise tezin asıl konusu olan ubûdiyeti temellendirmek ve bunun alt yapısını oluşturmaktır. İnsandan Allâh'a yönelik ilişki alanlarını ise O'nun, insana doğru olan ilişki yönlerine bir karşılık olarak ele almaya çalıştık. Yani Allâh'ın insan için yaptıklarına bir karşılık olarak insanın da; her şeyden önce O'nu tanıması, ubûdiyette bulunması ve ubûdiyeti de Rabbine en geniş anlamda şükrünün bir gereği olarak yapması gerektiği neticesini vurgulamaya çalıştık.

İkinci Bölümdeki "Ubûdiyetle İlgili Kavramlar ve İbadetle Arasındaki Farklar" ana başlığı altında, konuyla ilgili kavramlar incelenmiştir. Ayrıca ubûdiyetle ibadetin tanımları ile aralarındaki farklar iki ayrı başlık altında işlenmiştir.

Aynı bölümde ubûdiyetin daha net anlaşılması için maksat ve kapsamı irdelenmiş; “niçin ubûdiyet?” sorusuna cevap bulmak amacıyla, “ubûdiyetin sebepleri” ile “ubûdiyetin değeri” araştırma planına alınmıştır.

Ubûdiyeti en genel anlamda iki ana kısma ayırarak “Allâh’a ve O’ndan Başkasına Ubûdiyet” nitelemesiyle, bunun mesnetlerini Üçüncü Bölüm içinde işlemeyi uygun bulduk. Bu bölümde her iki ubûdiyet çeşidinin de dayandığı temel esasların maddelenmesi ve ayrıca Allâh’a ubûdiyetin de Kur’ân’da zikredilen prensiplerinin de bu bölüm içine alınması planlanmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise ubûdiyetin, onu yaşayıp tatbik eden insanın fitri özellikleri dikkate alınarak boyutları irdelenmeye çalışılmıştır. Burada da ubûdiyeti, iman ve küfür niteliklerine göre ele almaya çalıştık. Yani araştırmamızın, bu bölümünde de “Allâh’a Ubûdiyet ve Allâh’tan Başkasına Ubûdiyet” ayrımının hakim olduğu görülecektir. Burada, herkesin malumu olan ve belli şekil, şart, zaman ve mekan unsurları içinde ifa edilen namaz, oruç, zekat, hac vb. ibadetlerle; tesbih, sabır, tevekkül gibi ubûdiyetin bölümlerini tek tek ele alarak incelemedik. Bunun yerine, bunlara muhatap ve mükellef olan insanların, fitrî özellikleri ile yaşadığı çevre açısından ubûdiyeti, “içtimâî” boyutuyla da kısaca incelemeye çalıştık. Bazen bir ibadetin birkaç boyutu olduğunu gördük ve bunlara da dikkat çektik. Bazen de mesela, Allâh korkusunun kendi içinde kendine has, hissî boyutları olduğunu gördük ve bunlara da işaret ettik. Ayrıca bu bölümde, ubûdiyetin bazı yansımalarına da kısaca temas edildi.

Araştırma Metodu

Araştırmamızda takip ettiğimiz metoda dair şunları söyleyebiliriz: En başta “Abd” olmak üzere ubûdiyetle ilgili kavramların tespit, tahlil ve tanımları yapılmaya çalışıldı. Her kavramın önce lugavî anlamları incelendi ve anlam farklılıkları ile Kur’ân’daki

kullanışlarındaki anlamları çeşitli tefsir kaynaklarına bakılarak, Kur'ân kavramlarına ait eserlerden de görüşler alınıp değerlendirmeler yapıldı. “Abd” kavramının hem lügavî hem de Kur'ân'daki kullanımlarını tespit ettikten sonra, diğer kavramların da onunla ortak anlama gelen yönlerini bulup karşılaştırmaya çalıştık. Kavramlara ait kelimeleri lûgat kitaplarından araştırırken, varsa onların zıt anlamlarını da zikrettik. Bir kavramla ilgili âyetleri gözden geçirerek, içlerinden konuyla en çok ilgili olanlarından birkaçını araştırma metni içine aldık ve diğerlerine dipnotta atıfta bulunduk. İşlenen konularla ilgisi ve meseleleri daha iyi anlamamız açısından, âyetlerin tefsirlerini ya iktibas ederek ya da mefhûmen metin içerisinde zikrettik.

Ubûdiyet kavramına ait birçok tanım ve anlayışlar zikrettik Bu bilgilerin daha düzenli olması ve kolay anlaşılması amacına binaen, bu kavramın sözlük anlamı ile Kur'ân'daki kullanımlarını iki ayrı ara başlık altında toplamaya çalıştık. Araştırmamızda çok âyet zikredildiği için, geniş yer kaplayacağı endişesiyle bunların sadece Türkçe meallerini verdik. Ancak, gerekli görülen yerlerde de bazılarının Arapça metnini zikrettik.

Tezin baş taraflarına eklediğimiz Transkripsiyon işaretlerini, hem kavramlarla ilgili yerlerde ve hem de Bibliyografya'daki Arapça kelimelerde kullandık.

Araştırmamızda semantik tahlil ve tanımlarını yapmaya çalıştığımız ubûdiyetle ilgili kavramların Kur'ân'da çok çeşitli olması; aslında ubûdiyetin, şu zamanda yerleşmiş dar ve ufuksuz kulluk anlayışından çok farklı, çok geniş bir kapsama sahip olduğunu göstermektedir. Onun için ikinci bölümde, “kavramlar” başlığı altında bir hayli fazla kavramı ele alıp incelememiz, ubûdiyetin bu kapsamını ortaya koyma maksadına yönelik bir gayrettir.

Araştırmada; mutlak manada “itaat, teslimiyet, aczini ifade” anlamına gelen ubûdiyetin, ilâhî vahyin koyduğu inanç değerleri açısından nitelendirilerek temelde iki ana kısma ayrıldığını mesnetleriyle birlikte ortaya koymaya çalıştık. Ubûdiyetin, Kur’ân tarafından da nitelendirildiği bu iki zıt değer; iman ve küfürdür. Yani Kur’ân’da geçen tüm hâdiseler ve konular ubûdiyetin bu iki çizgi üzerinde olup-olmaması mücadelesi etrafında dönmektedir. Burada, her iki ubûdiyetin de temelinde ve özünde yatan sebepleri irdelemeye, özellikle Allâh’tan başkasına yapılan ubûdiyetin dayandığı argümanları tespit etmeye çalıştık.

Son olarak, mükellef olunan ubûdiyeti; insanın sadece bedenî hareketlerle değil duygularıyla da yaşaması gerektiğini ortaya koymaktır. Yani ubûdiyetin insanda, hissî-manevî, bedenî, ferdî ve içtimaî boyutları vardır. Fakat biz burada fazla detaya girmeden, ubûdiyetin boyutlarından birkaçına örnek vermekle yetindik. Tabii ki insan, ubûdiyetin bu boyutlarını yaşarken, kendi arzusuna göre değil sadece mabudun gösterdiği çizgide gidebilir.

Takip etmeye çalıştığımız bu metot ve plan, içeriği ile birlikte araştırmamızın; daha önce değerlendirmesini yaptığımız ibadet ve ubûdiyetle ilgili te’lif edilen eserlerden farklı yönlerini ortaya koymaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. ALLÂH-İNSAN İLİŞKİSİ

1.1. Allâh'tan İnsana Doğru İlişki Alanları

İnsan olarak sahip olduğumuz akıl ve diğer melekelerimizi kullanmak suretiyle hem kendi varlığımızı hem de bizi çevreleyen tüm âlemi düşündüğümüzde, herşeyin başka bir şeyle ilişki ve irtibatının olduğunu görüyor ve anlıyoruz. Gerek kendimizi gerekse içinde yaşadığımız âlemi tefekkür ve anlama çabası bizi, insanın kendisi ile, herşeyin üstündeki Kudret arasında birtakım ilişkilerin bulunduğu neticesine götürüyor. İşte bu kavranılan veya varılan sonuç Allâh-insan ilişkisidir. Bu ilişkinin sınırı, alanı ve çeşitleri her insanın idrak kapasitesine göre farklılık arzeder. Çünkü bu ilişki alanını kesin hatlarla belirlemek ve buna bir sınır çizmek, âciz bir yaratık olan insan için çok zor ve hatta imkansızdır. Zira, bu ilişkinin çeşit, derece, miktar ve alanını ancak Yaratıcı bilir. Bu konuda insan, sadece O'nun bildirdiği kadarıyla ilim sahibidir. “... *Sen benim içimdekini bilirsin, halbuki ben Senin zâtında olanı bilmem....*¹⁷.” Müfessirler bu âyete şu anlamı vermişlerdir: “Yani; benim bildiklerimi Sen bilirsin. Ama ben, Senin bildiklerini asla bilemem¹⁸.”

Allâh-insan ilişkisini, O'nun beşeriyete bildirdiği kadarıyla, konumuza temel olacak şekilde ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız. Bu ilişkinin bize bildirildiği tek vasıta ise Vahiydir. Zaten Kur'ân'ın da ana konusu, Allâh-insan münasebetidir¹⁹. Ayrıca “Kur'ân'da bütün yaratıklar arasında en büyük önem, insana verilmiştir. (...) Kur'ân,

¹⁷ Mâide, 5/116. Ayrıca bkz. Bakara, 2/32.

¹⁸ Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, *el- Keşşâf an Hakâiki'l-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Te'vil* (thk. Abdürrezzâk el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût-1997, I, 726.

¹⁹ Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, İstanbul-1996, s. 274.

Ulûhiyyet meselesi üzerinde durduğu gibi insanın mahiyeti, rûhî durumu, görevleri, kaderi vs. onun temel konularıdır²⁰.”

Allâh-insan veya Allâh-kul ilişkisinde, insanın yeryüzüne gönderilişi ve tekrar Allâh'a dönüşü, en genel ilişki alanıdır. “*O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiği zaman: Biz Allâh'ın kullarıyız ve biz O'na döneceğiz, derler*²¹.”

Kur'ân'a göre, Allâh'a karşı (denk) olabilecek hiçbir şey yoktur²². Bütün varlık âlemi O'na muhtaç ve mevcudiyeti O'na bağlıdır. Yani; insan olsun, diğer varlıklar olsun hepsi, O'nun yaratıklarıdır ve varlık hiyerarşisinde O'ndan aşağıdadır. Buna binâen sorumluluk açısından da insanı, Allâh'a muhatap tek varlık olarak görebiliriz ve zaten gerçek de öyledir. Ancak; “*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım*²³” âyetine baktığımızda, Allâh'a kulluk sorumluluğu yönünden insanla birlikte cinlerin de mükellef olduklarını görürüz. Ayrıca bu âyette cinlerin de zikredilmesinin sebebi; “onların da ubûdiyetten muaf olmadıklarına ve onlara tapan müşriklerin dikkatini, cinlerin de Allâh'ın kulu olduğu noktasına çekip işaret etmektir²⁴.”

Allâh; bizzat mevcut ve kendisiyle kaimdir²⁵. Kendi vücudunda hiçbir şeye muhtaç değildir. Bu suretle hayat, ilim, irâde, kudret, semî', basar, kelâm gibi vücuda ait sıfatlarla sıfatlanmıştır. Fakat eşyanın zatlari; Allâh'ın zatının tersine, özü itibariyle yokolmaya mahkumdurlar²⁶. Çünkü, “Allâh'ın dilediklerinin hâricinde semâvât ve arzdakilerin hepsi

²⁰ Izutsu, Toshihiko, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), İstanbul ts. , s. 93.

²¹ Bakara, 2/156.

²² Bkz. İhlâs, 112/4.

²³ Zâriyât, 51/57.

²⁴ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, Dâru't-Tûnûsiyye, Tûnus-1984, XXVII, 28.

²⁵ Bkz. Bakara, 2/255.

²⁶ Bkz. Rahmân, 55/26-27.

ölüp gideceklerdir. Yani Allâh Taâlâ'nın dışında hiç kimse kalmayacaktır²⁷." Bu keyfiyet de Allâh'ın her noksandan münezzehe olduğunu meydana koyar. Bu durumda insanın Allâh ile ilişkisi de bir kulluk-efendilik, âbidlik-ma'budluk ilişkisidir²⁸. Böylece varlığın temellerini, **görülme**yen (gayb) ya da **kutsal** ile ilişkinin oluşturduğu ortaya çıkmış olmaktadır²⁹. Fakat buradaki gayb'dan maksat, Allâh'ın insanlar tarafından görülemediği olmakla beraber "Gözler O'na erişemez. O'nun ilmi ise bütün gözleri ihata eder. (Gözlerin görmediği herşeye nüfuz eden, herşeyden haberdar olan) latîf ve habîr O'dur³⁰." O; varlığı malum olan ve bütün âlemin de bu hakikate bir delil, bir işaret olduğu bir Gayb'tır.

Allâh'ın Kur'ân'da kendisini vafedîşine baktığımızda O, gaybta olmasına rağmen şehadette yaşayan insanın en fazla ve sürekli ilişkide olduğu yegane Varlıktır. İnsanın Allâh'tan başka sürekli ilişkide olabileceği başka bir varlık tasavvur edilemez. Çünkü insan nerede ise Allâh oradadır. Hatta uykusunda bile onunla beraberdir³¹. "O'dur ki.... Yere gireni ve yerden çıkanı, gökten ineni ve göğe yükseleni bilir. Hasılı siz nerede olursanız olun O, ilmi ve kudreti ile sizinle beraberdir. Allâh bütün yaptıklarınızı görür³²." Ayette geçen "... O, sizlerle beraberdir..." ifadesinin anlamı şudur: "Nerede olursanız olun O, sizi murâkabe eder ve amellerinize de şahittir. Çünkü Allâh, sözlerinizi duyar, yerinizi görür ve sırlarınızı da bilir³³."

Her konunun beşeri idrak kapasitesine uygun seviyede anlatıldığı vahiyde, insanla ilgili tüm kavramlarda Allâh-insan ilişkisinin ipuçlarını görmek mümkündür. "Kur'ân'ın

²⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 418.

²⁸ Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur'ân*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1966, XIV, 61-63.

²⁹ Ali Şeriâtî, *İnsan*, (çev. Şamil Öcal), Ankara -1997, s. 105.

³⁰ En'âm, 6/103.

³¹ Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 256.

³² Hadîd, 57/4.

³³ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 445.

dünya görüşünde, Allâh kavramı üzerinde kurulan ve onun etrafında sıralanan bir kavram insicamı vardır ki Câhiliyye sisteminde böyle bir durum bulunmaz. Yeni sistemde bütün semantik alanlar ve anahtar terimler bu merkezin, bu yüksek odak kelimenin nüfuzu altındadır. Hiçbir şey bunun etkisinden kurtulamaz. Yalnız din ve imanla ilgili kavramlar değil, bütün moral kavramlar, hatta evlenme, boşanma, miras, ticareti ilgilendiren senetler, borçlar, faiz, ölçü ve tartılar gibi tamamıyla dünya hayatıyla ilgili şeyler de bu düşünce ile yakından alakadârdır³⁴.”

Allâh-insan ilişkisinde kendini en çok hissettiren sıfatlardan birisi de, Allâh'ın Rubûbiyet sıfatıdır³⁵. “Rabb” kelimesinin mutlak ve marife olarak kullanılışı sadece Allâh içindir. Fakat Kur'ân'da *er-Rabb* şeklinde hiç varid olmaması dikkat çekicidir. Allâh'tan gayrisi için ise, muzâf olarak kullanılması caizdir. Bu kelime Allâh lafz-ı celalinden sonra Kur'ân'da Cenâb-ı Hakk'ın en çok kullanılan ismidir (970 defa). İlk vahiyden itibaren *Rabb* kelimesi Kur'ân'da en çok “Rabbüke”, “Rabbühüm”, şeklinde zamirlere yahut da “Rabbü's-semâvât-ı ve'l-ardı”, “Rabbü'l-âlemîn”, “Rabbü'l-arş” gibi mühim varlık ve kavramlara izâfe edilmek suretiyle kullanılır. Rabb vasfının her defasında muzâf olarak kullanılmasından şu neticeyi çıkarabiliriz: Kur'ân bu vasfı; Ulûhiyyetin, mahlûkât âlemiyle nisbetlerini ve münasebetlerini göstermeye vesile yapmaktadır³⁶. Yani Allâh, âlemlerle ve insanla o kadar irtibatlıdır ki; insan bunu düşünüp idrak etmese bile bu irtibat ve ilişki, gerçek bir vakiydir. Hatta insan, kendi emrine arzedilen ve görüp algılayabildiğimiz sadece bu âlemlerle değil; bunun da ötesindeki âlemlerle yani, gayblar ile ilişkilerinde de Allâh'tan ilgisiz kalamaz.

³⁴ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s. 53.

³⁵ Burada geçen Rubûbiyet hakkında Seyyid Kutub şunları söylüyor: “Rubûbiyet; kendisinden başka Rab olmayan Allâh'ın dinine sarılma, başkalarının değil mutlaka O'nun saltanatını hâkim kılmanın ifadesidir.” (Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût-1967, IV, 387. Ayrıca bkz. *A.g.e.*, III, 318.)

³⁶ Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 91 vd. ; Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor ?*, Nil Yayınları, İzmir -1994, s. 111-112.

Mü'minin gaybla ilişkisinde yine odak varlık Allâh'tır. Kur'ân'ın verdiği Allâh fikrinde onun varolanlarla çok yakından ilişkili olan sıfatları ve fiillerinin ön plana çıktığını görürüz. Bu durum mü'mine, her oluştta Yüce Yaratıcı'yı daha kolay hatırlama imkanı bahşeder³⁷.

Kur'ân düşünce sisteminde Allâh, Yunan felsefesindeki Allâh gibi kendi ihtişamı ve yeterliliği içinde bulunan, insandan uzak duran, insanın hareketlerine karışmayan bir varlık değil, aksine insanın işlerine çok karışan bir varlıktır³⁸. Çünkü âlemde sürekli bir oluş ve yaratılış caridir. Bu tasarrufların da yegane sahibi Allâh'tır. Çünkü "yaratmak" da "emretmek" de O'na aittir³⁹. Yani herşeyi yaratan O'dur ve dolayısıyla mülkiyet de, tasarruf da O'nundur⁴⁰. Durum böyle olunca, Allâh'ın insanla olan ilişkisi güneşten daha gerçek bir vakıa olmaktadır.

Kur'ân'ın en çok üzerinde durduğu ve vurguladığı hususlardan birisi de Allâh'ın; müşrik ve kâfirlerin inanıp taptığı putlara benzemeyişidir⁴¹. Çünkü puttan, kendisine tapana ne zarar ve ne de bir fayda gelmez. "*De ki: Allâh'tan başka size ne zarar, ne de fayda vermeye gücü yetmeyen âciz mahluklara mı ibadet ediyorsunuz? Halbuki hakkıyla işiten ve bilen yalnız Allâh'tır*"⁴². Âyette dikkat çekilen hususlardan birisi; insanın âcizliği ve şaşkınlığıdır. Çünkü kâfirlerin taptıkları putlar, bir hiçtir. Ayrıca, "aslında, insanların verdikleri zarar ve faydalar, Allâh'ın onlara verdiği güç ve imkanla gerçekleşir. Hatta, sanki beşerin hiçbir şeye gücü bile yetmez"⁴³. Allâh Taâlâ, kulu ile daima bir ilişki

³⁷ Halis Albayrak, *Kur'ân 'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 272.

³⁸ İzutsu, *Kur'ân 'da Allâh ve İnsan*, s. 119-120.

³⁹ Bkz. A'râf, 7/54.

⁴⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 104; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, II, 25.

⁴¹ İlgili âyet için bkz. Şûrâ, 42/11.

⁴² Mâide, 5/76. Ayrıca bkz. En'âm, 6/71; Yûnus, 10/8; Enbiyâ, 21/66; Hacc, 22/73; Furkân, 25/55.

⁴³ Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 698.

içindedir ve onunla sürekli ilgilenmektedir⁴⁴. “...Allâh, (dünyada) dönüp dolaştığınız yeri de, (ahirette) varıp duracağınız yeri de pek iyi bilir⁴⁵.” Allâh’ın insanla ilgi ve irtibatı o kadar sıklıdır ki, insanın özü olan kalbi ile kendisi arasına bile girer⁴⁶ ve hatta kalpler O’nun parmakları arasındadır. “Muhakkak ki kalpler, Allâh’ın parmaklarından iki parmağı arasındadır. Onları dilediği gibi çevirir⁴⁷.”

Allâh-insan ilişkisine en çok şahit olduğumuz saha, insanın emrine sunulan şu kâinâtta Allâh’ın fiilleridir. Etrafımızda gördüğümüz büyük-küçük kâinât (makro ve mikro kozmos), hep Cenâb-ı Hakk’ın fiil ve eserleridir. Bütün varlık, Allâh’ın isimlerinin bir tecellisidir. İsimlerinin çeşitli oluşları Allâh’ın zatının vahdaniyetine bir hâlel getirmez. Allâh’ın kulları her türlü durumlarında, Cenâb-ı Hakk’a kendi hallerine uygun bir isimle yönelir⁴⁸. Hatta bu isim ve sıfatlarının çokluğu O’nun insanla ilişkisinin hangi yoğunlukta olduğunu gösterir desek herhalde abartmış sayılmayız. Çünkü insan Allâh’ı, O’nun isim ve sıfatlarının tecelli sahnesi olan âlemdeki delillerle tanımaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’de en çok Allâh’ın fiilleri yer tutar. O halde O’nu Kur’ân’da en çok tanıtan da fiilleridir. Allâh kendisini Kur’ân’da daha ziyade fiilleriyle izhar ediyor. Varlıkta gördüğümüz herşey O’nun fiil, eser ve icraatlarıdır. Tarihte geçmiş herşey de, O’nun fiillerinin tecellisiydi⁴⁹. Çünkü Allâh dilediğini yaratır: “... Doğrusu göklerin, yerin ve ikisi arasında olan bütün varlıkların hakimiyeti Allâh’a aittir. O dilediğini yaratır. Allâh her şeye kâdirdir⁵⁰.” Yani semâvât ve arz, O’nun mülkü olduğu için

⁴⁴ Hidâyet Aköz, *Kur’ân’da Allâh-Kul (İnsan) İlişkisi*, Bursa -2000, s. 19.

⁴⁵ Muhammed, 47/19.

⁴⁶ Bkz. Enfâl, 8/24.

⁴⁷ Müslim, *Kader* 17; Tirmizî, *Kader* 7; İbn Mâce, *Duâ* 2; Ahmed b. Hanbel, 2/168, 3/112, 257. Ayrıca konuyla ilgili başka hadisler için bkz. Tirmizî, *Dea’vât* 89.

⁴⁸ Suat Yıldırım, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 54; Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerîm Allâh’ı Nasıl Tanıtıyor ?*, s. 357-358.

⁴⁹ Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁰ Mâide, 5/17.

dilediği herşeyi yapar ve kudreti, ilmi, azameti ile yaptığı hiçbir şeyden de mes'ul değildir⁵¹. Çünkü O, dilediğini yapar: “.....Allâh şöyle buyurdu: İşte böyledir; Allâh dilediğini yapar⁵²”. O, her an bir iştedir: “Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır. (Bütün bunları gerçekleştirmek için) O, her an yeni tecellilerle iş başındadır⁵³.” Bu âyette Allâh Taâlâ, “kendisinin zenginliğini, mahlûkâtının da Kendisine muhtaçlığını anlatmaktadır. Zira mahlûkât, halleriyle ve sözleriyle Allâh'tan daima isterler ve O'na dua edene icâbetle, isteyene vererek, hastalara şifâ bahşederek, günahları affederek vb. şeylerle her gün ve her an bir işle meşguldür⁵⁴.” Diriltir, öldürür, aziz eder, zelil eder, zengin eder, fakir eder. Geceyi gündüzün içine, gündüzü gecenin içine sokar, diriden ölü, ölüden de diriye çıkarır ve rızkı dilediğine verir⁵⁵. Kâinâtı genişletir “Göğü Biz çok sağlam bir şekilde bina ettik, onu genişleten Biziz. Çünkü Biz geniş kudret ve hakimiyet sahibiyiz⁵⁶.” Bütün işler O'na aittir “...De ki: “Bütün yetki ve karar Allâh'ındır...⁵⁷.” Bu âyetler de gösteriyor ki insanın, Allâh'ın isim, sıfat ve fiillerinin tecellisinden uzak olduğu bir an bile yoktur.

İnsan, varlığını sürdürürken sürekli yürüyen, eylemlilik içinde bulunan bir varlık olarak âlemde her an varlığını doğrudan veya dolaylı olarak hissettiren bir Yaratıcı'nın tasarruflarıyla yüzyüzedir⁵⁸.

İnsan ile Allâh arasında var olan bu mükemmel ve ilginç alaka, ancak insanın durumunun ve onu yaratan Allâh'ın sıfatlarının bilinmesi ile daha iyi anlaşılır. “İlgi her zaman sıfata

⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 499.

⁵² Âl-i İmrân, 3/40. Ayrıca bkz. Bakara, 2/253

⁵³ Rahmân, 55/29.

⁵⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 418.

⁵⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/26-27.

⁵⁶ Zâriyât, 51/47. Göğün genişletilmesiyle ilgili bilgi için bkz. mezkur âyetin mealinde Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yayınları, İstanbul- 2002, s.521.

⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/154. Ayrıca bkz. Ra'd, 13/31.

⁵⁸ Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 249.

dayanır ve ondan meydana gelir. İki taraf arasındaki bağ ve ilgi, ancak her birinin sıfatlarının arasındaki fark ve üstünlüklerinin, birinin diğerine ne derece muhtaç olduğunun, muhtaç olunan yüce kudretin muamelesinin bilinmesi ile anlaşılır⁵⁹.” Bu sıfatların ait olduğu zatların ve ilgili bulunduğu yerlerin iyice tanınması ve aralarında basit bir mukayese yapılması gerekir.

“Hakk’ın zâtının, halkın zâtlarıyla ayniyet bakımından ilişkisi Kur’ân’a göre, maiyyet, akrabiyyet ve ihâta olmak üzere üç derecede görülmektedir:

a) Maiyyet: Hakk’ın halk ile maiyyeti (beraber oluşu), Kur’ân’da şöyle ifade edilmektedir: *“İnsanlardan gizler de Allâh’tan gizlemezler. Halbuki geceleyin, O’nun razı olmadığı sözü düzüp kurarken O, onlarla beraber idi. Allâh yaptıklarını kuşatıcıdır (O’nun ilminden hiçbir şeyi gizleyemezler⁶⁰.”* Bu âyette geçen **“O, onlarla beraberdir”** ifadesinin anlamı; Allâh’ın, insanların herşeyine muttali ve haberdar olmasıdır⁶¹. Konuyla ilgisi açısından şu âyet mealini burada zikretmek yerinde olacaktır: *“Göklerde ve yerde olanları Allâh’ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişinin gizli konuştuğu yerde dördüncüsü mutlaka O’dur. Beş kişinin gizli konuştuğu yerde altıncısı mutlaka O’dur. Bunlardan az veya çok olsunlar ve nerede bulunurlarsa bulunsunlar mutlaka O, onlarla beraberdir. Sonra kıyamet günü onlara yaptıklarını haber verecektir. Doğrusu Allâh, her şeyi bilendir⁶².”*

b) Akrabiyyet: Hakk’ın halk ile akrabiyyetinin (yakın oluşunun) Kur’ân’daki ifadesi şöyledir: *“(O anda) biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz⁶³.”*

“Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız⁶⁴.” Burada geçen yakınlık (akrabiyyet) mecazdır. O zaman

⁵⁹ Hidayet Aköz, *Kur’ân’da Allâh-Kul İlişkisi*, s. 18.

⁶⁰ Nisâ, 4/108. Bkz. Hadîd, 57/4

⁶¹ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 1, 596.

⁶² Mücâdele, 58/7. Ayrıca bkz: *“Buyurdu ki: Korkmayın, çünkü ben sizinle beraberim; iştir ve görürüm”* (Tâhâ, 20/46)

⁶³ Vâkıa’, 56/85.

⁶⁴ Kâf, 50/16.

bundan maksat şudur: Allâh Taâlâ'nın yakınlığı; ilmiyle insana yakınlığıdır ve O'ndan hiçbir şeyin gizli kalmamasıdır. Durum böyle olunca sanki Allâh'ın zâtı, insana yakınmış gibi olur⁶⁵. “Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar⁶⁶.”

c) **Hakk'ın Halkı İhâtasına** da Kur'ân'da şöyle işaret edilmektedir⁶⁷: “Doğu da Batı da Allâh'ındır. Hangi tarafa dönerseniz, orada Allâh'a itaat ve ibadet ciheti vardır. Muhakkak ki Allâh'ın lütfu ve rahmeti geniştir, ilmi her şeyi kuşatır⁶⁸.” Bu âyette Allâh Taâlâ'nın “Vâsi” olmasının anlamı; O'nun ilminin genişliğidir⁶⁹.

“...Allâh buyurdu ki: Kimi dilersem onu azabıma uğrattırım; rahmetim ise her şeyi kuşatır...⁷⁰.” Âyetlerde de görüldüğü gibi, Allâh'ın rahmetinin kuşatıcılığı o kadar büyüktür ki, “mü'min, kâfir, âsi ve itâatkâr herkesi içine almaktadır⁷¹.”

Allâh-insan arasındaki ilişki, şöyle bir taksime de tabi tutulmaktadır: “Allâh ile insan arasındaki ilişki dört ana kategoride incelenebilir:

1) Ontolojik Münasebet: En yüksek kemal sahibi Allâh ile varlığını Allâh'a borçlu, varlık dünyasının temsilcisi insan arasındaki ontolojik münasebet. Daha teknik ifade ile insan ile Allâh arasındaki Yaratıcı-yaratılan münasebeti.

2) Haberleşme Münasebeti: Burada Allâh ile insan birbiriyle yakın ve karşılıklı münasebet içindedirler. Tabii bu yüksek haberleşmede inisiyatif Allâh'tadır, O konuşur. Haberleşmenin iki yolu birbirinden ayırdedilmelidir: **a) Sözlü haberleşme.** **b) Sözsüz haberleşme.** Sözlü haberleşme yukarıdan aşağı doğru olursa dar ve teknik anlamıyla Vahi'dir. Aşağıdan yukarı olursa Duâ'dır.

⁶⁵ Zemahşeri, *Keşşâf*, IV, 387.

⁶⁶ Bakara, 2/186.

⁶⁷ Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur'ân*, A.Ü.İ.F.D, XIV, 61-63.

⁶⁸ Bakara, 2/115.

⁶⁹ Râzi, *Mefâtihü'l-Ğayb*, I, 19.

⁷⁰ A'râf, 7/156.

⁷¹ Zemahşeri, *a.g.e.*, II, 156.

3) **Rab-kul Münasebeti:** Bu münasebet, Allâh tarafından kendisinin, Rab olması dolayısıyla izzet, celal, kudret vs. sahibi olmasını gerektirir; insan tarafında da onun kul olması dolayısıyla mütevazi, itâatkâr ve kuldan istenen diğer özelliklere sahip olmasını gerektirir.

4) **Ahlâkî Münasebet:** Bu münasebet Allâh'ın, birbirinden farklı iki cephesine dayanır. Allâh bir yandan iyilik, merhamet, şefkat, af ve ihsan sahibi; diğer yandan da gazap, şiddet, adalet sahibidir. Aynı şekilde insanda da böyle zıt sıfatlar vardır. İnsan bir yandan da şükür ve takva sahibidir. Şükür ve takva, imanın bir kategorisini teşkil eder. Ve küfrün kategorisine dahil olan nankörlük ve imansızlık ile şiddetli bir zıtlık meydana getirir⁷².”

Allâh-insan arasındaki ilişki sadece maddî-fizikî âlemde değil, mânevî alanda hem de çok öncelere dayanan bir ilişkidir. Bu husus Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: “*Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Ademoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler*”⁷³.” Bu âyette, ruhlar âleminde insanlarla Allâh arasında ezeli bir ahitleşme mevzubahistir. İnsan, Rabbi ile kendisi arasında böyle bir icâb ve kabulün sonucu olan bu fitrî akit (doğal sözleşme) altına girmiş ve kendi varlığında Rabbine şahitliği ve O'na kulluğu taahhüt etmiştir. İşte bu mukavele ve fitrî mîsâk, insanlığın dindarlığının başlangıç noktasıdır⁷⁴. Manevî ilişki alanına, Kur'ân'ın insandan sürekli istediği “gayb'a iman” da örnek olarak gösterilebilir.⁷⁵ Çünkü insan, sadece maddî ve fizikî bir yapıdan ibaret değildir. Üstelik Kur'ân'ın insana hitaplarına baktığımızda; sürekli olarak onun akıl, gönül ve tefekkür

⁷² Izutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s. 95-96.

⁷³ A'râf, 7/172.

⁷⁴ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul -1982, IV, 2324.

⁷⁵ Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “ğyb” md.

gibi manevî yönlerine teveccüh ettiğini görürüz ve hatta “Sağır, dilsiz ve kördür onlar, onun için hakka dönmezler⁷⁶.” diyerek, insanın fizikî görme ile duymasının arkasındaki gönül körlüğüne ve sağırlığına dikkat çekmektedir. Zira, önemli olan; gözlerdeki fizikî körlük değil, gönül ve kalp körlüğüdür⁷⁷. Çünkü böyle gözler, olayların içyüzünü anlamaz ve ibret alamazlar⁷⁸.

“Kul yaramaz bir çocuk gibidir. Ebeveynine karşı yaramazlık eder, onların şefkat tokatlarını yer ve yine onların kucağına düşer. İnsan da gafletle Rabbına isyan eder ve pişman olur, yine Rabb’ına döner, O’ndan af diler. Ebeveynin çocuğunu iyi hallerinde sevmesi, kötü davranışlarında ısrar ettiğinde dövmesi nasıl gerçekse, Allâh’ın kullarını sevip razı olması gerçek olduğu gibi, günahta ısrar ve hele O’nu tanımama halinde azabı ve cehennemi de haktır. Nitekim ebeveyne çok asi, onu tanımayan evladın da evlatlıktan reddedildiği, cezalandırması için mahkemeye bizzat ana-babası tarafından başvurulduğu görülen işitilen hadiselerdendir⁷⁹.” İşte böyle durumlarda bile özellikle insandan Allâh’a doğru olan ilişki, daha da artarak kuvvetlenir. Çünkü o zaman, insanın acziyeti ile Allâh’ın kudretinin büyüklüğü insanın zihninde karşı karşıya gelmiş demektir. “Neticede insan Allâh’a doğru pişmanlıkla, Allâh da insana doğru lütufla dönmektedir. Allâh ile insan arasında bağıntılı bir “dönme” (rucû’) ilişkisi mevcut olduğu açıktır ve tevbe sözcüğünün semantik davranışı da bunu yansıtmaktadır⁸⁰.” Yani kulun, günahından pişmanlıkla Rabbine dönüşü; O’nun da kulunu affı ve merhametiyle karşılaması, Allâh-insan arasındaki bu “dönme” ilişkisine bir başka delildir⁸¹.

⁷⁶ Bakara, 2/18. İlgili âyetler için bkz. Bakara, 2/171; Mâide, 5/71; En’âm, 6/39; Enfâl, 8/22; Yûnus, 10/42; İsrâ, 17/97; Enbiyâ, 21/45; Furkân, 25/73; Neml, 27/80; Rûm, 30/52; Zuhrûf, 43/40; Muhammed, 47/23.

⁷⁷ Bkz. Hac, 22/46.

⁷⁸ Zemahşerî, a.g.e., III, 164; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ân*, II, 549.

⁷⁹ Veli Ulutürk, a.g.e., s. 283-284.

⁸⁰ İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), İstanbul -1997, s. 158.

⁸¹ Bkz. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *el-Edebü'l-Müfred*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut -1989, s. 216.

1.1.1. Yaratma

Genelde Allâh-âlem ilişkisi özelde ise Allâh-insan ilişkisi asıl itibariyle bir fiille başlamaktadır. Bu fiil genel İslâm düşüncesinde “halk” (yaratma) terimi ile ifade edilmektedir⁸². İslâmın temel kaynağı olan Kur’ân’da, “yaratma” olayı üzerinde çok durulmuş; insanın aklı ve diğer tüm algılama sistemleri bu olağanüstü hadiseye yönlendirilerek dikkati çekilmiştir.

“Her şeyi yaratan Allâh’tır. Her şey O’nun tasarruf ve yönetimindedir⁸³” âyetinde de ifade edildiği gibi; yaratma hadisesi “herşeyi” içine almış ve hatta kâinata göre küçük bir şey olan devenin yaratılmasına bile, özel olarak dikkat çekilmektedir⁸⁴. İşte “herşey” ile “bir tek şey” arasındaki alanı kapsayan yaratma olayı için Kur’ân’da çok çeşitli tabir ve ifadeler kullanılmıştır. Yaratmayı çeşitli yönleriyle dile getiren bu tabirlerden bir kısmı, bu anlamı doğrudan doğruya ifade eder. Bir kısmı da aslında “yaratma” anlamında olmadığı halde, Allâh’a nisbet edildiği zaman yaratma anlamı kazanan tabirlerdir⁸⁵.

Hâlik ile mahluku ayırıcı en belirgin çizgi “yaratma” kavramıdır. Yaratan, yaratıklarının sahibi, mâliki, mün’imi, onların rızık vereni ve besleyenidir. Bu mefhum iyi kavranılmadığı zaman birçok iltibaslara meydan verilmekte, Hâlik’in hukuku ile mahlûkun hukuku birbirine karıştırılmaktadır⁸⁶. Belki de Allâh-insan arasındaki ilişkinin insan tarafından bozulması diyebileceğimiz inkar ve isyanın da temel sebebi burada

⁸² Halife Keskin, *İslâm Düşüncesinde Allâh-Alem İlişkisi*, İstanbul -1996, s. 18.

⁸³ Zümer, 39/62. Ayrıca bkz. Mü’min, 40/62.

⁸⁴ Çâşiye, 88/17. Bu âyette Allâh Taâlâ kullarından; “yaratmış olduğu varlıklardaki kudretine ve azametine delâlet eden yönlere dikkat etmelerini ve ibretle bakmalarını istemektedir.” (İbn Kesîr, *a.g.e.*, III, 633).

⁸⁵ Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*, İstanbul -1995, s. 13. Daha geniş bilgi için bkz. *a.g.e.* ilgili yerler.

⁸⁶ Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 7.

bulunmaktadır. Yani insanın, haddini ve yaratılmışlık konumunu gözardı etmesi, Yaraticıyı inkarın temelini oluşturmaktadır.

Allâh, bütün varlığın Yaraticısıdır ve bütün varlık, Allâh'ın isim ve sıfatlarının tecellilerinden ibarettir⁸⁷. Bundan dolayı yaratma geniş bir alana yayılmaktadır. Varlık sahnesinde bulunan herşey yaratmanın konusudur⁸⁸. Durum böyle olunca; yaratılmış biri olarak insan, yine yaratılmış bir âlem içinde bulunmakta ve sonuç olarak bu yaratma fiilinin; insanın Allâh ile ilişkisini ve irtibatını sağlayan en temel unsur olduğu ortaya çıkmaktadır.

Görebildiğimiz ve göremediğimiz herşey yaratmanın konusudur. Zaten Yüce Allâh kendisini de bize bu sıfatıyla tanıtır vasfediyor: *"Rabbiniz Allâh, işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir⁸⁹"* . *"Göklerin ve yerin Rabbi kimdir?" de! Onların da kabul ettiği gerçeği sen açıkla! "Allâh'tır" de!..... Yoksa Allâh'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu yaratma işi kendilerine şüpheli mi geldi?" De ki: "Herşeyin yaratıcısı Allâh'tır. O tektir, her şeyin üstünde mutlak hâkimdir⁹⁰"*. Bu âyette dikkat çekilen en önemli hususlardan birisi, Allâh Taâlâ'nın Rubûbiyeti ve yaratıcılık sıfatıdır. O'ndan başka yaratıcı yoktur ve bunda bir ortağının bir yardımcısının olması da imkansızdır. Durum böyle olunca, ubûdiyette de bir ortağının olması düşünülemez⁹¹.

Rubûbiyetin en başta gelen hususiyeti yaratmaktır. Aynı zamanda ma'budluk hakkı da sadece O'na aittir. İncelediğimiz zaman Kur'ân'da O'nun yaratma fiili üzerinde çok

⁸⁷ Cavit Sunar, *Allâh-İnsan İlişkisi, A.Ü.İ.F.D.*, Ankara -1976, XXI, 85.

⁸⁸ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, s. 16.

⁸⁹ En'âm, 6/102.

⁹⁰ Ra'd, 13/16.

⁹¹ Zemahşeri, *Keşşâf*, II, 492.

çeşitli yönlerden durulmuş ve başka yaratıcı olmadığına göre, ubûdiyetin de sadece O'na yapılması gerektiği belirtilmiştir⁹².

Görülüyor ki Kur'ân-ı Kerim'de, Allâh Taâlâ'nın en bariz tanıtıcı vasfı olan yaratıcılığı, çeşitli fiil ve sıfatlarla ifade edilmektedir. Bunların birbirlerinden farklı oluşları; Allâh Taâlâ'nın birbirinden farklı kudret tecellilerini, yaratmanın çeşitli yönlerini, birbirinden farklı taraflarını ve inceliklerini beyan eder. Böylece canlı-cansız, görünen-görünmeyen, varlık namına ne varsa, en küçüğünden en büyüğüne kadar, hiçbirisi dışarıda kalmamak üzere hepsini ihata etmiş ve bunlar Yüce Allâh'ın yaratma fiilinin tecelligâhı, O'nu anlatan âyetleri olmuştur⁹³. Yaratma fiilinin bu denli geniş oluşu, Allâh-insan ilişkisinin de ve dolayısıyla insandan Allâh'a yönelik ilişki alanının da genişliğini ortaya çıkarır.

1.1.1.1. İnsanın Yaratılması

Felsefi düşünce sisteminde; oluş ve insanın varlığı meselesi, en büyük meseledir. Yani, insan nereden geliyor? İnsanın bu dünyada var oluşunun kaynağı nedir? İşte bu, insan kafasını meşgul eden başlıca sorulardan biridir. Kur'ân'a göre sorunun tek doğru cevabı şudur: Oluşun kaynağı Allâh'tır; varlık insana Allâh'ın bir lütfudur. Başka bir deyişle; Allâh ile insan arasında, yaratıcı ve yaratılmış münasebeti vardır. Allâh, insana oluş ve varlığını veren Zât'tır. Allâh insanın yaratıcısı, insan da O'nun yaratığıdır⁹⁴. Bütün mahlûkâta olduğu gibi insan da Yüce Yaratıcı'nın "kûn" emrine tabidir. "O, gökleri ve

⁹² Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 194.

⁹³ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, s. 66.

⁹⁴ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s. 152.

yeri yoktan var edendir. Bir şeyi yaratmak isteyince "ol!" der, oluverir⁹⁵.” İşte bu âyetle Allâh, kudretinin kemâlini ve saltanatının azametini açıklamaktadır⁹⁶.

Kur’ân’a göre ise; başta insan olmak üzere görünen ve görünmeyen herşey, Allâh tarafından yaratılmıştır. Yaratma fiilinin yanında Allâh, insana ruhundan üflemiştir. *"Onu iyice biçimlendirip şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!"*⁹⁷. Âyette zikredilen “Allâh’ın, ruhundan üfleme”; yarattığı insana hayat ve can vermesi demektir⁹⁸. Bu durumda insan; yapılarak, yaratılarak varlığa çıkarılmış ve Yaratanla ilişkisini bitiren bir varlık değildir. Yaratılışında insana üflenen ruh; onun Yaratıcısıyla arasındaki en kuvvetli varlık bağıdır ki bu ruh, insanı insan yapan bir cevherdir. O cevher mânevîdir ve görülmezdir. Bu mânevî bağıdır ki insana başlangıçtan bugüne kadar hep, görünmeyen fakat, var olan bir varlığa veya varlıklara düşünce ve duygu dünyasında yer verme ihtiyacını hissettirmiştir⁹⁹. Zaten Kur’ân’da en önemli konu olan iman mevzuunda “gayba iman ve gayb’dan korkma”ya çok vurgu yapılmış ve dikkat çekilmiştir¹⁰⁰.

Kur’ân’da da açıkça görüyoruz ki insanın varlığı, Allâh’ın ona olan ilgisi ile başlamıştır. İnsanın yokluk karanlığından varlık aydınlığına çıkışı, sırf Allâh’ın ilgisi sonucu yaratılması ile olmuştur. Yaratılması için kendisinin ne isteği ve ne de iradesi söz konusudur. Kendisi olamayınca iradesinin de olamayacağı aşikardır¹⁰¹. *“Rabbin meleklere: “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” dediği vakit onlar: Â ! Oradaki nizamı bozacak ve yeryüzünü kana bulayacak bir mahluk mu yaratacaksın? Oysa biz*

⁹⁵ Bakara, 2/117. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/47, 59; En’âm, 6/73; Nahl, 16/40; Meryem, 19/35, Yâsîn, 36/82; Zümer, 40/68; Kamer, 54/50.

⁹⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur’ân*, I, 112.

⁹⁷ Hicr, 15/29. Ayrıca bkz. Sâ’d, 38/72; Secde, 32/9.

⁹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 541.

⁹⁹ Halis Albayrak, *Kur’ân’da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 182-183.

¹⁰⁰ Bkz. Bakara, 2/3; Enbiyâ, 21/49; Fâtır, 35/28; Yâsîn, 36/11; Nûn, 50/33; Mülk, 67/17.

¹⁰¹ Hidayet Aköz, *Kur’ân’da Allâh-Kul İlişkisi*, s. 12.

sana devamlı hamd, ibadet ve tenzih etmekteyiz” dediler. Allâh: “Ben sizin bilmediğiniz pek çok şeyi bilirim” buyurdu¹⁰²”.

İslâm düşüncesinde insan, yaratılan şu âlemin bir özeti olarak görülür¹⁰³ ve hatta vahyin dışında, Allâh’ın kudretine delâlet eden ikinci bir kitap olarak algılanır. Çünkü insan, yalnız görüneni (Şuhûd) değil, görünmeyeni (Gayb) de kendinde toplamıştır. Bundan ötürü, Allâh’ın asıl kitabı insandır. Hak, bütün kemâli ile insanda zuhur etmiştir¹⁰⁴. “Allâh insanı kendi suretinde yarattı¹⁰⁵.” Yani “Allâh Taâlâ insanı; ilim, hayat, ıslah ve görme gibi sıfatlarıyla yaratmıştır. Fakat O’nun sıfatları, insanın sıfatlarına asla benzemez¹⁰⁶.” Netice olarak Allâh; insanın suretine esmâsıyla, kalbine de zâtıyla tecelli etmiştir¹⁰⁷.

Başlangıcından ta ölümümüze varıncaya kadar tüm varlığımız, yani çocukluğumuz, yaşlılığımız, hastalığımız, sağlığımız¹⁰⁸, kısaca yaşadığımız ve yaşayacağımız tüm hallerimiz, Allâh’ın kuluna olan ilgisinin açık göstergeleridir. Çünkü yaratanımız O’dur¹⁰⁹, Rabbimiz O’dur¹¹⁰, mevlâmız O’dur¹¹¹, kulun kalbi ile arasına giren O’dur¹¹²,

¹⁰² Bakara, 2/30. Ayrıca bkz. A’raf, 7/172.

¹⁰³ Bkz. el-Münâvî, Abdürraûf, *Fezû’l-Kadir*, el-Mektebetü’t-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır -1356, V, 366.

¹⁰⁴ Cavit Sunar, *Allâh-İnsan İlişkisi*, A.Ü.İ.F.D. , XXI, 92-93.

¹⁰⁵ Taberânî, Ebu’l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, *el-Mu’cemu’l-Kebîr*, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, (thk. Hamdi b. Abdilmecîd es-Selefi), Musul-1983, XII, 430; Dârakutnî, Ali b. Ömer, *es-Sıfat*, Mektebetü’d-Dâr, Medine-1402, s. 37; Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref, *Şerhu’n-Nevevî Alâ Sahihi Müslim*, Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut-1392, XVI, 166; Heysemî, Ali b. Ebî Bekr, *Mecmau’z-Zevâid*, Dâru’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrut-1407, VIII, 106; Münâvî, Abdürraûf, *a.g.e.* I, 397, II, 445.

¹⁰⁶ Askalânî, Ebu’l-Fazl Ahmed b. Ali b. Hacer, *Fethu’l-Bârî*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1379, V, 183, XI, 3.

¹⁰⁷ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu’n-Netice*, (Haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş), İnsan Yayınları, İstanbul-1997, II, 97.

¹⁰⁸ Bkz. Enbiyâ, 22/5; Nahl, 16/70; Şuarâ, 26/80.

¹⁰⁹ Bkz. Bakara, 2/21; Nisâ, 4/1.

¹¹⁰ Bkz. Bakara, 2/21, 49, 76.

¹¹¹ Bkz. Âl-i İmrân, 3/150; Enfâl, 8/40.

¹¹² Bkz. Enfâl, 8/24.

öyleki; kulun içinde gizlediği veya dışa yansıttığı hiçbir hali Allâh'tan gizli kalmaz ve O; kuluna, kalbinden daha yakındır¹¹³. Zira Allâh, herşeyi kemâliyle bilendir¹¹⁴.

İnsanın yaratılışında hem bedenî hem de mânevî yönleri mevcuttur. Özellikle cisminin yaratılışına dair Kur'ân âyetlerinde çok detaylı bilgiler verilmektedir. Bunları biçim olarak birkaç maddede özetlemek yerinde olacaktır.

Allâh insanları dört biçimde yaratmıştır: 1. Hiç yokken topraktan erkek yaratmış mesela; Hz. Âdem (a.s.) gibi¹¹⁵. 2. Anasız-babasız, erkekten dişi yaratmış, Havva annemiz gibi¹¹⁶. 3. Sadece dişiden erkek yaratmış, Hz. İsa (a.s.) gibi¹¹⁷. 4. Diğer insanları da bir ana ve bir babadan, Âdem ile Havvâ'dan yaratmıştır¹¹⁸. Bu şekil ve suretlerle Allâh Taâlâ dilediğini dilediği şekilde yaratacağını göstermiştir¹¹⁹. Yaratılışın bedensel yönü yanında ona bir de asıl cevher sayılan ruh verilmiştir. *"Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!"*¹²⁰. Tasavvufçuların yorumuna göre insanın yaratılışında mânevî taraf daha ağırlıktadır. İnsan iki surette halk olundu: sûret-i hissiyye, sûret-i mâneviyye. Hüsn-ü takvîm ikisine de şamildir¹²¹.

¹¹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XV, 120.

¹¹⁴ Bkz. Mâide, 5/73; Mülk, 67/14.

¹¹⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/59; Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 394-395; Râzî, *a.g.e.*, XVII, 71-72.

¹¹⁶ Bkz. Nisâ, 4/1; Zemahşerî, *a.g.e.*, I, 401; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 364; A'râf, 7/189. Bununla ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *"Kadın eğri kaburga kemiğinden yaratılmıştır. Onu doğrultmaya kalkışırsan kırarsın....."* (Buhârî, *Nikâh* 79; Müslim, *Radâ'* 65; Tirmizî, *Talâk* 12; Dârimî, *Nikâh* 45; Ahmed b. Hanbel, II, 428, 449, 530, V, 164.)

¹¹⁷ Bkz. Âl-i İmrân, 3/47; Meryem, 39/20.

¹¹⁸ Bkz. Hucurât, 49/13; Zemahşerî, *a.g.e.*, IV, 377; İbn Kesîr, *a.g.e.*, I, 287, III, 367.

¹¹⁹ Bkz. Mâide, 5/17; Râzî, *a.g.e.*, XI, 151; Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd, *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiuku't-Te'vil*, Kahraman Yayınları, İstanbul-1984, I, 277.

¹²⁰ Hicr, 15/29.

¹²¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, II, 178.

İnsana asıl değerini veren; Allâh'ın ona üflediği ruhtur¹²². Batılı bir yazarın, insanın ruh yapısını değerlendirmesindeki yaklaşımları, İslâmın fitrat hakkındaki gerçeğini¹²³ tasdik etmektedir:

“Evet, insanın ruhu ki onun kaderine hükmeden yegane varlıktır. Fakat ruh da varlığının yüce kaynağı ile münasebet halinde olduğunu daima hisseder. Ruh, insan için öyle bir ahlâk kanunu koymuştur ki başka hiçbir hayvan bu kanuna ne mâliktir, ne de ihtiyaç hisseder. Şimdi bir kimse tutar da ruh denen bu varlığa- başka bir şey için değil sırf deney tüpleri içine koyup aslını öğrenemediği için- madde bileşimlerinin bir neticesi, derse... doğrusu sağlam delile dayanmayan asılsız bir söz söylemiş olur. Şüphe yok ki ruh, var olan bir şeydir; o kendisini gösterir; eserleri, fedakarlıkları, maddeye hakimiyeti ve özellikle fevkalade gücü sayesinde, maddi olan insanı beşer zaaflarından ve günah bataklıklarından kurtararak Allâh'ın iradesiyle yan yana olacak bir seviyeye yükselterek varlığını hissettirir. İlâhî hikmet ve gayenin de özü bu olsa gerek. İnsanın gönlünde saklı bulunan, yüce varlıklarla ilgi kurma özleminin tefsiri bunda, ondaki din duygusunun izahı da bunda. İşte din budur!¹²⁴”

Ruhun özellikleriyle yansımalarına bakarak insanı anlamaya çalışanlar, onu özgürlüğün ve tevâhidin sembolü olarak nitelemektedirler: “Aynı zamanda ruh, şuurumun kendinde bulunduğu hürriyet, birlik, sonsuzluk, tükenmezlik iradesidir. Ruh, adeta varlığında çınlayıp duran Allâh'a ait birlik iradesinin yankısıdır. Ruh izafilikten mutlaklığa,

¹²² Bkz. Sa'd, 38/72.

¹²³ “(Rasûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allâh insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allâh'ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.” (Rûm, 30/30). Bu âyetle ilgili olarak Ebû Hüreyre (ö.59/667) (r.a.) şu hadisi rivâyet ediyor: Hz. Peygamber (s.a.v): “Her çocuk fitrat üzerine doğar” buyurdu ve sonra da “Şu âyeti okuyun” dedi: “Allâh'ın yaratılışa verdiği fitrat...” (Rum; 30)....” (Buhârî, Cenâiz 80, 93; Müslim, Kader 22; Muvatta', Cenâiz. 52; Tirmizî, Kader 5; Ebu Dâvud, Sünnet 18.)

¹²⁴ A. Cressy Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan, Kâinât ve Ötesi*, (çev. Bekir Topaloğlu), İstanbul - 1986, s. 122-123.

fanilikten ölümsüzlüğe, esaretten hürriyete, çokluktan birliğe, sınırlılıktan sonsuzluğa, kısacası mahlûktan Hâlik'e yükselme iradesidir¹²⁵”.

İnsanın madde ve ruhtan oluşması, onun karakterine ait çeşitliliği de gündeme getirmiştir. Yani onun bu iki öz maddesi, fitratındaki meyil, davranış, düşünce ve şahsiyetine de tesir etmiştir. Dolayısıyla bu iki unsur onun davranışlarını ve düşüncelerini “iyi” ve “kötü” şeklinde iki değer yargısıyla karşı karşıya getirmiştir. Bir insandan aynı zaman dilimi içinde iyi ya da kötü davranış sadır olabilmekte veya düşünce olarak bu iki yöne meyledebilmektedir. Kur’ân bunun fitrî bir özellik olduğunu ifade etmiştir: “*Herbir nefse ve onu düzenleyene, ona hem kötülüğü hem de ondan sakınma yolunu ilham edene yemin olsun ki...*”¹²⁶

İnsan yaratılışındaki iki temel unsur olan ruh ve toprak, onun iki boyutlu bir varlık olduğu sonucunu da vermektedir. Bu netice, onun mukaddese yönelme ve aşağı- değersiz şeyleri arzu edip onlara bağlanma gibi iki zıt eğilime de sahip olduğunu ortaya koyar.

İnsana karakter açısından baktığımızda ise onun “ilâhî” ve “şeytânî” olmak üzere iki özelliğinin de bulunduğunu görüyoruz. Yani şeytanın karakteristik bir özelliği olan “benlik”, onun karakterinin unsurlarından birisidir. Ama aynı zamanda taşıdığı ruhuyla da, Allâh katında en şerefli makama ulaşabilme kabiliyet ve karakterine de sahiptir.

İnsanda yaratılan en önemli özellik hiç şüphesiz, onu diğer varlıklardan farklı ve üstün kılan, en değerli yapan ve karakterindeki “ilâhî” yön ile “şeytânî benlik” yönünü kavratan şey akıldır. Ayrıca akıl, Allâh ile insan arasında en kuvvetli ve en önemli ilişki vasıtalarından biri olarak görülmüştür. “Allâh Taâlâ akılı yaratmış ve onu kendisiyle insan

¹²⁵ Seyyid Ahmed Arvasi, *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yayınevi, İstanbul, ts. , s. 43.

¹²⁶ Şems, 91/7-8.

arasında, insanı beşerilikten çıkarmadan bir bağ kılmıştır. Bundan başka yine onu beşerilikten çıkarmadan, kulları arasından seçtiği ve kendisine vahyettiği birisini de, kendisiyle arasında akıl bağından daha özel bir bağ yapmıştır. İşte bu, kendisiyle Allâh arasında özel bir ilişkinin -ki bu bağ, kâinâttaki delillere bakarak Rabbini düşünmek suretiyle her akıl sahibinin elde ettiği bağın üstündedir- olduğu peygamberdir. Bu insânî mertebe, çalışarak kazanılmaz ve Allâh tarafından, O'nun seçtiği kimselere verilmiş bir lütuf ile özel bir imtiyazdır¹²⁷". İşte bu anlamda peygamberleri de, Allâh ile bağ kurmayı sağlayan tüm insanlığın ikinci aklı olarak görebiliriz.

Doğruyu ya da yanlış seçip onları yapabilme güç ve kabiliyetinin yanında insana, kendi davranışlarını irdeleyip bir karara varabilme yeteneği de verilmiştir. Hatasını anlayıp ondan dönebilme ve bir çıkış yolu bulabilme istidadı da verilen insan, Rabbi ile ilişki yollarını da bulabilmektedir. Sosyolojik tabirle insan; iradesi, bir şey yapabilme kabiliyeti, seçme, ayırdetme gücü olan bir varlıktır. Onun için sorumluluk, insanın iradesinin ürünüdür¹²⁸. "*Biz: Ey Âdem! Sen ve eşin (Havva) beraberce cennete yerleşin; orada kolaylıkla istediğiniz zaman her yerde cennet nimetlerinden yeyin; sadece şu ağaca yaklaşmayın. Eğer bu ağaçtan yerseniz her ikiniz de kendine kötülük eden zalimlerden olursunuz, dedik. Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde buldukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamana dek yaşamak vardır, dedik. Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden bir takım kelimeler belleyip aldı (onlarla yalvardı ve Allâh da) tevbesini kabul etti. Çünkü Allâh tevbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır¹²⁹."* Âyetten de anlaşıldığı gibi Allâh'tan insana (kula), insandan (kuldan) da Allâh'a doğru meydana gelen bir ilgi ve karşılıklı bir yöneliş ilişkisi mevcuttur. İşte bu dönüş, ilk yaratılış gereği bütün varlığı ile Allâh'a yönelmek ve

¹²⁷ Sabri, Şeyhu'l-İslâm Mustafa, *Mevkıfu'l-Akl ve'l-İlim ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemîn ve l'bâdihî'l-Mürselîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût-1981, IV, 152.

¹²⁸ Ali Şerîâtî, *İnsan*, s. 326.

¹²⁹ Bakara, 2/35-37.

arızalarla kesintiye uğrayan O'nun rahmet ve lütfunu; öfke ve dalâletten uzak olarak tekrar celbetmek için iman akdini yinelemek suretiyle, kalp, söz ve şekille tevbe etmeye ve kurtuluşa dönmektir. Bizim dünyada din ve imanımız, ilk yaratılışta takdir edilmiş olan rahmete ve iman akdine göre bir tevbe ve bir rücû (dönüş) manasındadır¹³⁰. Bu da Allâh-insan ilişkisinin ubûdiyete dönüşmesi veya ubûdiyetin oluşması demektir.

Allâh'ın insanı yaratması, onun yerleşip yaşayacağı ortamı hazırlaması, rızıkları ve kısaca âlemi onun emrine teshîr etmesi, Allâh'ın insana olan ilgisini ve ona yönelik ilişki alanlarını göstermektedir. Allâh'ın insana olan bu ilgisi, onun yaratılışında başlamış ve sonsuza kadar devam etmektedir. Hasılı Allâh Taâlâ insana; onu elleriyle yaratıp¹³¹, kendi ruhundan üflemesiyle¹³², melekleri ona secde ettirmesiyle¹³³, bütün isimleri öğretmesi¹³⁴ ve yeryüzünde Kendi adına hükümlerini icra edecek bir halife yapmasıyla¹³⁵ çok özel ve ayrı bir değer vermiştir.

1.1.1.2. İnsan Dışındaki Varlıkların İnsan İçin Yaratılması

Kâinâtın hâkim ve halifesi olarak yaratılan insanın yaşaması ve bu ilâhî görevi yerine getirebilmesi için ikamet edeceği yer düzenlenmiş ve kendisi dışındaki herşey emrine verilmiştir. Allâh'ın insana yönelik bu lütfu, ona verilen kıymetin derecesini de göstermektedir. Varlıkların yaratılış önceliklerinden de bunu anlamak mümkündür.

¹³⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 325-326.

¹³¹ Bkz. Sa'd, 38/75.

¹³² Bkz. Hicr, 15/29.

¹³³ Bkz. Bakara, 2/34.

¹³⁴ Bkz. Bakara, 2/31.

¹³⁵ Bkz. Bakara, 2/30.

İslâm âlimlerinin umumi kanaatine göre, dünyada önce bitkiler, sonra hayvanlar, en sonunda da insanlar yaratılmıştır¹³⁶.

“De ki:.... O, yerin üstünde yüce dağlar yarattı, orayı bereketli kıldı ve orada arayıp soranlar için gıdalarını, bitkilerini ve ağaçlarını tam dört günde takdir etti, düzenledi. Sonra iradesi, bir gaz halinde olan göğe yöneldi. Ona ve yere şöyle buyurdu: “İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin!” onlar da: “Gönüllü olarak geldik” dediler. Derken, iki gün içinde, gökleri yedi kat olarak şekillendirdi ve her bir göğe kendisine ait işi vahyetti. Biz, dünya semâsını kandillerle, yıldızlarla süsledik, bozulup yıkılmaktan koruduk. İşte bu, azîz ve alîm (üstün kudret sahibi, herşeyi mükemmel tarzda bilen) Allâh'ın takdiridir¹³⁷.” Allâh Taâlâ burada, arz ve semâ ile konuşmuştur¹³⁸.

Bütün hayvanlar da bizim gibi önce topraktan ve sudan yaratılmış, bir çeşit hayata kavuşturulmuş, bir nizam altına alınmış, hepsinin bizim gibi ecelleri ve rızıkları takdir olunmuş, belli bir vakte kadar yeyip içerler. Hepsi bizim gibi birbirlerine karşı değişik biçimlerde benzerlikler ve ayrılıklar taşırlar. Allâh Taâlâ her varlığı; var oluşuna kattığı, fitratını donattığı niteliklere sahip olarak yarattı. Sonra her varlığı yaratılış amacını oluşturan fonksiyona yöneltti. Allâh, insanlardan ve hayvanlardan sonra bitkilere de kendilerine mahsus özel fitrat kanunlarını lütfetmiştir¹³⁹. *“Gökten su indiren O'dur. Sonra Biz onunla her çeşit bitkiyi çıkarırız. O bitkilerden bir filiz, ondan da büyüyüp birbirinin üstüne binmiş taneler başaklar çıkarırız. Hurma tomurcuklarından sarkan salkımlar, üzüm, zeytin ve nar bahçeleri yetiştiririz. Bunlardan kimi birbirine benzer, kimi benzemez. Her birinin meyvesine, bir ilk meyve verdiği bir de tam olgunlaştıkları zaman bakın! Elbette bütün bunlarda iman edecekler için birçok dersler vardır¹⁴⁰.”* Tabii

¹³⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XIX, 78; Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü (Ruh/Melek/Cin/İnsan)*, İstanbul-1995, s. 14.

¹³⁷ Fussilet, 41/10-12.

¹³⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 194.

¹³⁹ Hidayet Aköz, *Kur'an'da Allâh-Kul İlişkisi*, s. 83.

¹⁴⁰ En'âm, 6/99.

ki, bütün bunların amacı; bu rızıkları yaratan Allâh'ın kudretinin kemâline, rahmet ve hikmetine dikkat çekmektir¹⁴¹.

İnsanın her an birlikte olduğu veya her zaman ihtiyaç duyduğu bitki ve hayvanların dışında, direkt olarak faydalarını bilemediğimiz nice varlıklar bile, hep insan için yaratılıp onun emrine verilmiştir.

“Allâh, sükûnet bulup dinlenmeniz için geceyi yarattı. Etrafınızı görüp çalışabilmeniz için de aydınlık olan gündüzü var etti. Doğrusu Allâh, insanlara büyük lütuf sahibidir, fakat insanların ekserisi şükretmezler. (...) Allâh o yüce Zâttır ki sizin için yeryüzünü yerleşme yeri, göğü de kubbeli bir çatı yapmış, size sûret verip sûretlerinizi de güzel kılmış ve sizi helal hoş nimetlerle rızıklandırmıştır. İşte sizin Rabbiniz olan Allâh bu Zâttır. Demek âlemlerin Rabbi olan Allâh, ne yücedir¹⁴².” Zaten insanoğlu kendisi için yaratılan nimetlerin, değil sadece faydalarını, sayılarını bile bilmekten acizdir¹⁴³.

Bu kurulu nizama idareci, hâkim ve halife olmak üzere Yüce Allâh insanı yaratmıştır. Arz ve semâvâtta herşey, bir amaç ve hedefe bağlanmıştır. Kâinâtın en mükemmel varlığı olan insan da, en yüce ve en mütakâmil gaye için yaratılmıştır. Bundan dolayı, bu kurulu kâinât insanın hizmetine verilmiştir¹⁴⁴. *“Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allâh'tır. Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Alemlerin Rabb'i Allâh ne yücedir!¹⁴⁵.”* Yaratma kudretine sadece Yüce Allâh sahiptir ve dolayısıyla ubûdiyetin de sadece O'na yapılması gerekir¹⁴⁶.

¹⁴¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, I, 603.

¹⁴² Mü'min, 40/61, 64.

¹⁴³ Bkz. İbrâhim, 14/34.

¹⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXV, 133.

¹⁴⁵ A'râf, 7/54.

¹⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, VII, 140.

Allâh yalnız yerde bulunanları insan için yaratmakla kalmamış, gökleri ve gök cisimlerini de insana hizmet için görevlendirmiştir. *“Hem göklerde ve yerde ne varsa hepsini, Kendi tarafından bir lütuf olarak sizin hizmetinize veren de O’dur. Elbette bunda düşünecek kimseler için ibretler vardır¹⁴⁷.”* Tabii ki kâinâtı yaratıp onu emrine verdiği insan da, bu yaratıcıya kul olması ve sadece O’nu Rabb olarak tanıması için yaratılmıştır. *“Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım¹⁴⁸.”* *“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allâh’ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz¹⁴⁹.”*

“Kur’ân’ı okuyan kimse, bütün varlıklarla olduğu gibi, cansız varlıklarla bile bir anlaşma ve uyuşma havasına girer. Bütün varlıkların kendisini saygıyla karşıladığını, aynı Yüce Rabbin eseri olduklarını, bütün eşyanın kendisine munis bir dost gibi davrandığını hisseder. Materyalist düşünce sistemlerinde olduğu gibi, herşey kendisiyle mücadele edilmesi gereken bir vahşet ve düşmanlık intibası vermez. Bilakis tabiat dediğimiz bütün varlık ve hatta cansızlar bile ona, aynı Yaratıcının emirlerine boyun eğen, fitrî vazifelerini sadakatle yerine getiren itaatli askerleri gibi görünür. Onların bu dünyadaki imtihanında, kendisine yardımcı olmak için emrine müheyya beklediklerinin şuurundadır¹⁵⁰”. Çünkü varlıkların fitratına, kendilerinin insana hizmet için yaratıldıkları gerçeği Yaratıcı tarafından yerleştirilmiştir. İnsan ve şeytan dışındaki hiçbir varlık, hizmet ve itaat noktasında itiraz ve isyan etmemiş ve bunu tarih de kaydetmemiştir. Zaten onların zahirde insana yaptıkları bu hizmet ve itaatlerini aslında, kendilerinin Allâh’a müteveccih ubûdiyetleri olarak değerlendirmemiz mümkündür. Cansız varlıklara bile bir kıymet ve şahsiyet verilmiştir. Kur’ân tarafından muhatap alınmışlardır:

¹⁴⁷ Câsiye, 45/13. Ayrıca bkz. Lokmân, 31/20.

¹⁴⁸ Zâriyât, 51/56.

¹⁴⁹ Bakara, 2/21.

¹⁵⁰ Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerîm Allâh’ı Nasıl Tanıtıyor ?*, s. 79.

“O, yeryüzüne sabit dağlar yerleştirdi. Orada bereketler yarattı ve orada tam dört günde isteyenler için fark gözetmeden gıdalar takdir etti. Sonra duman halinde olan göğe yöneldi, ona ve yerküreye: İsteyerek veya istemeyerek, gelin! dedi. İkisi de "İsteyerek geldik" dediler. Böylece onları, iki günde yedi gök olarak yarattı ve her göğe görevini vahyetti. Ve biz, yakın semâyı kandillerle donattık, bozulmaktan da koruduk. İşte bu, azîz, alîm Allâh'ın takdiridir¹⁵¹.” Şu halde herkes ve herşey vazifeli bir memurdur. Emirle hareket eden bir askerdir¹⁵². Bu ve benzeri âyetlerdeki hitab ve konuşmaların bir temsil olduğunu ve gerçekte cansızların böyle bir konuşmaları ve cevap vermeleri bulunmadığını ileri sürenler bulunsa da, bu cansızlar alemi tâ yaratılışlarından beri lisân-ı hâl ile Allâh'ın emirlerine tam bir itaat ile boyun eğmektedirler. Hatta az önce geçen âyetin tefsirinde alimler arz ve semânın konuşmalarını; “onların, Allâh'ın emirlerine boyun eğip itaat etmeleri” veya “Allâh'ın her ikisinde de özel söz yarattığı ve onların da O'nun arzusuna göre konuşmuş oldukları” şeklinde izah etmişlerdir¹⁵³. Yani cansız dediğimiz etrafımızdaki kâinât niçin yaratıldılarsa hiç sapmadan o gayeye hizmet ediyorlar. Cibilliyet ve fitratlarındaki gayeleri tahakkuk ettiriyor ve kendilerine aynı Rabb'in verdiği emri harfiyyen yerine getiriyorlar¹⁵⁴. Âlemdeki varlıklarda gözlenen bu düzen, uyumluluk ve intizam insana; kendisinin yaratılış gayesi serüvenindeki geliş ve gidişin bir yöne doğru olduğunu, hayat akışının Allâh'a ubûdiyet düzeni içinde olduğunu keşfetmesine büyük bir ipucu ve bir program bilinci sunmaktadır.

Allâh'ın yaratmasında ve yarattığı varlıklarda karmaşa ve kaosun aksine bir düzen, denge ve uyum görünmektedir. “O ki, birbiri ile âhenkdâr yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allâh'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı

¹⁵¹ Fussilet, 41/10-12.

¹⁵² Elmalılı, *Hak Dini*, III, 2191.

¹⁵³ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XV, 224.

¹⁵⁴ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor ?*, s. 79-80.

bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir¹⁵⁵.” Bugün, madde yapısının temel taşları olan atomlarla moleküllerin, insandaki genetik şifrenin keşfi de; en küçük varlıklar aleminde bile bu ahengin olduğunu gözler önüne sermiştir. Bütün bunlar ise yaratılıştaki kusursuzluğu ve mükemmelliği göstermektedir. “İşte evrende hüküm süren bu engin nizam, Allâh’ın yarattıklarına verdiği umumi hidâyetin tezahürleridir. Allâh’ın kuvvet ve kudretinin ilgi ve alakasının zerrelere, göklerdeki yıldızlara ve galaksilere, hücrelerden organlara, damardaki kanın zerresinden hücrelerin yapısına kadar tüm kâinâtı ve kâinâttakileri ihata etmiş olmasını, gereği gibi anlayıp kavramış olmak, herhalde iman açısından Allâh-kul (insan) ilişkisinin anlaşılmasını bir kat daha arttıracaktır¹⁵⁶.”

1.1.1.3. Yaratmanın Sürekliliği

İnsandaki hareketlilik, hayatındaki hızlı değişimler ve yenilenmeler, onun her an sürekli ve hızlı bir yaratma aksiyonu ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Allâh-insan arasındaki en canlı ve bariz ilişki ortamı hiç şüphesiz, yaratma olayıdır. Yaratmadaki süreklilik, ikisi arasındaki ilişkinin de sürekliliğini ve canlılığını göstermektedir. Bunu, kâinâttaki sürekli değişim ve oluş hareketliliğinden de anlayabiliriz. Çünkü bu âlem yaratılarak öylece terkedilmemiş, boş yere ve gayesiz de yaratılmamıştır: “Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allâh’ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz...¹⁵⁷.” Bu âyette de vurgulandığı üzere, Allâh Taâlâ’nın hikmetsiz bir işi olmaz. Nitekim O, Âl-i İmrân 190’ıncı âyette bahsedilen şeyleri de, kullarının Kendisini tanımaları, isyandan kaçınıp itâat etmeleri için birer delil

¹⁵⁵ Mülk, 67/3-4. Ayrıca bkz. Furkân, 25/2; Rahmân, 55/7; Â'lâ, 87/2.

¹⁵⁶ Hidayet Aköz, *Kur'an'da Allâh-Kul İlişkisi*, s. 92-93.

¹⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/191. Ayrıca bkz. Sa'd, 38/27.

yapmış ve onları bu gaye ile yaratmıştır¹⁵⁸. Bu gayesiz ve boş yere yaratılmama, Allâh-insan ilişkisinin devamlılığını gösteren bir başka gerçektir. Zaten bu âyetteki, mü'minlerin övülen hasletlerinin; yaratma işinin hikmetini açıkladığını da görebiliriz.

“Yaratma bir kere olmuş bitmiş değil, devamlıdır. Yaratıcılık Yüce Allâh’ın sıfatıdır. O’nun yaratıcılık sıfatı elbette tecelli edecektir. Yüce Allâh sadece Hâlik (Yaratıcı) değil, aynı zamanda Hallâk’tır. Yani devamlı ve tekerrür halinde yaratır. Mübalağalı bir şekilde yaratır. Yaratma Allâh’ın işidir. Yaratıcılık O’nun ayrılmaz bir vasfıdır.(....) Yaratma bir zaman olup bitmiş bir vakı’a değil, Allâh’ın iradesiyle devamlı tekerrür etmekte olan bir hadisedir. Çünkü Allâh, sebepler içerisinde bir ilk sebep değildir. Bu kâinâtı bir kereye mahsus yapıp gitmiş bir usta da değildir. Her an yaratmayı yenileyen, yarattıklarına hakim olan, onlarda tam tasarruf eden, duâlara icabet eden, mazlumun ahına yetişen, her an Fa’âl, Hayy, Kayyûm, her an bir işte olan, her türlü kemalin kaynağı olan yüce Zattır¹⁵⁹”. “Sizi güçsüz yaratan, sonra güçsüzlüğün ardından kuvvet veren ve sonra kuvvetin ardından güçsüzlük ve ihtiyarlık veren, Allâh’tır. O, dilediğini yaratır. O, hakkıyla bilendir, üstün kudret sahibidir¹⁶⁰.” Yaratmanın sürekliliğini, Allâh’ın kendisini devamlı ve en çok tanıttığı “Yaratıcılık” sıfatını ifade eden lafızların yapısından da anlamak mümkündür.

el-Hallâk, Hâlik ism-i fâilinin mübâlağalı şeklidir. “Durmadan yaratan, işi-gücü yaratmak olan” manasına gelir¹⁶¹. Yaratmanın sürekliliği, Allâh-insan ilişkisinin de devamlılığını gösterir.

¹⁵⁸ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 486; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, III, 201.

¹⁵⁹ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 151,156. Geniş bilgi için bkz. *a.g.e.*, s. 152-156.

¹⁶⁰ Rûm, 30/54.

¹⁶¹ Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 194.

Kur'ân'da Allâh'ın yaratıcılığı konusuna çok geniş yer verilmiştir ve yaratmayı ifade eden değişik kelimeler de kullanılmıştır. Bunlardan biri olan Cea'le; "halk/yaratma" manasına olduğu zaman, yenilenme ve tekerrür anlamında kullanılır¹⁶². "*Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allâh'a mahsustur. (Bunca âyet ve delillerden) sonra kâfir olanlar (hâla putları) Rab'leri ile denk tutuyorlar*"¹⁶³.

O'nun her an bir işte "*Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır (bütün bunları gerçekleştirmek için) O, her an yeni tecellilerle iş başındadır*"¹⁶⁴. olduğunu, herşeye hakim ve herşeyde tam bir tasarruf sahibi olduğunu, zaman ve mekan kayıtlarının Yaratıcı indinde birer mahluk olduklarını, kayıtlayıcı unsur olamayacaklarını ve nihâyet işleri; yaratıkların işine benzemeyen Allâh'ın her dem taze şeyler yaratmakta olduğunu ifade eden el-Hallâk ismini bize hatırlatıyor. Hülâsa Allâh bugün de fa'âldir ve faaliyet halindedir, hallâktır (yaratmaktadır)¹⁶⁵.

Zaten canlı cansız bütün kâinât Yüce Yaratıcının "kûn" emri ile karşı karşıyadır ve bundan kurtulmak hiç mümkün değildir. Âlemdeki değişim ve yenilenmenin sürekliliği, bugünkü modern ilmin keşiflerinden de anlaşılmaktadır¹⁶⁶. "*Bizim, yeryüzüne gelip, onu uçlarından eksilttiğimizi görmediler mi? Allâh (dilediği gibi) hükmeder, O'nun hükmünü bozacak kimse yoktur. Ve O hesabı çabuk görendir*"¹⁶⁷.

"İnsanın gaybla, özellikle Allâh'la varoluşsal ilişkisi, Allâh'ın varlığına inansa da inanmasa da sürekliliği olan bir ilişkidir. Onun inanmış olması veya inkar etmiş olmasının bu ilişkiyi kesme imkanı yoktur, ancak insanın gaybla varoluşsal ilişkisinin

¹⁶² Veli Ulutürk, a.g.e. , s. 40.

¹⁶³ En'âm, 6/1; Bakara, 2/30.

¹⁶⁴ Rahmân, 55/29.

¹⁶⁵ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?* , s. 55.

¹⁶⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, s. 51.

¹⁶⁷ Ra'd, 13/41. Ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/44. Suat Yıldırım, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, s.253.

biçimini, niteliğini belirleyecek olan yine insanın kendi tercihidir¹⁶⁸.” İşte bu nokta insanın, yaratıcısının ona olan ilgisine bir cevap ve bir karşılık olan ubûdiyetin gerekliliğini idrak noktasıdır. Bu bilince erişmek ise, insanın kendi elindedir. Çünkü böyle bir kabiliyet onun fitratına yerleştirilmiş ve artık tercih kendisine aittir: “*O halde sen, batıl dinlerden uzaklaşarak yüzünü ve özünü, hak din olan İslâm’a yönelt, Yani Allâh’ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fitrata uygun hareket et. Allâh’ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların ekserisi bunu bilmezler, anlamazlar*¹⁶⁹.” Buradaki “Fitrat”; Allâh’ın, insanı üzerine yarattığı din olan İslâm’dır¹⁷⁰. Ayrıca bu âyette, “insan rûhunun tabiatı ile bu dinin tabiatı birbirine bağlanmakta; her ikisinin de Allâh’ın yapısı olduğu, varlık kanunlarına uyduğu, hedef ve gayeleri bakımından birbirine muvâfık olduğu belirtilmektedir¹⁷¹.”

“*Ona yolu da gösterdik; artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur*¹⁷².” Yani, Allâh Taâlâ insana hakkı ve bâtılı, hidâyet ve dalâlet yolunu açıklayıp göstermiştir. Artık o, ister şükredip imana gelir, isterse inkâr ederek kâfir olur¹⁷³.

Elbette bütün bu muhteşem yaratma-yaratılma olayı ve bundaki Allâh-insan ilişkisinin muazzam bir sebep ve neticesi, bir gaye ve varacağı ulvî nokta vardır.

1.1.1.4. Yaratma Sebebinin Ubûdiyet Oluşu

Allâh-insan ilişkisinde insanın yaratılması, yaşatılması, rızıklandırılması, herşeyin onun emrine verilmesi ve en şerefli varlık kılınması; Yaratıcı’dan insana doğru olan ilişki

¹⁶⁸ Halis Albayrak, *Kur’ân’da Allâh-Gayb İlişkisi*, s. 267.

¹⁶⁹ Rûm, 30/30.

¹⁷⁰ Bağavî, Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes’ûd, *Meâlimü’t-Tenzil*, Dâru Tayyibeti’n-Neşr, Riyâd-1997, VI, 269.

¹⁷¹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VI, 453.

¹⁷² İnsân, 76/3.

¹⁷³ Bağavî, *a.g.e.*, VIII, 292.

alanlarından birkaçıdır. Buna mukabil, insandan Allâh'a doğru olan ilişki alanının da tabii olarak Ubûdiyet olduğunu söyleyebiliriz..

“Herşeyden önce Allâh, insanın ve insan hayatıyla ilgili olan herşeyin yaratıcısıdır. O, insanın ihtiyaçlarını, imkan ve yeteneklerini tam olarak bilen yegane varlıktır. O, insandan bir şey yapmasını isterken bunu o insanın imkan ve yeteneğine göre buyurur¹⁷⁴.”

Aynı şekilde yaratılış da Hakk'ı tanımak ve O'na kul olmak içindir. Yoksa insana ruh, yanlış algılasın, şeytana uysun diye üfürülmemiştir. O halde dinsizlik fitrata aykırı bir sapıklık olduğu gibi, Allâh'tan başkasına tapmak da öyledir¹⁷⁵. Madem ki Rabbimiz Allâh, bizi yaratmak suretiyle varlık sahnesine çıkarmıştır; o halde sırf bunun için Allâh'a kulluk borcumuz vardır¹⁷⁶.

Allâh'ın yaratması, insanın O'na ubûdiyetini gerektirir. “*Rabbimiz Allâh işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir*¹⁷⁷.” Bu âyette de belirtildiği gibi, Rubûbiyet ve yaratıcılık sıfatlarına sahip sadece Allâh Taâlâ'dır. O halde, ubûdiyete lâyık ve hak sahibi de sadece O'dur¹⁷⁸. Ayrıca Seyyid Kutub (ö.1966) bu âyeti izah ederken şunları söylemektedir: “ Rubûbiyetin özelliklerinde şunlar yer alır: Hâkimiyet, yönetim ve herkesin boyun eğip itaat ettiği sulta, kulların birleştiği hayat nizamı ve bütün mefhumlarıyla ibâdetin sadece Allâh için yapılması. Teslim olmak, emre itaat etmek ve

¹⁷⁴ Mehmet S. Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, Ankara -1991, s. 167.

¹⁷⁵ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3823.

¹⁷⁶ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor ?*, s. 27-28.

¹⁷⁷ En'âm, 6/102.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 51; Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali Yûsuf, *el-Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût -1993, IV, 198.

hakka boyun eğmek de bu özellikler arasındadır¹⁷⁹.” Zira âyetteki “fa’büdühü” ifadesi, “Allâh’a itaat ediniz” anlamına da gelmektedir¹⁸⁰.

Allâh’ın yaratıcılığı ile ubûdiyetin zikredildiği âyetlerde çoğunlukla, O’nun Rab olduğu ifadesine yer verilmektedir. Mesela: “*Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da işleri yerli yerince idare ederek arşa istiva eden Allâh’dır. Onun izni olmadan hiç kimse şefaatçi olamaz. İşte O Rabbiniz Allâh’tır. O halde O’na kulluk edin. Hâla düşünmüyor musunuz!*¹⁸¹.” Yine Seyyid Kutub, bu âyeti izah ederken, Rubûbiyet ile ubûdiyet arasındaki ilişkiyi, her iki kavramı da tanımlayarak şöyle tesbit etmektedir: “Rubûbiyet; kendisinden başka Rab olmayan Allâh’ın dinine sarılma, sadece ve mutlaka O’nun saltanatını hâkim kılmanın ifadesidir. Rubûbiyeti kabul, yalnız Allâh’a ibadet etmekle mümükün olur. İbâdet, ubûdiyettir. Ubûdiyet ise, yalnız ve yalnız O’na uyup itaat etmektir. Çünkü ulûhiyeti itirafın gereği budur¹⁸².”

İnsanı, insanlığın varoluş sebeplerini ve sırlarını anlamak isteyenler bunu sorgulamışlar ve cevap bulmaya çalışmışlardır. Bu sorma isteği, Yaratıcının ruhlara yönelttiği: “...onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler¹⁸³.” soru ve cevabın devamı olsa gerektir.

“Acaba insanlık, neden bu dünyanın ötesi ile ilgilenmek kaygusuna düşmektedir? Belli bir şahsiyet aşamasına erişmiş olan insanlar için metafizik bir değer, hayati bir önemi vardır. Kendileri için hayatın artık bir anlamı kalmadığına inanan birçok insanlar, kendi kendilerini öldürmek isterler. Bunlar, hayatları ile hiçbir anlam gerçekleştiremediklerine inandıkları için kendi kendilerini yok etmeye kalkarlar. Böylece içgüdülerinin en

¹⁷⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, III, 318.

¹⁸⁰ Bağavî, *Meâlimü't-Tenzil*, III, 173.

¹⁸¹ Yûnus, 10/3.

¹⁸² Seyyid Kutub, *a.g.e.*, IV, 387.

¹⁸³ A'râf, 7/172

kuvvetlisi olan nefsi koruma güdüsü bile insanın metafizik kanıksızlığına yenilmiş olur. Kendi kendini yok etmeye kalkanlar, bu işe derin bir metafizik hoşnutsuzluğun zoruyla girişirler¹⁸⁴.” O halde insan için hayatı anlamlı ve yaşamaya değerli kılan şey, ubûdiyettir.

Materyalist, dünyayı yalnız mekanik açıdan görmektedir. Ona göre tabiat; hedef ve gayesi olmayan bir harekettir. Materyalizm’e göre ne dünyanın ne de bizim kendi varlığımızın bir hedefi vardır. Materyalizm’in bu ana düşüncesi, aynı zamanda onun en büyük hatasıdır. Çünkü bütün mekanik olgularda bir hedef mevcuttur¹⁸⁵.

Kur’ân’daki pek çok âyet, bütün bu kâinâtın gerçek bir maksatla ve bir hikmetle yaratıldığını ifade eder. Elbette dünya, bu uçsuz bucaksız uzayda boşu boşuna dönmüyor. *“Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde düşünen insanlar için elbette birçok dersler vardır. Onlar ki Allâh’ı gâh ayakta divan durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında düşünürler ve derler ki: “Ey büyük Rabbimiz! Sen bunları gayesiz, boşuna yaratmadın. Seni bu gibi noksanlardan tenzih ederiz. Sen bizi o ateş azabından koru !”¹⁸⁶.”*

Allâh’ın herşeyin yaratıcısı olduğunu bildiren âyetler çok geniş bir mana ifade ediyor. Ubûdiyete ve ibadete layık Allâh’tan başka hiçbir şey yoktur. Ancak herşeyi yaratan ve herşeyi bilen Allâh vardır. O halde biz insanların ibadeti, göklerde ve yerlerde bulunanların ibadeti O’na tahsis edilmelidir. Dolayısıyla yaratıcı kim ise ibadet edilmek de O’nun hakkıdır. Çünkü, yaratma kudretine sadece Yüce Allâh sahiptir ve dolayısıyla ubûdiyetin de sadece O’na yapılması gerekir¹⁸⁷. Yaratmadan bahseden bazı âyetlere baktığımızda görürüz ki Allâh’ın yaratıcılığı ifadesinden sonra insanlara ubûdiyet

¹⁸⁴ Kâmiran Birand, *İnsanlığın Sırrı, A.Ü.İ.F.D.*, Ankara -1961, IX, 26.

¹⁸⁵ Kâmiran Birand, *a.g.m.*, IX, 30.

¹⁸⁶ Âl-i İmrân, 2/190-191.

¹⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâm*, VII, 140; Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*, s. 68.

vazifesi emredilmektedir. Yani ubûdiyetin, yaratılmanın sebebi ve gereği olduğu vurgulanmaktadır. “*Rabbiniz Allâh işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir*¹⁸⁸.”

Mekke devrinde ilk yaratmaya ve kevnî vakıalara dikkatler daha çok çekilerek, Yaratıcıya iman konusu telkin edilmiştir¹⁸⁹. Mekki âyetlerdeki bu durum, kahir ekseriyetinin menfi kulluğa (şirk ve küfre dayalı bir ubûdiyete) alışmış o toplumun zihninde henüz oluşmayan tevhdî bir ubûdiyet anlayışının temellerinin atılmasıdır

Gezegenerin kendi ekseni ve güneş etrafında dönmeleri¹⁹⁰, ayrıca meleklerin de Arş etrafında dönmeleri ve Allâh'ı tesbih etmeleri¹⁹¹, kâinatta devamlı bir faaliyet ve canlılığın bulunduğunu gösterir. Böylece, bütün yaratıklar Allâh'a kulluk ederek Yaratıcının kendileriyle olan sürekli ilişkisine cevap vermektedirler.

Allâh her varlığı, ifa edeceği vazifeye uygun şekilde yaratmıştır. İnsanı yeryüzünde halife, hâkim ve Cenâb-ı Allâh'ın kanunlarının yeryüzünde tatbikçisi, ona kulluk vazifesinin ihtiyarî olarak imtihanını verecek bir varlık olarak yarattığı için, görevleriyle mütenasip kabiliyetler ve organlar vermiştir¹⁹². Yüce Allâh'ın, herşeyi güzel yarattığı da şu âyette vurgulanmıştır: “*O (Allâh) ki, yarattığı her şeyi güzel yapmış ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır*¹⁹³.” Yani Allâh sadece insanı değil, her canlının herbir uzvunu tam ve yerine getireceği göreve uygun bir şekilde yaratmıştır. Yaratılan herşey de, O'nun hikmetinin gereğine uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Dolayısıyla bütün varlıklar ve

¹⁸⁸ En'âm, 6/102. Ayrıca bkz. Bakara, 2/21; Yûnus, 10/3; Hûd, 11/61; Yâsîn, 36/22.

¹⁸⁹ Veli Ulutürk, *Kru'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 22.

¹⁹⁰ Bkz. Enbiyâ, 21/ 33; Yâsîn, 36/40.

¹⁹¹ Zümer, 39/75; Gâfir, 40/7.

¹⁹² Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁹³ Secde, 32/7.

yaratılışları; her ne kadar hedeflenen maksat açısından güzellikleri arasında bir farklılık olsa da, güzeldir¹⁹⁴.

Kur'ân'da yaratmadan bahsedilen çoğu yerde, yaratmanın neticesi olarak insanın ubûdiyeti istenmektedir. Çünkü ancak Yaratanın, yarattığını kul yapmaya hakkı vardır. *“Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş'a istivâ eden, geceyi, durmadan kendisini kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine boyun eğmiş durumda yaratan Allâh'tır. Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Alemlerin Rabbi Allâh ne yücedir!”*¹⁹⁵.

Yaratan kim ise Ulûhiyyet onun hakkıdır ve kulluk da ona yapılır. Yaratıcı Allâh olduğuna göre ibadete layık olan da O'dur. Şu âyet-i kerime bu gerçeğe açıklık getirmektedir: *“Rabbiniz Allâh işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O'nun elindedir”*¹⁹⁶. Bu ve benzeri âyetlerde hep “Allâh'a ibadet edin” emrinden sonra yüce Allâh'ın yaratıcı oluşu ifade ediliyor. Bunlar çok açık olarak gösteriyor ki, ibadet yaratana yapılır. Kulluk edilmeye layık olan, yaratan Zattır. Bu vasma sahip olan Allâh'tan başka hiçbir varlık olmadığına göre O'ndan başka ilah, O'ndan başka tapılmaya layık bir varlık yoktur. *“Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım”*¹⁹⁷. Şu halde cinler ve insanlar mevcudiyetlerini borçlu oldukları Allâh'a ibadet etmekle yükümlüdürler. Bu onların Allâh'a karşı hem varlık vergileri ve hem de Allâh'ın nimetlerine karşı şükran vazifeleridir¹⁹⁸.

¹⁹⁴ Bağavî, *Meâlimü't-Tenzil*, VI, 301; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, VII, 194.

¹⁹⁵ A'râf, 7/54.

¹⁹⁶ En'âm, 6/102. Ayrıca bkz. Yâsîn, 36/22; Nisâ, 4/1; A'râf, 7/59; Talak, 65/73, 85; Hûd, 11/50, 61, 84; Mü'minûn, 23/23, 32.

¹⁹⁷ Zâriyât, 51/56.

¹⁹⁸ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, s. 156-158.

Kur'ân; yaratma noktasında Allâh'ın eşsiz ve ortaksız olduğunu vurgularken, aynı zamanda insanın da gücünden ve iradesinden bahseder ve onu fiillerinden sorumlu tutar. Yani insanın sorumlu olması Tevhîd'in gereğidir. Çünkü Allâh, kullarına, mukabilinde sevap veya ceza ile karşılık görecekleri bir takım emir ve nehiylerde bulunmuş ve kullarını bunların gereğini yerine getirebilecekleri bir kudret ve kuvvetle yaratmıştır¹⁹⁹. Böylece Allâh Taâlâ teklif ile istitâayı, hürriyet ve sorumluluğu bir dengeye oturtmuştur. Zaten bu denge de ubûdiyetin temel prensiplerindedir.

1.1.2. Yaşatma (Hayat Verme)

Yüce Allâh, "Yaratıcı" sıfatının taalluk ederek varlık sahnesine çıkardığı herşeye yine "Muhyî" sıfatıyla hayat vermiş ve onları yaşatmıştır. İnsana ayrı bir muamele ederek ona kendi Yüce Ruhundan üflemiştir. *"Ona şekil verdiğim ve ona ruhumdan üflediğim zaman, siz hemen onun için secdeye kapanın!"*²⁰⁰. İşte bu olay, Allâh-insan ilişkisinin bir başka yönünü oluşturmaktadır. Çünkü insanın yaşaması, canlı olması ona verilen ruh sayesinde olmaktadır ve ruh, insanın en önemli yönünü oluşturmaktadır. Hatta öyle ki; insanın varlığını sürdürmesi, ancak Allâh'ın üflediği bu ruha bağlıdır.

"İlk yaratılan varlık ruhtur. Yaratılmış olduğu için başlangıcı vardır, fakat sonu yoktur, yani ölümsüzdür. Ebedi kalmak için yaratılmıştır. Çeşitli varlıklarda şekle girip görünür, belli bir süre maddi varlıklarda kalır, fakat onlardan ayrıldıktan sonra onlar gibi yok olmaz, varlığını sürdürür"²⁰¹. Ancak ruh hakkındaki değerlendirmeler onun mahiyetini tam olarak aydınlatmaya yetmez. Çünkü Kur'ân'a göre ruhun çeşitli halleri veya mahiyeti hakkında yeterli bilgi verilmemekte ve ayrıca da böyle bir konu Allâh'a ait bir bilgi

¹⁹⁹ Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nun Yayıncılık, İstanbul-1997, s. 149.

²⁰⁰ Hicr, 15/29.

²⁰¹ Süleyman Ateş, *İnsan ve İnsanüstü*, s. 11.

olarak kabul edilmektedir: “Bir de sana “ruh” hakkında soru sorarlar. De ki: “Ruh, Rabb’imin emrindedir. O’nun bileceği işlerdendir. Size sadece az bir ilim verilmiştir”²⁰².”

“Âyette geçen ifadeler, beşer aklını bağlayıp faaliyetten alıkoyan bir mana taşımıyor. Ancak aklın, kendi hudutları dahilinde ve idrak sahası içinde faaliyet göstermesi gerektiğini belirtiyor. Ruh, Allâh’ın gayb âlemindeki nesnelere biridir ve onun mahiyetini sadece O bilir. İnsan, kâinâtı herşeyi ile kavrayıp idare edecek kudrete sahip değildir. Ancak yeryüzünde halifelik vazifesini yapabilmesi için kendisine, muhtaç olduğu mahdut bir kudret bahşedilmiştir. İdrak ve kavrama kapasitesi dışında boş yere enerji sarfetmesine Allâh rıza göstermiyor²⁰³.”

“İhyâ”, ölümün zıddı olan yaşamak anlamına gelen hayat kelimesinden gelmekte ve if’âl vezninde Allâh’a nisbet edilirse “hayat vermek, diriltmek, yaşatmak, can vermek” manasına gelir²⁰⁴. Cenâb-ı Hakk’ın canlıları yaratma icraatını ifade eder. O’nun bu dünyada canlıları yaratması, bu fiilin bir tecellisi olduğu gibi, esas hayat olan âhireti yaratması da bu fiilin bir tecellisi olacaktır²⁰⁵. Yüce Allâh’ın can verip diriltmesini konu edinen âyetler, gerçekten insanın acizliğini ilan ederken Allâh’ın da kudretinin büyüklüğünü gözler önüne sermektedir. “Hayatı veren de öldürüp alan da O’dur. Ve sonunda hepiniz O’nun huzuruna götürüleceksiniz”²⁰⁶; “Göklerin ve yerin hakimiyeti O’nundur. Hayatı veren, hayatı alıp öldüren O’dur. O, her şeye kadirdir”²⁰⁷.” Şurası bir gerçektir ki “hayat; hala yapısı ve mahiyeti itibarıyla bir sırdır. Kimse onun nereden geldiğini anlayamaz. Fakat sadece Kur’ân, canlılara hayat verenin Allâh olduğunu haber

²⁰² İsrâ, 17/85.

²⁰³ Seyyid Kutub, *Fi Zılâl*, V, 357.

²⁰⁴ İbn Fâris, Ebu’l-Hüseyin Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Lüğa*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru’l-Cil, Beyrût -1991, I, 122; İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Ensârî, *Lisânü’l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrût-1990, “hayy” md. Daha geniş bilgi için bkz. Suat Yıldırım, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, s. 202-205.

²⁰⁵ Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*, s. 48.

²⁰⁶ Yûnus, 10/56.

²⁰⁷ Hadîd, 57/2. Ayrıca bkz. A’râf, 7/158; Tevbe, 9/116; Hicr, 15/23; Mü’minûn, 23/80; Mü’min, 40/68; Duhân, 44/8.

veriyor. Ölüm de hayat gibi kapalı bir sırdır. Hiç kimse onun mahiyetini bilmediği gibi, nasıl olacağını da anlamaz²⁰⁸.” Ayrıca hayat, Cenâb-ı Hakk’ı perdesiz tanıtan bir tezahürdür²⁰⁹.

“Hayat, can verdiği yaratıklara yaşama zevki de verir. Madde mucit değildir, yeni sayılacak hiçbir şey meydana getiremez. Halbuki hayat birçok yeni yeni projeler, orijinal ve değerli varlıklar meydana getirir. Hayat olmasaydı yeryüzü, ucu bucağı bulunmayan kupkuru bir çölden ve hiçbir faydası olmayan engin denizlerden ibaret kalırdı. Hayat olmaksızın madde, hareketsiz bir yığından ibaret kalır. Hayat maddeyi terkettiği andan itibaren maddenin akıbeti budur. Buna mukabil hayat başka yaratıklarla birleşme kudretine sahiptir ve bu sebeple de o, canlılar dünyasında sürer gider. Hayat, Yüce Yaratıcı’nın iradelerini gerçekleştiren bir vasıttan başka bir şey değildir. O halde hayat ölümsüzdür. İnsan, bütün kâinâtı kucaklayan hayat kaynağının bir çocuğu olarak şu yeryüzüne diğer canlıların efendisi vasfıyla gelmiştir; o, maddeden meydana gelen, son derece girift bir yaratıktır ve ruh diye isimlendirdiğimiz ilâhî kudretten bir kıvılcım alabilmek için akla sahip kılınmıştır²¹⁰.”

Dolayısıyla insan ve bütün kâinât yaşadıkça zorunlu olarak bu hayatı veren Zat’la ilişki içinde olacaktır. Çünkü kâinât diri kalabilmek için hiç ölmeyen Hayat sahibine²¹¹ muhtaçtır. Gerçekten hayat ve can verme, akıl sahibi insana Allâh ile aralarındaki ilişkiyi düşündüren ve bir neticeye götüren en çarpıcı olay ve en can alıcı noktadır. İnsan, bu ilişkinin kesilmesi olan bir ölüm vak’asıyla karşılaşınca Allâh’ın bu sıfatını ve kudretini, aynı zamanda kendi acizliğini de çok daha iyi anlamaktadır.

²⁰⁸ Seyyid Kutub, *Fi Zılâl*, VII, 716.

²⁰⁹ Veli Ulutürk, *a.g.e.*, s. 122.

²¹⁰ Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 36-37, 39, 43.

²¹¹ Bkz. Furkân, 25/58.

1.1.3. Rızıklandırma

Rızık konusu Kur'ân-ı Kerim'de detaylı şekilde işlenmiş ve rızık sadece Allâh'a ait olduğu vurgulanmıştır. *"Yeryüzünde kımıldayan hiçbir canlı yoktur ki onun rızık, Allâh'a ait olmasın. Allâh her canlının hayatını geçireceği yeri de, öleceği yeri de bilir. Bütün bunlar apaçık bir kitaptadır"*²¹².

*"İman eden kullarıma söyle: Namazlarını dosdoğru kulsınlar, kendisinde ne alışveriş, ne de dostluk bulunan bir gün gelmeden önce, kendilerine verdiğimiz rızıklardan (Allâh için) gizli-açık harcasınlar"*²¹³.

Görüldüğü gibi bu âyetlerde Yüce Allâh, rızık vermeyi **"bizim rızık olarak verdiklerimiz"** şeklinde fiil olarak kendisine tahsis etmiştir. Çünkü Kur'ân'da kullanılan "r-z-k" maddesinin faili doğrudan ya da dolaylı olsun Allâh Taâlâ'dır ve bu fiil insana nisbet edilmez. Ayrıca rızık konusu tayin edilmemiş, müphem ve genel bırakılmıştır. Bu ise rızık şumûlünü genişletmektedir²¹⁴. Mesela, *"Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine rızık olarak verdiklerimizden Allâh yolunda harcarlar"*²¹⁵. Rızık Allâh'a ait olduğu vurgusunu daha iyi anlamak için bu âyetin izahında Seyyid Kutub'un şu açıklamalarını zikretmek istiyoruz: "Âyette zikredilen mü'minler, ellerindeki servet ve malların öz sahiplerinin Allâh olduğunu başlangıçta itiraf etmektedirler. Bunlar bilirler ki; sahibi buldukları şeylerin yaratıcısı, kendileri değildir ve bu şeyler, Allâh'ın kendilerine bahsettiği bir ikramdan ibarettir"²¹⁶. *"İşte onlara, sabretmelerinden ötürü, mükâfatları iki defa verilecektir. Bunlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz*

²¹² Hûd, 11/6.

²¹³ İbrâhîm, 14/31. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/37; En'âm, 6/151; A'râf, 7/50, 160; Enfâl, 8/3-4; Yûnus, 10/31, 59, 93; Hûd, 11/88; Râ'd, 13/22; Nahl, 16/56, 71, 75, 114; İsrâ, 17/31, 70; Tâhâ, 20/81, 131-132; Hacc, 22/28, 34, 58; Neml, 27/64; Kasas, 28/57; Ankebût, 29/17, 60; Rûm, 30/40; Sebe', 34/24, 39; Fâtır, 35/3, 29; Yâsin, 36/47; Sâ'd, 38/54; Mü'min, 40/13,64; Şûrâ, 42/19; Zâriyât, 51/57; Talâk, 65/11; Mülk, 67/15, 21.

²¹⁴ Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 239.

²¹⁵ Bakara, 2/3.

²¹⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zilâl*, I, 41.

rızıktan da Allâh rızası için harcarlar²¹⁷.” O, verdiği rızıkları sürekli saymakta ve bu rızıkların karşılığında şükür, gerekli yerlere infak yani insandan, rızık verene yönelmeyi ve bir vazifenin ifasını istemektedir. Bu da, karşılıklı ilişkinin tezahürüdür:

“Hatırlayın ki, bir zaman siz yeryüzünde âciz tanınan az (bir toplum) idiniz; insanların sizi kapıp götürmesinden korkuyordunuz da şükredesiniz diye Allâh size yer yurt verdi, yardımıyla sizi destekledi ve size temizinden rızıklar verdi²¹⁸.”

Kul, Allâh’tan daima rızık istemekte ve Razzâk olan Allâh da rızık, kullarından kimine bol, kimine de hikmeti gereği kısıtlı olarak vermektedir: “İbrahim de demişti ki: Ey Rabbim! Burayı emin bir şehir yap, halkından Allâh’a ve ahiret gününe inananları çeşitli meyvelerle besle. Allâh buyurdu ki: Kim inkâr ederse onu az bir süre faydalandırır, sonra onu celânnem azabına sürüklerim. Ne kötü varılacak yerdir orası!²¹⁹”. Herşeyde dilediği gibi hareket eden Allâh Taâlâ, kullarına verdiği rızık da dağıtırken, kimine az kimine de çok vermektedir. “Allâh dilediğine rızıkını bollaştırır da daraltır da. Onlar dünya hayatıyla şımardılar. Oysa ahiretin yanında dünya hayatı, geçici bir faydadan başka bir şey değildir²²⁰.” Çünkü O’nun rızıkı sınırsızdır ve hesapsız olarak kullarına verir: “Kâfir olanlar için dünya hayatı câzip kılındı. (Bu yüzden) onlar, iman edenler ile alay ederler. Oysa ki, (iman edip) inkârdan sakınanlar kıyamet gününde onların üstündedir. Allâh dilediğine hesapsız rızık verir²²¹.” Yani Allâh, sınır ve miktarı belli olmayan bir tarzda rızık verir. Çünkü hesaba giren herşey, azdır²²².

²¹⁷ Kasas, 28/54.

²¹⁸ Enfâl, 8/26. Ayrıca bkz. Bakara, 2/172, 254; Nisâ, 4/39; Mâide, 5/88; En’âm, 6/14; Enfâl, 8/3; Râ’d, 13/22; İbrâhim, 14/31-32, 37; Nahl, 16/71-73, 75, 112, 114; İsrâ, 17/70; Hacc, 22/28, 35; Kasas, 28/54; Ankebût, 29/17; Secde, 32/16; Sebe’, 34/15, 39; Fâtur, 35/5, 29; Yâsîn, 36/47; Mü’mîn, 40/13, 64; Şûrâ, 42/38; Vâkıa’, 56/82; Münâfikûn, 63/10; Mülk, 67/15.

²¹⁹ Bakara, 2/126.

²²⁰ Ra’d, 13/26; İsrâ, 17/30.

²²¹ Bakara, 2/212. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/27; Mâide, 5/114; A’râf, 7/50, 160; Nahl, 16/71; Kasas, 28/82; Ankebût, 29/62; Rûm, 30/37; Sebe’, 34/36, 39; Zümer, 39/52; Şûrâ, 42/12; Âl-i İmrân, 3/37; Enfâl, 8/4, 74; Nûr, 24/38; Sâ’d, 38/54; Mü’mîn, 40/40; Talâk, 65/3.

²²² Bkz. Bağavî, Meâlimü’t-Tenzil, I, 243.

Allâh Taâlâ'nın insanla, rızık verme yönünden ilişkisi sadece dünyada değil ahirette de devam etmektedir. *“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalıcılar²²³.”*

“Allâh yolunda öldürülenleri sakın ölü zannetme! Bilakis onlar hayatta olup, Rablerinin katında yaşarlar, rızıklanırlar²²⁴.”

Kur'ân, Allâh'ın bize verdiği maddî ve mânevî nimetlerle rızıkları bir bir sayar. Hatta bu nimetleri saymaya gücümüzün yetmeyeceğini de bildirir. *“Hasılı O, Kendisinden dilediğiniz her şeyi verdi. Öyle ki Allâh'ın size verdiği nimetleri birer birer saymaya kalkarsanız, mümkün değil, onları toptan olarak bile sayamazsınız. Gerçekten insan zalim ve nankördür!²²⁵”*. “Allâh'ın nimetleri, bütün insanlığın sayıp bitiremeyeceği kadar çok ve büyüktür. Çünkü bütün insanlar, başlangıç ve bitiş gibi iki çizgi arasında sıkışıp kalmışlar ve bunları aşamamaktadırlar. Ayrıca insanlar birşeyi, zaman ve mekan hududu içerisinde bilebilirler. Allâh'ın nimetleri ise, bu iki çizgi arasına sığmayacak kadar çok olduğu için insanlar, bunları saymaktan ve kavramaktan acizdirler²²⁶.” *“Allâh'ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız. Hakikaten Allâh çok bağışlayan, pek esirgeyendir²²⁷.”* İçinde yaşadığımız şu kâinatta, yakın ya da uzak çevremizde, gördüğümüz ve görmediğimiz, bildiğimiz ve bilmediğimiz enfüsî ve âfâkî nice nimetler vardır²²⁸. İbn Abbâs (r.a.)'a göre, görünen nimetler (nimet-i zâhire); İslâm ve Kur'ân'dır. Görünmeyen nimetler (nimet-i bâtine) ise; insanın işlediği günahların örtüp engellediği

²²³ Bakara, 2/25.

²²⁴ Âl-i İmrân, 3/169. Ayrıca bkz. A'râf, 7/32, 50; Enfâl, 8/4; Meryem, 19/62; Hacc, 22/50, 58; Nûr, 24/26; Ahzâb, 33/31; Sebe', 234/4; Mü'min, 40/40.

²²⁵ İbrâhim, 14/34.

²²⁶ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, V, 169.

²²⁷ Nahl, 16/18.

²²⁸ Bkz. Lokman, 31/20. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XV, 133.

nimetlerdir²²⁹. Kısaca nimetleri; insanın dış dünyasını oluşturanlar ile insanın kendisini meydana getiren maddi ve mânevî nimetler olmak üzere iki kısımda mütalaa edebiliriz.

1.1.4. İnsanın Halife Kılınması

Allâh'tan insana doğru olan ilişki alanlarından birisi de, insanın yeryüzünde Allâh adına bazı görevler ve faaliyetler üstlenmesidir. Yani insanın; emrine müsahhar kılınan yeryüzünde, tasarrufta bulunması ve sorumluluklar yüklenmesidir.

İnsanın, tabiattaki konumunu tespit ve çevresiyle ilişkisini anlama çabaları insanlık tarihi ile başlamıştır. İnsan; kendisini bazen tabiatın esiri ve kölesi görmüş, bazen de kendisinde olağanüstü güçler ve hatta kutsallık olduğunu vehmederek “efendilik, ilahlık” konumuna oturtmuştur. Bugün bilimin ilerlemesiyle insanın tabiattaki yerini belirleme problemi daha ilgi çekici hale gelmiştir. “Bunun nedenlerinden birisi de bilgilerimiz arttıkça, insanoğlunun evrende anahtar, başlıca eksen, bir başka deyişle kutup olduğunu daha iyi anlamaya başlamamızdır. Bu o kadar önemli bir nedendir ki, evreni anlamak için, insanoğlunu anlamak yeterlidir diyebiliriz²³⁰.” İşte insanoğlunu anlamak, onun üstlendiği görev ve sorumluluğu anlamakla başlar.

Yüce Allâh, insanı halifelik vazifeleri ile görevlendirmek üzere yaratmış ve bunları yerli yerinde yapsın diye ona yol gösterecek aklı vermiş, aklın bunaldığı veya tereddüde düştüğü ya da problemlerini çözmekten aciz kaldığı yerlerde, akla ışık tutacak bir de Kitap vermiştir. İnsan, aklın duvarını aşan hususlarda o Kitaba başvuracaktır²³¹. İşte ona

²²⁹ Bkz. Bağavî, *Meâlimü't-Tenzil*, VI, 290.

²³⁰ De Chardin, Pierre Teilhard, *İnsanın Tabiattaki Yeri*, (çev. H. Hüsrev Hatemi), İşaret Yayınları, İstanbul-1990, s. 3.

²³¹ Hüseyin Atay, *Allâh'ın Halifesi İnsan*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1970, XVIII, 71,

verilen bu iki nimet, ifa edeceği bir görevinin de olduğunu anlatmaktadır. Çünkü beraber aynı gezegende yaşadığı diğer varlıklar bunlardan mahrumdur.

Bu kurulu nizama idareci, hâkim ve halife olmak üzere Yüce Allâh insanı yaratmıştır. Elbette bütün bunlar bir gayeye yönelmiş icraatlardır. İnsan bunların en sonuncusu ve en mütakâmilidir²³². Yüklenilen bu görevleri yerine getirmede insana yardımcı olması için bu kurulu kâinât, insanın hizmetine verilmiştir. Dolayısıyla orada tasarruf etme yetkisi de onundur. Çünkü sorumluluk ve vazife aynı zamanda yetki ve tasarruf hakkını da gerektirmektedir.

“Yüce Allâh, Âdem (a.s.)’i yeryüzünün imarı ile görevlendirmekle ona sorumluluk yüklemişti. Şu var ki, sorumluluğun üzerine dayandığı irade hürriyetini de ona vermişti. İradenin işleyip işlemediğini anlamak için yapılacak ve yapılmayacak şeyler bulunmalıdır. Âdem’in bulunduğu Cennette yasak ağacın bulunması bu amacı gerçekleştirir. İnsan irade hürriyetine sahip olunca, ister istemez onu kullanmasından sorumlu tutulur. Sorumluluk, yapılması gereken ve gerekmeyen şeyler varsa, söz konusudur. Yoksa sorumluluk olmaz ve dolayısıyla irade hürriyeti de anlamsız kalır²³³.” İşte insan bir de halifelik görevini üstlenince sorumluluğu daha da artmaktadır.

“Rabbin meleklere: “Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım” dediği vakit onlar: “Â ! Oradaki nizamı bozacak ve yeryüzünü kana bulayacak bir mahluk mu yaratacaksın? Oysa biz sana devamlı hamd, ibadet ve tenzih etmekteyiz” dediler. Allâh: “Ben sizin bilmediğiniz pek çok şeyi bilirim” buyurdu²³⁴.” Bu âyeti incelediğimiz zaman Yüce Allâh’ın, meleklerine hitabında insana “halife” ismini vermesi O’nun, insana verdiği önem ve kıymeti göstermektedir. Böylece Allâh Taâlâ, Âdem (a.s.)’i yüceltmıştır ve bu

²³² Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerim’de Yaratma*, s.132.

²³³ Hüseyin Atay, *a.g.m.*, XVIII, 78-79,

²³⁴ Bakara, 2/30. Ayrıca bkz. En’âm, 6/165; Yûnus, 10/14, 73; Neml, 27/62; Fâtır, 35/39; Sa’d, 38/26.

da insanoğluna verilen bir nimettir²³⁵. İnsan, Allâh'ın yeryüzünde vekili olduğuna göre bu halifenin kıymet ve şerefi, asilin şerefine uygundur²³⁶. “Avrupa hümanizmi, rönesans sonrası hümanizmi bile, insan için bu derece yüce olan bir kudsiyeti kabul edememiştir. İslâma göre insanın taşıdığı mesaj, Allâh'ın ona yönelttiği bu ilk seslenişten açık ve seçik anlaşılmaktadır. Yani Allâh'ın evrene ulaştırmak istediği mesajını O'nun temsilcisi sıfatıyla insan ulaştırmaktadır. İnsanın önde gelen üstünlüğü onun yeryüzünde Allâh'ın temsilcisi olmasıdır²³⁷.”

Demek ki Allâh, kendi iradesinden, kudret ve sıfatlarından insana bazı salahiyetler vermiş ki, kendisine izafeten, O'na nâib ve vekil olarak, mahlûkâtı üzerinde bir takım tasarruflarda bulunsun. Cenâb-ı Hakkın hükümlerini icra ve infaz eylesin, kanunlarını yürütsün, nesilden nesile de aldıkları bu emanetleri birbirine devrederek idame etsinler. İnsan bu hilafet görevinde kendisini asla asıl kabul etmeyecek, kendi zatı ve şahsı namına hüküm yürütmeyecektir²³⁸. Yani hiçbir zaman insan kendisini Allâh'tan müstağnî ve bağımsız hissetmeyecektir. İnsanların, cüz'î ihtiyarlarına (iradelerine) aldandıkları ve ayaklarının kaydığı bir nokta da burasıdır. İnsanlara tevdi edilen bu hilafet görevi, Allâh'ın insanlara bir nevi emanetidir²³⁹.

Ali Şeriâtî ise insanı, tabiat ve Allâh ilişkisi yönünden değerlendirmekte ve şöyle demektedir: “Anlaşılan o ki, İslâmî dünya görüşüne göre insan, tabiat ile ilişki bağlamında ele alındığında, tabiata hükmeden bir güçtür, ifade yerindeyse tabiatın efendisidir. Allâh'la ilişkisi bağlamında ele alındığında da yeryüzünde O'nun halifesidir. Marx'a “dinden nefret ediyorum” dedirten şey, insan-Allâh ilişkisi bağlamında varolan

²³⁵ Râzî, *a.g.e.*, II, 146.

²³⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 300.

²³⁷ Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 13.

²³⁸ Elmalılı, *a.g.e.*, a.y.

²³⁹ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 91-92.

“ibadet ve tâat” olgusudur. Fakat İslâm, ibadeti; onu insanlar arasında yaşayan hurafelere bakarak horlamanın, felaketin ve insanın kendine yabancılığının sembolü sayan Marx’ın aksine, Allâh’ın kendi ifadesiyle söyleyecek olursak, insanın halifeliğinin olgunlaşmasına sebep olarak yorumlamaktadır²⁴⁰.”

Kur’ân âyetlerinde sürekli olarak fizik âlemden ve onların yaratılışından bahsedilmektedir. Âlemdeki arz, semâ, yıldızlar vb. gibi en büyük şeyler söz konusu edilirken; aynı zamanda sivrisinek²⁴¹, örümcek²⁴², arı²⁴³ ve karınca²⁴⁴ gibi hacim ve cisim olarak küçük varlıklar da âyetlerde zikredilmektedir. Bütün bunlar, insanın yüklendiği halifelik görevini icraya zemin olması içindir. İnsan; bütün bunların arkaplanındaki gayb denilen ilâhî kudretten güç alıp yöneleceği hedefi saptamakla da sorumludur. Bundaki “asıl hedef, gözü gayba dikmek ve yönü gayba çevirmek değil, aksine gönlü gayba çevirmek, gözü dünyaya yöneltmektir. Kur’ân; insandan, gaybdan alacağı varlıksal, bilgisel ve varoluşsal destekle dünyayı kurmasını, insanlar için en elverişli bir maddi ve mânevî atmosfer hazırlamasını ister. Halifelik görevinin icabı da budur. Kur’ân’ın insandan istediği, onun bir görev adamı olmasıdır²⁴⁵.”

Elbette insanın Allâh karşısındaki konumu yalnız kulluktur. Ancak Allâh’ın emir ve hükümlerini uygulayan, hakkı ikâme eden, Allâh adına eşyada tasarrufta bulunan ve bizzat Allâh’ın **halife** olarak nitelendirdiği kuldur²⁴⁶. O halde insan, aynı zamanda hem efendi ve hem de kuldur. Ancak, yalnız Allâh’ın kuludur.

²⁴⁰ Ali Şeriâtî, *İnsan*, s: 110-111.

²⁴¹ Bkz. Bakara, 2/26.

²⁴² Bkz. Ankebût, 29/41.

²⁴³ Bkz. Nahl, 16/68.

²⁴⁴ Bkz. Neml, 27/18.

²⁴⁵ Halis Albayrak, *Kur’ân’da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 238.

²⁴⁶ Hidayet Aköz, *Kur’ân’da Allâh-Kul İlişkisi*, s. 33.

Yeryüzünde Allâh adına birtakım işler görecek olan insan, yapacağı bu işleri bir robot gibi şuarsuz değil, amaç ve hedefini, ne yaptığını bilerek hareket etmesi gerekir. Onun için Allâh bu halifeye ilim, akıl ve yol gösterici olarak kitap ve peygamber vermiştir. Bunlardan başka kendi yapacağı şeylere karar verme, seçme ve uygulama veya yapmama kudreti de vermiştir. İşte insan, bu özellikleriyle diğer bütün varlıklardan ayrılır. İnsanın halife olarak nitelendirildiği âyette²⁴⁷ Yüce Allâh'ın meleklerle olan muhâveresini insana anlatmasının faydalarından birisi de, insana danışmayı öğütlemesidir. Yüce Allâh muhtaç olmadığı halde meleklerle muhâvere etmiştir. Biz buna şunu ekleyeceğiz. Yüce Allâh bu muhâvereyi insana anlatmakla ona, yaratılmasının gayesini ve diğer yaratıklarla olan ilişkisini ve onlara göre mevkiinin ne olduğunu beyan ediyor ve böylece insan kendi değerini ve ödevlerini daha iyi kavrayacak ve yaratıldığı gayeye, Allâh'ın halifeliğine yaracak şekilde hareket etmesi gerektiğini daima hatırında tutacaktır²⁴⁸.

1. 1. 5. Risâlet ve Kitap Gönderme

Halifelik görevinin nasıllığı, niceliği, şartlarının açıklanması ve tatbik sahasında örneklendirilmesi gerekmektedir. Bütün bunların gerçekleşmesi için Allâh Taâlâ, insana resül ve kitap göndermiştir. Bu da, Allâh-insan ilişkisinin bir başka alanıdır.

Allâh, insan ve görünen alemleri yarattıktan sonra onu desteksiz bırakmamıştır. İnsana sözsüz âyetleri olan tabiatı, gaybın ve gaybın malikinin açık belgeleri olarak vermeyi yeterli görmeyerek ona sözlü mesajını (vahyini) da göndermiştir. Bu sayede insanın kaynağını buluşu, yaratılmış bir varlık oluşu, varlığının başka bir kaynağa bağlı oluşu ve nihâyet görünmeyen bir âlemlerle sıkı bir ilişki içinde bulunuşu gibi gerçekleri çok daha

²⁴⁷ Bkz. Bakara, 2/30.

²⁴⁸ Hüseyin Atay, *Allâh'ın Halifesi*, A.Ü.İ.F.D., XVIII, 75.

kolay bulabilecektir²⁴⁹. Tabii ki insan; kendisi, âlem ve Yaratıcı arasındaki bu sıkı ilişkiyi kavrayabilmesi, ayrıca gönderilen elçilerin getirdiği mesajları anlayabilmesi için Allâh Taâlâ tarafından, akıl nimeti ile en üstün varlık yapılmıştır.

“Allâh Taâlâ insanı beşerîlikten çıkarmadan, kulları arasından seçtiği ve kendisine vahyettiği birini, kendisiyle arasında akıl bağından daha özel bir bağ yapmıştır. İşte bu, kendisiyle Allâh arasında özel bir ilişkinin -ki bu bağ, kâinâtta delillere bakarak Rabbi’ni düşünmek suretiyle her akıl sahibinin elde ettiği bağın üstündedir- olduğu peygamberdir. Bu insanî mertebe, çalışarak kazanılmaz ve Allâh tarafından, O’nun seçtiği kimselere verilmiş bir lütuf ve özel bir imtiyazdır²⁵⁰.”

Burada şu noktaya dikkat çekmek istiyoruz: İnsana aklın ve risâletin verilmesinde onun beşerîlik özelliği korunmuştur. Yani bu iki nimet insana, onları verenle ne Ulûhiyyette ortaklık hakkı; ne de ubûdiyet ve mahluk bir insan olma çizgisini aşma yetkisi verilmemiştir. Zira Kur’ân’da hem insanın aciz, muhtaç, yaratılmış ve ölümlü olduğuna; hem de peygamberlik verilenlere, sayılan bu beşerî özellikleri yanında onların, vahyin sahibi değil sadece tebliğcisi olduğu ve Ulûhiyyete dair bir yönlerinin bulunmadığı sürekli vurgulanmıştır.

Artık bu noktadan sonra Allâh-insan ilişkisinde insanın, Allâh ile kuracağı en önemli ve tek bağ olan ubûdiyet konusunda bilgilendirilmesi safhasına gelinmiştir. İşte bu da epistemik ilişkidir. Bu ilişkiyi başlatan, Allâh’tır ve kaynak O’dur. Çünkü peygamberleri seçip onlara, insanlara ulaştırılmak üzere mesaj gönderen O’dur. Bu ilişkide insan alıcı durumundadır. Ancak bu bilgilerin doğru, güvenilir bilgiler olduğunu kabul etme

²⁴⁹ Halis Albayrak, *Kur’ân’da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 260; Hidayet Aköz, *Kur’ân’da Allâh-İnsan İlişkisi*, s. 94. Konuyla ilgili âyetler: Bakara, 2/38; Fâtır, 35/24; Zümer, 39/71; Enbiyâ, 21/73; İsrâ, 17/9

²⁵⁰ Sabri, Şeyhu’l-İslâm Mustafa, *Mevkîfu’l-Akl*, IV, 152.

sürecinde insanın gaybla olan varlıksal ilişkisinin payı büyüktür. Onun gaybla olan bu ilişkisinde edindiği iktisabının, gaybtan gelen vahyî bilgiye bir değer atfetmede büyük bir payı vardır. Çünkü görülen bir âyet olan kendi varlığı ile Allâh'ın okunan âyetleri arasında bir yakınlık bulması, ünsiyet sağlaması ve okunan âyetlerin, belli belirsiz hissettiği Yaratıcı Kudret'ten geldiğini kabul etmesi zor olmaz²⁵¹. Vahyin verilerini kabullenmek, bu mesajla birleşmek demektir²⁵². İzutsu da Allâh'tan insana doğru olan bu ilişki alanını “haberleşme” olarak niteleyip bunu iki kısma ayırarak şunları söylemektedir:

“Allâh ile insan arasında iki çeşit haberleşme aracı vardır. Biri sözlüdür, her iki taraf da insan dilini kullanarak meramını anlatır; ikincisi sözsüzdür, Allâh tabiat âyetlerini (işaretlerini) kullanarak, insan da vücudunun hareket ve işaretlerini kullanarak meramını anlatır. Her iki halde de muhabereyi Allâh başlatır. İnsan Allâh'ın hitabına cevap vermek durumundadır. Kur'ân'a göre Tanrı, insan ile konuşmak isterse birtakım âyetler (işaretler) gönderir. Bu durumda sözlü işaretlerle sözsüz işaretler arasında bir ayrım yoktur; her ikisi de Allâh'ın âyetleridir. Tanrı'dan insana doğru olan konuşmanın tipik bir örneği bulunan vahiy, Allâh ile insan arasındaki konuşmanın yalnız bir bölümüdür²⁵³.”

Bu bölümün başlarında da ifade ettiğimiz gibi Allâh-insan ilişkisinin kapsamı, niteliği, şartları ve şekillerini tespit ve tayin etmek insan için hem mümkün değil hem de onun görevi değildir. İşte bu tayin – tespit ve ubûdiyetin müşahhas model hale gelmesi ancak Allâh'tan insana doğru olan risalet ve kitap gönderme ile olmaktadır. Yani ubûdiyet anlamında Allâh-insan ilişkisinin tayin ve tesbitinin tek yolu budur.

²⁵¹ Halis Albayrak, *Kur'ân'da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 248

²⁵² Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allâh-İnsan İlişkisi*, s. 183

²⁵³ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s. 168.

Madem ki kulluk ve halifelik görevine muhatap olan insandır, o halde bu görevin ona öğretilip gösterilmesi vazifesi de, bazı üstün özelliklerle donatılmış insanlara verilmiştir. Bunlar da peygamberlerdir. İlk peygamberin gönderilmesinden itibaren insan toplulukları zaman zaman sapmışlar ve onları hakikate çağırarak için de devamlı olarak peygamber gönderilmiştir. İnsanlara ancak bir insan örnek olabileceği için, Allâh peygamberleri insanlardan yapmıştır. Peygamberler, insanlara Allâh'ı, kâinâtı, insanın vazife ve mesuliyetlerini, yaratılış gaye ve neticelerini tanıtmışlardır²⁵⁴. İnsanlık tarihi boyunca sürekli peygamber gönderilmesi, Allâh'ın insanla ilişkisinin devamlılığını ve canlılığını gösteren en güzel örnektir.

Allâh'ın insanla kurduğu risâlet ve vahy ilişkisi ta Hz. Âdem (a.s.)'den Hz. Muhammed (s.av.)'e kadar sürmüştür. Çizilen bu zaman aralığındaki ilişki alanı, belli kavimleri içine alırken, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den itibaren son kez ve bütün insanlığı kapsayan hem de kıyamete dek uzanan bir süreci içine almıştır. Ama her halukarda insanoğlu vahiy ve risalet ilişkisinden mahrum bırakılmamıştır. “... Biz peygamber göndermediğimiz hiçbir halkı cezalandırmayız²⁵⁵” . Çünkü Allâh'ın yeryüzündeki muhatabı insandır ve bu muhataba da hitabı, risalet ve vahy göndermesi şeklinde olmuştur. “Allâh bir insanla ancak vahiy yoluyla veya perde arkasından konuşur, yahut bir elçi gönderip izniyle ona dilediğini vahyeder. O yücedir, hakîmdir²⁵⁶.”

Yüce Allâh'ın insana peygamber gönderip kitap indirmesi; onun hidâyete ermesine hem bir vasıta, hem de Allâh-kul (insan) ilişkisi yönünden ilâhî bir rahmet olarak nitelendirilmiştir. “...Ey Rasûlüm, Biz seni bütün insanlar için sırf bir rahmet vesilesi olman için gönderdik²⁵⁷.”

²⁵⁴ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 93.

²⁵⁵ İsrâ, 17/15.

²⁵⁶ Şûrâ, 42/51.

²⁵⁷ Enbiyâ, 21/107.

Peygamberlerin getirdikleri vahiyler, Allâh-insan ilişkisini sağlayıp onu bir esasa bağlarken; aynı zamanda insanın diğer insanlarla, çevre ve diğer varlıklarla ilişkilerini de düzenlemiş olmaktadır. Çünkü bu ilişkiler insanın Allâh'la arasındaki Rab-kul münasebeti şeklinde iken, diğer varlıklarla ilişkileri de yine Allâh'a ubûdiyet şuuru içinde olması ondan istenen bir vazifedir. İnsanın Allâh'la olan ilişkisi, kişinin herkesle ve herşeyle ilişkisini belirleyen yegane unsurdur.

1.1.6. Öldürüp Hesaba Çekme

Allâh'tan insana doğru olan dünyadaki ilişki alanlarının sonuncusu diyebileceğimiz ölüm, Allâh'ın insan için takdir ettiği bir vakiadır. İslâm inancına göre her canlının tadacağı ölüm, bir yokoluş değil bilakis yeni ve ebedî bir hayatın başlangıcıdır. *“Her canlı ölümü tadacaktır. Ve ancak kıyamet günü yaptıklarınızın karşılığı size tastamam verilecektir....”*²⁵⁸

Kur'ân bize Allâh-kul (insan) ilişkisi açısından ölüm halini de haber vermiştir. *“Hele can boğaza dayandığı zaman, O vakit siz bakar durursunuz. (O anda) Biz ona sizden daha yakınız, ama göremezsiniz”*²⁵⁹. Yani Allâh, ona ilmi, kudreti ve onu görmesiyle çok yakındır²⁶⁰.

Allâh ölümü ve hayatı, insanların imtihan edilmeleri için bir vesile olmak üzere yaratmıştır. *“O ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı*

²⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/185. Ayrıca bkz. Enbiyâ, 21/35; Mü'minûn, 23/15; Ankebût, 29/57; Rahmân, 55/26.

²⁵⁹ Vâkıa', 56/83-85.

²⁶⁰ Bağavî, *Meâlimü't-Tenzil*, VIII, 25.

yaratmıştır. O, mutlak galiptir, çok bağışlayıcıdır²⁶¹.” Yani kulu; sabrını ortaya çıkarmak için ona ağır ve zor gelen ölümle, şükrünü görmek için de hayatla imtihan etmektedir²⁶².

Tabii ki ölüm, Allâh-insan ilişkisini sona erdiren bir hâdise olarak görülemez. Onu, insanın dünyadaki sorumluluklarını bitirmesi ve insanla ilgili yeni ve ebedî bir dönemin ilk adımı olarak kabul edebiliriz²⁶³. Zira Allâh, kullarıyla olan ilişkisinin ahirette de devam edeceğini haber vermiştir. Allâh, kullarının bir kısmını, yaptıklarına mukabil cezalandırırken, diğer bir kısmını da rahmetiyle affedecek, iman edip itaat eden kullarını ise mükâfâtlandıracaktır²⁶⁴.

Allâh-kul ilişkisinin bir biçimi de ceza ilişkisidir. Yani mükâfât-mücâzât ilişkisidir. Bu ilişki belki de Allâh ile kulu arasında cereyan eden ilişkilerin sonuncusudur. Allâh, Kur’ân’da kullarına yaptıkları iyi amellerine karşılık hakettikleri mükafatı, kat kat vereceğini, kötü amellerine karşılık ise ancak hareketlerinin, onun da dilediği kadarını affederek kalanının cezasını ya dünyada ya da ahirette vereceğini vadetmiştir. Mükâfât ve mücâzât işleminde insana hiçbir haksızlık yapılmayacak ve hiçbir fiil de karşılıksız kalmayacaktır. Çünkü az ya da çok, kulun yaptığı her iyilik ve kötülüğü Allâh görür²⁶⁵. İbn Abbâs (r.a.) (ö.68/687) bu konuda şöyle demektedir: “Bir kâfir zerre kadar iyilik yapsa onun karşılığını dünyada görür fakat, ahirette mükafat alamaz. Yine zerre kadar bir kötülük işlese ahirette onun cezasını şirk cezasıyla birlikte görür. Fakat bir mü’min dünyada bir kötülük işlese affedilme ihtimali olmakla beraber, öldüğünde ahirette

²⁶¹ Mülk, 67/2.

²⁶² Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâm*, XVIII, 135.

²⁶³ Bkz. Kurtubî, a.y.

²⁶⁴ Bkz. Bakara, 2/284; Mâide, 5/18, 40; Fetih, 48/14.

²⁶⁵ Bkz. Zilzâl, 99/7-8.

cezasını görür. Yine bir iyilik yapsa, ahirette karşılığını kat kat görecektir²⁶⁶.” Elbette ki bu ceza ilişkisi de ölümle başlayacaktır.

Allâh'tan insana doğru olan ilişki alanlarını yine kâmil anlamda bir kulun dilinden Kur'ân-ı Kerîm şöyle özetlemektedir: “*Beni yaratan ve bana doğru yolu gösteren O'dur. Beni yediren, içiren O'dur. Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur. Benim canımı alacak, sonra beni diriltecek O'dur. Ve hesap günü hatalarımı bağışlayacağını umduğum O'dur*²⁶⁷.” Hz. İbrâhim (a.s.)'in bu hali; kalp huzuru, güven ve sarsılmaz bir iman içinde Allâh'a mutlak bir teslimiyetin ifadesidir²⁶⁸.

1.2. İnsandan Allâh'a Doğru Olan İlişki Alanları

Allâh-insan (kul) ilişkisinde varlığın kaynağı olan Allâh'tan insana ve onun bulunduğu kâinâta doğru, genelde yaratma ve özelde ise insanın yaratılması, rızık verme, halife olarak görevlendirme, risalet ve kitap gönderme ve son olarak bunlarla dünyadaki tüm hareketlerinin değerlendirilmesi için öldürme gibi en temel ilişki alanlarını incelemeye çalıştık. Şimdi ise bütün bu yönlerin insandan Allâh'a doğru olanı, yani insanın Allâh'a yönelik kuracağı ilişki alanlarını ele almaya çalışacağız.

1.2.1. Yaratıcıyı Tanıma

İnsan yaratılırken fitratına yerleştirilmiş olan, yüce bir kudreti arama, O'nunla bir şekilde irtibat kurma istek, şuur ve eğilimi; insanı aklıyla ve tüm idrak melekeleriyle bu yüce varlığı aramaya hem ihtiyaç duyurmuş hem de O'na yönlendirmiştir. “*Kıyamet gününde, biz bundan habersizdik demeyesiniz diye Rabbin Âdemoğullarından, onların bellerinden*

²⁶⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXII, 58; Kurtubî, *a.g.e.*, XX, 103.

²⁶⁷ Şuarâ, 26/78-82.

²⁶⁸ Seyyid Kutub, *Fi Zilâl*, VI, 219.

zürriyetlerini çıkardı, onları kendilerine şahit tuttu ve dedi ki: Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler²⁶⁹.” Böylece insan benliğinde bir Yarattıcı ve Allâh bilincinin bulunduğu neticesine şahit oluyoruz. Tabii ki bu bilinç; insanın araştırmacı, daha fazlasını isteme ve merak özelliğinin neticesinde keşfedilmiştir. Düşünürler de bu gerçeğe işaret etmişlerdir:

“İnsan yalnız kendisine verilmiş olanda kalmayıp, verilmemiş olanı da bilmek ister. Böylece insan, bir yandan kendi varlığının, öte yandan da kâinâtın varlığının şuuruna varır. Kendi varlığının ve kâinâtın varlığının şuuruna varan insan, zorunlu olarak, bu iki varlık tarzlarının sebebinin ne olduğu, neden bir benin ve bir dünyanın varolduğu sorusunu sorar. İşte bu noktada, âlemin düzenini yaratan ve idare eden bir tek Tanrı kavramı kendiliğinden ortaya çıkar. Böylece Tanrı şuuru insanda, onun kendi öz varlığı hakkındaki şuuru kadar köklü bir niteliktir. İnsan, kendi öz varlığı hakkındaki şuurunun yanında her vakit, bir Tanrının varlığının şuurunu da duyar²⁷⁰.” İşte bu tutku, yaratılan ilk insandan beri kendini göstermiş, Yarattıcısıyla ilişki kurma ve O’nu tanıma faaliyetine de temel olmuştur.

Tarih içinde insanın Allâh’ı tanıma isteği ve çabaları, çok süratli biçimde sürmüştür. Günümüzün uzay ve diğer teknolojik araştırmalarını da, insanı Allâh’ı tanımaya götüren kâinattaki ilâhî sırları çözme yolunda insan fitratındaki sonsuzu arama isteğinin bir ürünü olarak değerlendirebiliriz. Zaten Kur’ân insanları; Allâh’ı tanımaya yönlendirme maksadına müteveccih olarak kâinattaki varlıkları düşünmeye teşvik etmektedir²⁷¹.

²⁶⁹ A’râf, 7/172.

²⁷⁰ Kâmiran Birand, *Tanrı Şuuru Hakkında*, A.Ü.İ.F.D Ankara -1953, IV, 90-91.

²⁷¹ İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “z-k-r”, “f-k-r”, “a-k-l” md.leri ve ibret almakla ilgili âyetler.

İnansa da inanmasa da her insanın benliğine Allâh şuuru adeta nakşedilmiş olup, bundan kurtulmak imkansızdır. Nitekim Kur’ân; -içlerinde inanmayanlar bile olsa- insanların fitratlarına yerleştirilen Allâh’ı tanıma şuuruna şöyle dikkat çekiyor: “Eğer onlara: Gökleri ve yeri kim yarattı? Güneşi ve ayı kim hizmetinize âmâde kıldı? diye sorsanız elbette: “Allâh” diyecekler....²⁷²” İşte bu şuur, insanı Yaratıcıyı aramaya sevk etmiş ve O’nunla bir bağ kurmaya yönlendirmiştir. Bu ilâhî bilincin varlığını Batılı ilim adamları da çarpıcı bir şekilde ifade etmişlerdir:

“İnsanın, yaratılıştan bugüne kadar her zaman ve her yerde, kendisinden yüce, kudretli ve ulu bir varlığa sığınmak ve ondan yardım dilemek ihtiyacını hissetmesi, onda din duygusunun yaratılıştan (fitrî) olduğunu gösterir. İlim de bunu kabul etmek mecburiyetindedir. İnsan, iyilik veya kötülük için hariçteki bir kuvvetin varlığıyla ilgili olarak şuurunda herhangi bir şekil canlandırırsa da canlandırmasa da önemli değildir. Üzerinde durulacak gerçek, daha doğrusu realitede var olan gerçek şudur ki, insan Allâh’ın varlığını kabul etmektedir. Dünya bilgilerinden haberdar olan bizlerin, geçmiş insanların veya bugün gerçeği bizim gördüğümüz gibi bilmeyen kimselerin az gelişmişliğine, hakaret gözüyle bakmaya hakkımız yoktur. Aksine dünyanın çeşitli ülkelerinde Allâh’ın varlığını araştırmak ve O’na inanmak noktasında birleşen insanlığın bu durumu bizi hayrete sevk etmeli ve takdir duygularımızı harekete geçirmelidir. Allâh ile münasebet halinde olduğunu hisseden, insanın ruhu değil midir? Yoksa sadece insana mahsus bu din duygusunun, kendisine ait diğer sıfatları gibi onun öz benliğinin bir parçasını teşkil ettiğini söylemekten mi çekiniyoruz? Doğrusu şu ki, insanın içinde saklı bulunana inanma ihtiyacı, Tanrı inâyetinin varlığına açık bir delildir²⁷³.”

²⁷² Ankebût, 29/61. İlgili diğer âyetler için bkz. Ankebût, 29/63; Lokmân, 31/25; Zümer, 39/38; Zuhruf, 43/9, 87.

²⁷³ Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 121-122.

Bu konuya Eliade de şöyle dikkat çekmektedir: “ Çok sayıda ilkel kabile, özellikle de toplayıcılık ve avcılık evresinde olanlar, bir Yüce Varlık tanırırlar. Ama bu Yüce Varlık, dinsel hemen hemen hiç rol oynamaz. Zaten onunla ilgili çok az şey bilinir, mitleri çok fazla değildir, genellikle çok yalındır. Bu Yüce Varlık’ın, dünyayı ve insanı yarattığı kabul edilir, ama o kısa süre içinde yarattıklarını terkedip gökyüzüne çekilmiştir. (....) Yani Yüce Varlık, dinsel güncelliğini yitirmiş gibidir²⁷⁴.” Görüldüğü gibi tarihin her döneminde insanlar, dayanıp sığınacağı ve inanıp kulluğunu arzedeceği bir Yüce Varlığı aramışlardır. Fakat çoğunlukla da bu Yüce Varlığa kendilerince bir hakimiyet ve kudret alanı çizmişlerdir. Yani insan, bazen fitratının gerçeğini vicdanının dili itiraf edip dururken, bazen de bunun üzerini örtüp ulûhiyyet noktasında Allâh’ın dışındakilere tam ya da kısmen kudret ve hâkimiyet alanı tanımıştır. Tabii ki bunun temelinde yatan sebep ise, insanın kendi egosunu (hevâsını) ilahlaştırma çabasıdır²⁷⁵. Nitekim müşrik Araplar taş, altın ve gümüş gibi şeylere tapıyorlardı, sonra da bunlardan daha güzelini bulunca öncekileri bırakıp yeni şeylere tapıyorlardı²⁷⁶. İşte bu da, devamlı arzu ve lezzetleri değişen hevânın ilahlaştırılmasına güzel bir örnektir.

Allâh görülmeyen varlıkları, mücerred nesnelere, ölümü, hayatı, melekleri, cinleri ve daha bilmediğimiz nice şeyleri yaratmıştır, yaratmaktadır. Gökleri, yerleri ve bu ikisi arasında bulunan canlı cansız herşeyi ve bunların cihazlarını yaratan Allâh’tır. Şu halde Allâh mutlak yaratıcıdır, el-Hallâk’tır. Herşey O’nun yaratığıdır. O halde yaratıklara düşen ihtiyârî veya ızdırârî olarak, yaratıcısını tanımak ve O’nu yüceltmektir²⁷⁷. Yaratılmanın gereği olarak kendisine verilen bu cihazlarla Yaratıcısını duyup algılamaya çalışmaktır.

²⁷⁴ Mircea Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, (çev. Sema Rifat), Simavi Yayınları, İstanbul -1993, s. 92-93.

²⁷⁵ Bkz. Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23.

²⁷⁶ Bağavî, *Meâlimü't-Tenzil*, VII, 245.

²⁷⁷ Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerîm’de Yaratma Kavramı*, s. 71.

İnsanın tarih boyunca Yaratıcısını araması boş bir vehim değil, muazzam bir ihtiyacın ifadesidir. İnsan her türlü köleliği reddederek, yalnız ve yalnız Yaratana tapınmak istemektedir. "*Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O'na döndürüleceksiniz*"²⁷⁸. Bu ifadeler, "Yaratıcının varlığını hisseden, mevcudiyetinin tek kaynağına kendini bağlayan "fitrat"a yöneliştir"²⁷⁹.

İnsan gerçekte maddi parçacıkları değil, ebediyeti, sonsuzu, hür'ü, mutlak'ı, tek olan varlığı aramakta, onu istemekte ve bunu, şuurunda bütün yakıcılığı ile duymaktadır. "Esasen insandaki, hakikati arama ve yakalama özlemi, bu açlığın en açık tezahürüdür. Gerçek insan, eksikliğinin gerçek manasını kavramıştır. (...) Bizce açlık, izafi varlıkların **Mutlak Var'a, cüz'ün kül'e, yaratığın Yaratana** ihtiyacını ifade eder, her varlık, **mutlak olan Var'a müteveccih**"²⁸⁰. İşte bu, Yüce'ye yöneliş, insandan Allâh'a doğru olan ilişki alanlarının ilk adımı ve hatta kaynağıdır diyebiliriz.

İnanma ve ubûdiyet, insanın fitratında vardır ve buradan kaynaklanır. Yoksa insanın toplumsal varlık olarak yaşama zorunluluğundan ortaya çıkmış bir ihtiyaç değildir²⁸¹. Toplumsal şartlar ve çevre, Allâh şuuruna ve O'na ubûdiyete temel kaynak değil, ancak kişinin doğru ya da yanlış dini seçme ve yönelmesinde etkili olabilir. Nitekim şu hadis-i şerifte de bu gerçek şöyle vurgulanmaktadır: "*Her doğan İslâm fitratı üzerine doğar, sonra ebeveyni onu ya Yahûdî, ya Mecûsî, ya da Hıristiyan yapar*"²⁸². Şu halde bütün kutsal kitaplar ittifakla kabul etmektedirler ki, ilk insan topluluğu, fitrî ihtiyaçlarıyla

²⁷⁸ Yâsîn, 36/22.

²⁷⁹ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, VII, 16-17.

²⁸⁰ Seyyid Ahmet Arvâsî, *İnsan ve İnsan Ötesi*, s. 61.

²⁸¹ Mutahharî, Şehîd Âyetullâh Murtazâ, *Fitrat Üzerine*, (çev. Ömer Çiçek), İstanbul-1992, s. 22.

²⁸² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, Dâru'l-Harameyn, Kahire-1415, II, 280, IV, 227; İbn Abdilber, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh, *et-Temhîd, Vizâretü Umûmi'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye*, Mağrib -1387/1968, XVIII, 57-58; Askalânî, İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, X, 339; Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *Tenviru'l-Havâlik*, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır-1969, I, 187; Münâvî, Abdürraûf, *Feydü'l-Kadir*, II, 230, III, 103.

başbaşa bırakılmamış, rehbersiz, öğreticisiz ve öndersiz tek başına terkedilmemiştir.

Aksine vahiy denen o ilâhî kelama muhatap olma imkanına erdirilmiştir. Buna göre insanlığın atası, ilk insan mertebesine vasıl olan eşsiz bir insandı. O, tevhîd inancına bağlı mü'minlerin ilki ve Allâh'ın emrine boyun eğenlerin öncüsü idi²⁸³. Bu tarz davranışı ise zaten fitratında mevcut bir hakikattir. Ayrıca Kur'ân, insanın başıboş bırakılmadığını açıkça ifade etmektedir²⁸⁴.

Allâh şuurunun hem kaynağı hem de yeri olan fitratı, bazı düşünürler felsefi bir mesele olarak mütalaa etmektedirler. "Fıtrat, felsefi bir konudur. Çünkü felsefenin en önemli üç konusu; Allâh, varlık alemi ve insandır. Fıtrat bahsinin biri insana, diğeri Allâh'a yönelik iki yönü vardır²⁸⁵."

Kur'ân, insanın bir fitratı olduğunu, o fitratın dînî bir fitrat olduğunu ve Hz. Âdem'den kıyamete kadar da bu dinin İslâm olduğunu açıklamaktadır: "*O halde sen, bâtil dinlerden uzaklaşarak yüzünü ve özünü, hak din olan İslâm'a yönelt. Yani Allâh'ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fitrata uygun hareket et. Allâh'ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur.....*"²⁸⁶. "Kur'ân, dinlerin varlığını kabul etmez. Bilakis sadece bir dinin varlığını kabul eder. Kur'ân'da "din" terimini, çoğul olarak kullanılmış bulamazsınız. Çünkü din fitrattır, din yoldur, din insanın tabiatında bir gerçektir. İnsan farklı türlerde yaratılmamıştır. Tüm peygamberlerin öğretisi, insanın fitrî hissinin ve terbiyesinin ihyası üzerine bina edilmiştir²⁸⁷." Hiç şüphesiz, yaratılan cesede bir değer kazandıran, ona diğer varlıklardan bir ayrıcalık ve üstünlük veren şey; akıl ve ruhtur. Allâh'ın üflediği bu ruhla insan, içinde yaşadığı kâinâtı imara ve asıl olarak da

²⁸³ Draz, Muhammed Abdullâh, *Din ve Allâh İnancı*, (çev: Bekir Karlığa), İstanbul, ts. , s. 130.

²⁸⁴ Bkz. Kıyâme, 75/36.

²⁸⁵ Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 7.

²⁸⁶ Rûm, 30/30.

²⁸⁷ Mutahharî, *a.g.e*, s. 17. Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Akgül, *Kur'ân'da Din Kavramı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya-2002.

Yaratıcısına doğru olan ubûdiyet ilişkisini kurmaya bir güç ve imkan bulabilmektedir. Bir başka ifadeyle insanın; Allâh'ı tanıma şuur ve çabası, kendisine üflenen ruhu asıl kaynağı ile buluşturup tanıştırma ve O'na teslim etme faaliyetidir.

“Evet, insanın ruhu ki onun kaderine hükmeden yegâne varlıktır. Fakat ruh da varlığının yüce kaynağı ile münasebet halinde olduğunu daima hisseder. Ruh, insan için öyle bir ahlak kanunu koymuştur ki başka hiçbir hayvan bu kanuna ne maliktir, ne de ihtiyaç hisseder. Şimdi bir kimse tutar da ruh denen bu varlığa -başka bir şey için değil- sadece deney tüpleri içine koyup aslımı öğrenemediği için- madde bileşimlerinin bir neticesi, derse... doğrusu sağlam delile dayanmayan asılsız bir söz söylemiş olur. Şüphe yok ki ruh, var olan bir şeydir; o kendisini gösterir; eserleri, fedakarlıkları, maddeye hakimiyeti ve özellikle fevkalade gücü sayesinde, maddi olan insanı beşer zaaflarından ve günah bataklıklarından kurtararak Allâh'ın iradesiyle yan yana olacak bir seviyeye yükselterek varlığını hissettirir²⁸⁸.”

İnsan; ruh ve bedenden oluşmuş bir gerçekliktir. Kuşkusuz ki ruhta ilâhî bir hakikat vardır: “...ona ruhumdan üfledim²⁸⁹.” Bu âyette Allâh Taâlâ Âdem (a.s.)'i şereflendirmek ve onun değerini iş'âr etmek için ruhu; kendi ismine muzâf olarak zikretmiştir²⁹⁰. “İnsandaki tabii unsurlar onu tabiata yönlendirir ve onu bağımlı kılar. Yine insan, hakikati ister ve onu arar. Bu insan ruhunun eğilimidir. Tüm bu eğilimler ruhi eğilimlerdir. Yaratma ve icad etme eğilimi, sanata eğilim, maşuka ibadet eğilimi, ruhi eğilimlerdir. (Maşuka ibadet eğilimi, maşuka ibadetin ışık saçmasıdır –ateşidir-. İnsanın gerçek maşuku, yaratıcı olan Allâh Taâlâ'nın zatına yönelik gerçek aşkın yeniden diriltmesidir ve bu görünümle ortaya çıkmıştır). (...) Bilim; bilimin, eşyanın gizli

²⁸⁸ Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 122-123

²⁸⁹ Hicr, 15/29; Sa'd, 38/72.

²⁹⁰ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIX, 144; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, X, 17.

sıfatlarının, yaratışın, fennin ve yoktan varoluşun gerçeklerinin ortaya çıkması ve bunların da üstünde bir aşkla duâ edişimiz, ibadet; ibadetlerin ve hakikatlerin de hepsi aşktan kaynaklanmaktadır. Aşk insanda öyle bir evreye ulaşır ki aşık, maşukunu ilah; kendini de onun için bir kul yapmak ister. Maşukunu varlığın kendisi ve salt varlık olarak, kendini de yokluk olarak görür²⁹¹.” İşte bu aşk insanın, Yaraticısına doğru yönelttiği ve O’nunla kendi arasında kurduğu en canlı, en kuvvetli ilişki ve kulluk bağıdır. Ancak açık olan bir husus var ki o da, Allâh’ın Kur’ân’da kendini “gayb” lafzıyla nitelendirmemiş olmasıdır. Vakıa Allâh, insanlar için görünmeyen olması bakımından gayb’dır²⁹². Yoksa O, bütün sıfat ve fiillerinin kâinât üzerindeki tecellileriyle malum, meşhur ve tanınmaktadır. Bunun için insanın sadece kendisini tanımaya yönelmesi bile yeterlidir. Çünkü kendini tanımak Rabbini tanımının en güzel ve en yeterli yoludur²⁹³.

Allâh Taâlâ, insanlara kendisini, onların ihtiyaç duyduğu ölçüde pek çok yönüyle tanıtmıştır.²⁹⁴ Kendisinin tanınmasına dair insanda birtakım kabiliyetler yarattığı gibi, bazı tanıma yolları da açmıştır. Allâh, daha insanı yeryüzünde halife kıldığı zaman bu marifet vasıtalarını kendisine verdi. Mesela, yaratılışının hemen ardından Hz. Âdem (a.s.)’e eşyanın isimlerinin öğretilmesini²⁹⁵, sırf Allâh’ı tanımaya yönelik bir durum olarak değerlendirebiliriz. Onu eşya ile tasarrufunda ve kendi nefsi ile olan tasarrufunda, iç ve dış melekelerini kullanma imkanını verdi. Onu mesuliyet sahibi, yani otorite ve nüfuz sahibi yaptı. Sorumluluğu otoritesinin icabıdır. Sorumluluğu insanın otorite ve hareket edebilme imkanı ile ölçülüdür. Kişinin yetkisi arttıkça sorumluluğu da artacak,

²⁹¹ Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 40, 53-54.

²⁹² Halis Albayrak, *Kur’ân’da İnsan-Gayb İlişkisi*, s. 99.

²⁹³ Aclûnî, İsmâil b. Muhammed, *Keşfu’l-Hafâ ve Müzili’l-İlbâs ammeştehera mine’l-Ehâdis alâ Elsineti’n-Nâs*, Dâru lhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, Beyrut -1351/1932, II, 132, 262.

²⁹⁴ Halis Albayrak, *a.g.e.*, s. 163.

²⁹⁵ Bkz. Bakara, 2/31-33.

yetkisi daraltılıp zayıflatıldığı ve aczi ölçüsünde de sorumluluktan muaf tutulacaktır.

Görüldüğü gibi herkesin sorumluluğu, yetkisi ve imkanları ile sınırlıdır²⁹⁶.

Allâh Taâlâ'yı, Kur'ân'ın tarifine göre tanımaya çalışanlara göre O'nu insanlara tanıtan üç mühim muarrif vardır. 1-Varlıklar kitabı. 2-Kur'ân. 3-Hz. Peygamber. Bu tanıtıcılardan gelen mesajları insan duyu ve akıl teçhizatıyla alır ve değerlendirir²⁹⁷. Ancak, insanların Allâh'ı tanıtıcı bu vasıtalar ile onların mesajlarını anlama ve algılama seviyeleri de değişiktir. Mesela tevhîd çerçevesinden çıkarak Allâh'ın ulûhiyyetini taksime kalkan Hıristiyanlar ve Yahudiler²⁹⁸; O'nun yanında yardımcı ve kendilerine şefaathî olarak herhangi bir varlığı O'na ortak yapan müşrikler²⁹⁹ Allâh'ı yanlış tanımışlardır. Ki bunlar; kendi kendilerine bazı zâtların, Allâh'ın yanında etkili olduğunu ve Allâh'ın onların ricasını geri çevirmeyeceğini zannediyorlardı³⁰⁰.

Bunlardan başka burada bilinmesi geren bir nokta da; Allâh Taâlâ'nın, insanlar tarafından tanınıp bilinmesinin farklı derecelerde olduğudur. Bu hususa M. Hamîdullâh şöyle dikkat çekiyor: "Derece derece her insanın Allâh'ı marifeti vardır. Avamın, filozofun, velinin ve peygamberin. Bütün bunların üstünde bir de Allâh'ın kendi zatını bilişi vardır ki, buna hiç ulaşamaz. Tam marifet Allâh'ın kendisinin marifetidir³⁰¹." Bundan dolayı dindarlık, şahsi bir iştir. Ulûhiyyet şuuru ve O'na iman derecesi insandan insana değişir.

²⁹⁶ M. Abdullâh Draz, *İslâm'ın İnsana Verdiği Değer*, s. 79

²⁹⁷ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 250.

²⁹⁸ Bkz. Mâide, 5/17, 72-73; Tevbe, 9/30.

²⁹⁹ Bkz. Zümer, 39/3. Konuyla ilgili olarak, aynı sûrenin 43'üncü âyetinde şöyle buyruluyor: "Yoksa onlar Allâh'tan başkasını şefaathîler mi edindiler? De ki: Onlar hiçbir şeye güç yetiremezler ve akıl erdiremezlerse de mi (Şefaathî edineceksiniz)?" Onların bu davranışları bir şıktır. Düşündüğümüz zaman, bir putperestin küfrünün Hıristiyanların küfründen daha hafif kaldığını görürüz. (Râzî, *Mefâtihu'l-Çayb*, XVI, 27.)

³⁰⁰ Mevdüdü, Ebu'l-Alâ, *Tefhimu'l-Kur'ân*, (çev. M. Han Kayanî, Yusuf Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş.), İnsan Yayınları, İstanbul -1987, V, 111.

³⁰¹ Muhammed Hamîdullâh, *İslâm Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), İrfan Yayıncılık, İstanbul-1990, II, 719.

Peygamberlerin bile bu hususta farklı oldukları söylenebilir³⁰². “O peygamberlerin bir kısmını diğerlerinden üstün kıldık. Allâh onlardan bir kısmı ile konuşmuş, bazılarını da derece derece yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya açık mucizeler verdik ve onu Rûhu'l-Kudüs ile güçlendirdik. Allâh dileseydi o peygamberlerden sonra gelen milletler, kendilerine açık deliller geldikten sonra birbirleriyle savaşmazlardı. Fakat onlar ihtilafa düştüler de içlerinden kimi iman etti, kimi de inkâr etti. Allâh dileseydi onlar savaşmazlardı; lâkin Allâh dilediğini yapar³⁰³.” Netice itibariyle marifet imana sebep olmaktadır³⁰⁴. Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi her insanın, Allâh'ı tanıma dereceleri farklı farklıdır. Kâinât kitabını anlamak her insana değil fakat belki, belli bir fikir olgunluğu ile kültür seviyesine ulaşanlar için daha kolay olabilir. Ancak Kur'ân ve onun açıklayıcısı olan Hz. Peygamber (s.a.v.)'in mesajlarını her seviyedeki insan, kendi kapasitesine göre ve kendine yetecek kadarını alıp anlayabilir.

Kur'ân, her varlıkta Allâh'ı gösteren bir delil, bir âyet bulur. Akla, kalbe ve ruha birlikte hitap ederek, böylece herkeste müşterek fitrî bir vicdana ulaşmasını bilir. İnsandaki akıl, duygular ve kalp, yani bütün latifeler ondan aynı zamanda, müştereken gıdalarını alırlar³⁰⁵. Tabii ki bu da ancak insana verilen akıl ve tefekkür melekesiyle mümkün olmaktadır. Zaten onu diğer yaratıklardan üstün ve farklı kılan da bu özellikleridir.

Şüphesiz insan fikir sahibidir. Kendisini ve evreni düşünecek olursa evrende tek hakim kudretin varlığına ve birliğine iman edecek ve onunla ilgilenecektir. Evreni ve içindekileri yaratıp idare eden yüce Yaratıcıya karşı vazifemiz, O'nu bilmek ve O'na karşı kulluk yapmaktır³⁰⁶.

³⁰² Abdülkerîm Hatîb, *Allâh Zâten ve Mevdû'an, Kadiyyetü'l-Ulûhiyye, Dâru'l-Ma'rife*, Beyrut-1975, s.331.

³⁰³ Bakara, 2/253.

³⁰⁴ Bkz. Fâtır, 35/28.

³⁰⁵ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 362.

³⁰⁶ Ahmed Hamdi Akseki, *Ahlak Dersleri*, İstanbul-1968, s. 281

Allâh'ın insan tarafından bilinmesi, O'nun kendisini insana bildirmesi iledir. Kur'ân'da Allâh kendisini insana tanıtmıştır. Kur'ân'da birçok âyetin Ulûhiyyet konusuyla yakından ilgili olduğu müşahede edilir. Kur'ân'ın ortaya koyduğu Allâh inancı, Allâh'ı insan hayatından dışlayan bir anlayış olmayıp aksine ilmi ve tasarrufları ile zerreden küreye, hücreden organa yarattığı herşeyin her an yanında olan ve görünen-görünmeyen tüm varlıkları kuşatan bir Allâh inancıdır. Allâh-kul (insan) ilişkisinde kulun her halinin ve her şeyinin Allâh tarafından bilinmesi Allâh-kul ilişkisinin temel noktalarından birini teşkil eder. İnsanın kurtuluşu kendini yaratan Allâh'ı tanıması ile mümkün olacaktır. Kur'ân'da Allâh'ın tanıtılması ve insanın Allâh'ı tanıması, Allâh-kul (insan) münasebetini teşkil eder³⁰⁷. Tabii ki Allâh'ın kul tarafından tanınıp bilinmesinin bir takım göstergeleri ve sonuçları olacaktır. Allâh'ın tanınıp bilinmesine tasavvuf ilminde "marifetullâh" denmektedir ve buna tasavvuf erbabı birtakım değişik izah ve tanımlar da getirmişlerdir. Tasavvufî perspektifte ise Allâh şuuru ve marifetullâhın temeli sevgiye dayanmaktadır.

"Ma'rifetullâh'ın alâmeti, Allâh'ı sevmek ve her emrine itaat etmektir. Allâh'ın kullarına ihsanı iki şeydir: Biri Ma'rifetullâh, diğeri Muhabbetullâhtır. Ma'rifetullâh, gönülde nur ve ışıktır. Muhabbetullâh, Allâh'tan gayri sevgileri yakan bir ateştir. Allâh'ı bilmek, O'nu daima anmakla hayat bulmaktır. Allâh'ın zikrinden uzak kalmak O'nu unutmak, cehalet karanlığına dalmaktır. Ma'rifetullâh, herşeyde Allâh'ın kudretini bulmak ve herhalde, kendi güç ve kuvvetinden sıyrılmak ve yalnız O'na güvenmektir. Ma'rifetullâh, nefsiyle Allâh'tan gayrısını terkederek bir kalple Hakk'ın huzurunda bulunmaktır. Ma'rifetullâhın hakikati, Allâh'ı dille zikretmek, sevgisini kalpte yaşatmak ve bu gayretle huzuruna gitmektir. Ma'rifetullâh, canda bir inançtır ki, bütün vücut organları onunla rahata erer ve

³⁰⁷ Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 20-22.

gönülde bir hayattır ki, ruh onunla mutmaindir, huzur içindedir. Ma'rifetullâh, Allâh'ı bilmek ve tanımakla kazanılır³⁰⁸.”

Allâh'ın, iman eden müminin kalbine hidâyet vermesi, imanı yazması, onları desteklemesi, imanı sevdirep küfrü, fıska ve isyanı kerih göstermesi³⁰⁹, Allâh-kul ilişkisinin temelini oluşturur. İman ve ibadet, insanı Allâh'ın huzuruna götürür, Allâh'ı anmaya götürür. “O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yaratıp sonra Arş'ına kuruldu. Yere gireni ve yerden çıkanı, gökten ineni ve göğe yükseleni bilir. Hasılı siz nerede olursanız olun O, ilmi ve kudreti ile sizinle beraberdir. Allâh bütün yaptıklarınızı görür³¹⁰.” “Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız³¹¹.” şuuruna götürür. Allâh'ın, “şahdamarından daha yakın olması”; O'nun, insanı bütün halleriyle iyi bilmesi ve hiçbirşeyin O'ndan gizli kalmamasıdır³¹². Ayrıca bu ifade; “herşeyi elinde tutan ve doğrudan doğruya kontrol eden kuvveti tasvir etmektedir. Eğer gönüller bu ifadenin muhtevasını gözler önünde canlandırabilseydi, hiçkimse Allâh'ın razı olmayacağı birşeyi işleme cesaretini gösteremezdi³¹³.” İnsanın Allâh bilincine ulaşması ve devamlı olarak O'nunla olduğuna inanması, her an O'nu hissedebilmekle ve bu bilgiyi önce zihinde daha sonra da pratikte yaşamakla mümkündür. İnsana daima Allâh'ı hatırlatma ise, hayatını ubûdiyet şuuru içinde sürdürmesidir. Allâh'ı zikretmenin özü de bu olsa gerektir. Çoğunlukla inanmış insanlar, Allâh'ı en çok tanıtan isimleri ve sıfatlarını daima zikrederler. Fakat buna rağmen, toplum içinde isyan ve zulümler devam etmektedir. Bizce bunun sebebi, daima zikredilen Allâh'ın esmâ ve sıfat tecellileriyle hükümlerinin, kâinatta her an ve sâniye câri olduğunu hissedememektir, bu şuurdan gaflette olmaktır.

³⁰⁸ İbrahim Hakki Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, (sad. İ. Turgut Ulusoy), İstanbul ts. , s. 34-35.

³⁰⁹ Bkz. Hucurât, 49/7.

³¹⁰ Hadîd, 57/4.

³¹¹ Kâf, 50/16.

³¹² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, VII, 123.

³¹³ Seyyid Kutub, *Fi Zilâl*, VII, 556.

Yüce Allâh'ın vahdâniyet ve kudretine delalet eden âyetlerini terkedip onlara bakmayan ve Allâh şuuruna varıp inanmayan insanı O, Cehennem azabı içinde bırakıp unuttur³¹⁴.

“Buyurur ki: Bu böyledir. Nasıl âyetlerimiz sana geldiğinde sen onları unuttuysan, bugün de sen öyle unutulur, bir kenara atılırsın!³¹⁵” İnsan, iradesiyle Allâh'ı bilmekten nisyân ederse, Allâh da onun bu davranışını kendisinden perdelemek suretiyle karşılar³¹⁶.

Allâh'ı arayış ve O'na yöneliş de bilinçli olmalıdır. Şuursuzca yapılan Yaratıcı'yı arama ve tanıma faaliyeti neticede şuursuz bir kulluk yaşantısına da yolaçabilir.

“Cahillerin görünüşte olan ve bir görünüşten ibaret bulunan Allâh'a yönelmeleri ruhsuz bir bedene benzer. Onlar hangi türlü yönelirlerse yönelsinler, nefislerinde ölüden farksızdırlar. Hz. Peygamber (s.a.v.) de: “Nefsini bilen Rabb'ini bilir³¹⁷” buyurmuşlardır. Kalp huzuru da ancak hakikati bilmekle mümkündür. Kalpten murat da özellikle Tasavvufta, Allâh'a karşı gaflette, dolayısıyla esfelde olmayan belirli yüksek bir his, Allâh'ın güzel isimlerinden latif güzel ismine mazhar bir latifedir. Nefsi bilmekten murat da Rabbi bilmektir. Çünkü nefsini bilmeyen nereye ibadet edeceğini de bilmez. Daha doğrusu böyle bir kimsenin ibadeti Rabbların Rabbına değil de kendi tasavvurundaki Rabba, yani kayıtlı Rabba, yani putadır. Halbuki ibadet ise ancak, kalpte idrak edilen ve gizlenen hakikatlerin tamamıyla tefekkür edilerek ve hatırlanarak Allâh'a olan muhabbetin şiddetlendirilmesi ve şükranların da ziyadeleştirilmesi ile tamam olur³¹⁸.”

³¹⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XI, 172. Ayrıca bkz. Ebû Hayyân, *a.g.e.*, VI, 266.

³¹⁵ Tâhâ, 20/126.

³¹⁶ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 287.

³¹⁷ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 262.

³¹⁸ Cavit Sunar, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, A.Ü.İ.F.Yayınları, Ankara -1974, s. 185.

Şöyle söyleyebiliriz: İslâm felsefesindeki insan-Allâh ilişkisi, dönüşümlü bir ilişkidir.

Buna göre kendini “bilmek” Allâh’ı bilmekle eş anlamlıdır. Hatta birincisi, ikincisi için bir mukaddime niteliğindedir³¹⁹.

1.2.2. Ubûdiyet

Tezimizin asıl konusu olan Ubûdiyet; iki yönlü Allâh-insan ilişkisinin, insandan Allâh’a doğru olan ilişki alanını oluşturmaktadır. Buraya kadar anlatılanlar ise, Allâh’tan insana doğru olan ilişki alanları idi. Bunu işlememizin sebebi, insanın Yaratıcısı ile kurduğu ilişkilerin tamamı demek olan Ubûdiyetin bir temele oturtulması ve çalışmamızın bu esas üzerine bina edilmesinin lüzumudur. Allâh’tan insana olan yaratma, rızık verip yaşatma, kitap ve peygamber gönderme, daha sonra da öldürme gibi dünyadaki ilgi ve yönelişlerden sonra, artık şimdi sıra insandadır ve onun, Yaratıcısının ilgisine vereceği karşılıktadır. Bu konu zaten çalışmamızın bundan sonraki kısmının tamamını oluşturacağı ve detaylı olarak inceleneceği için burada sadece konuya, bir temel olması açısından temas edilecektir.

İnsan; yaşadığı çevre ve olaylarla kendisi arasında bir ilgi kurmaya çalışmış, bir yaratıcı ve onun koyduğu kurallarla bu kurallara uyma ihtiyacı duymuştur³²⁰.

Yukarıda da değindiğimiz gibi insanın asıl yaratılış gayesi Allâh’a ubûdiyettir yani, sebab-i vücudu budur. Kur’ân-ı Kerîm bu hususu çok açık ve net bir şekilde ifade etmiştir. “*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım*³²¹.” İşte insanın Allâh’la kuracağı tek ve en kuvvetli ilişki, onun yaratılış sebebi

³¹⁹ Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 110-111.

³²⁰ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 23-24.

³²¹ Zâriyât, 51/56.

olan Ubûdiyettir. Ayrıca bu, “kul ile Rabbi arasında yüce ve şerefli bir nisbettir. İbâdet ile kul, Rabbine intisab eder, O’na mensup olduğunu, O’nun mülkünde çalıştığını bildirmiş olur³²².”

İnsanın, Allâh’ın fiiline olan ahlâkî tepkisi Kur’ânî görüş açısından dinin kendisidir. Zira insanın Allâh’a, O’nun da insanoğluna yönelik başlattığı tutuma karşılık, şu ya da bu tür bir tavır alması icap ettiğini ve insanın, Allâh’ın emir ve uyarılarına karşı şöyle ya da böyle bir davranışta bulunmasının gerektiğinin söylenmesi, hem ahlâkî hem de dînî öğreti niteliğindedir³²³.

Kulun iman etmesi, Allâh-kul (insan) ilişkisinde bir köprü oluşturmuştur. Allâh-kul (insan) ilişkisi açısından sıra kuldadır. Allâh, kulunu hiç yoktan yaratmış, onu türlü meziyet ve kabiliyetlerle donatmış, bir elçi ve kitap göndermiştir. Tabir yerinde ise Allâh’tan kula üç adım atılmış, artık kuldandan da Yaratana bir yönelme ve bir iman beklenmiştir. Şâyet kuldandan bu beklenen gerçekleşmezse artık o, kâfir bir insan olarak terkedilecektir. “*Şu muhakkak ki, Allâh kâfirleri rahmetinden kovmuş ve onlara çılgın bir ateş hazırlamıştır*³²⁴.” Allâh-kul (insan) ilişkisinde iman, kulun Allâh’tan yana attığı ilk adım ve Allâh’ın verdiği maddi ve mânevî nimetlere karşı verdiği ilk karşılıktır. Kulun iman etmesiyle Allâh-kul(insan) ilişkisinin yeni bir boyut kazandığını görüyoruz. İman aşamasına kadar kulun yapacağı hiçbir şeyinin olmadığını ve bu aşamaya kadar ilgi ve ilişkinin hep Allâh’tan kula yönelik olduğunu, kulun imanı ile Allâh’ın kuluna olan ilgisinin yeni bir aşama ile devam ettiğini ve böylece esas Allâh-kul ilişkisinin bundan

³²² Suat Yıldırım, *İbâdet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, İstanbul-1989, III, 4.

³²³ İzutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 37.

³²⁴ Ahzâb, 33/64.

sonra başlamış olduğunu görüyoruz³²⁵. İşte bu ilişki, insanın Allâh karşısındaki tüm faaliyet alanını, duruşunu yani ubûdiyetinin temelini oluşturmaktadır.

Ubûdiyet insanın sebab-i hilkati olarak bildirilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm'e göre, Allâh Taâlâ'nın hiçbir şeye ihtiyacı olmadığı halde kullarından beklediği tek şey, sadece kendisine kulluk etmeleridir.

Kulluğu, "abd" kelimesinin "köle" anlamına dayanarak yorumlayan İzutsu bunu, kul ile mabudu arasında bir iletişim yolu olarak değerlendirmekte ve şöyle demektedir:

"Rab-kul münasebetinde Allâh Rab (efendi), insan da O'nun kölesi, abdi'dir... Şimdi Allâh, tek mutlak hakim olduğu için insan O'na karşı tam bir teslimiyetle hareket edecek, O'na boyun eğecektir. Başka bir hareket tarzı, insan için mümkün değildir. Kısaca kul (**abd**), kul gibi davranacaktır. Kulun ilk görevi, efendisine sadakatle hizmet etmek, O'nun her arzusunu yerine getirmek, O'nun emirlerine can-ı gönülden uymaktır. *"(O) göklerin, yerin ve o ikisinin arasında olan herşeyin Rabbidir. Öyleyse yalnız O'na kulluk et. O'na ibadetinde sabır ve sebat göster. O'na denk ve adaş olacak hiç kimse bilir misin?"*³²⁶"

Onun için Kur'ân'da itaat, teslimiyet ve tevazu ifade eden terimlere çok önem verilmiştir³²⁷. İbadet bütün olarak insandan Allâh'a doğru olan sözsüz haberleşme yoludur; mesela namaz, insanın Allâh ile doğrudan temas kurduğu bir ibadet şeklidir³²⁸.

İnsan bütün ubûdiyet hayatında daima canlı ve taze bir ilişki içindedir. *"Bu durumda her kim mümin olarak iyi davranışlar yaparsa onun çabasını görmezlikten gelmek olmaz. Zira biz onu yazmaktayız"*³²⁹. Bu âyetin tefsirinde Seyyid Kutub şu tespitleri yapmaktadır: "Kur'ân, ne zaman amel ve mükâfattan bahsetse, mutlaka iman ile sâlih

³²⁵ Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 102-103.

³²⁶ Meryem, 19/65.

³²⁷ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s. 251-252.

³²⁸ İzutsu, *a.g.e.*, s. 186.

³²⁹ Enbiyâ, 21/94.

ameli birleştirir. Bunun için donuk, âtil, çalışmaya elverişsiz bir imanın mükâfatı olmaz.

İman esasına dayanmayan temelden kopmuş bir amelin de karşılığı olmaz³³⁰.”

Allâh-kul (insan) ilişkisinin bir yönü de duâ-icâbet ilişkisidir. Duâ; insanın acziyetinin ve muhtaçlığının, Yüce Allâh'ın kudret ve rahmetiyle irtibat kurmasıdır. Bu irtibatla insan, yüksek bir seviyeye ulaşır. İşte bu seviye de, onu diğer varlıklardan ayrıcalıklı yapan ve onların üstünde bir mevkiye çıkaran özelliktir.

Ubûdiyet, insanın hayvanlardan ayrıldığı ilâhî bir özdür ve bu da; insanda hareket, canlılık ve motivasyon kuvvetinin kaynağıdır. İnsanın ubûdiyeti ve bu konudaki şuuru, sadece kendi iç dünyası ve yakın çevresini değil, belki tüm dünyayı hem de asırlarca etkilemiş bir role sahiptir.

Değişik zamanlarda insanların kâinâtın yaratıcısı konusundaki düşüncesi, medeniyetlerin ve fikir hareketlerinin akışına göre farklılık arz etmiştir. Demek ki insanın özünde, kendisiyle kurulan ilişkinin farkına varıp bu ilgiye cevap verme olgusu mevcuttur. İşte bu noktada insana en büyük değeri yine Kur'ân vermiş ve onun Mutlak Varlık'tan başkasına bağlanıp boyun eğmesine razı olmamıştır. *"Ey Âdemoğulları! Size; sakın şeytana tapmayın; çünkü o, sizin apaçık düşmanınızdır; ve bana kulluk ediniz, doğru yol budur" demedim mi?*³³¹.” Burada zikredilen “Şeytana ibâdet”; iğvâ verdiği ve süslü gösterdiği konularda ona tâbi olup itâat etmek, anlamına gelir³³².

Kur'ân-ı Kerîm, insanın şahsiyetine çok önem verir; onun, yalnız Allâh'a boyun eğmesini, sadece O'na tapmasını doğru bulur ve bunu emreder. Çünkü insanın varlığının

³³⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zılâl*, V, 563.

³³¹ Yâsin, 36/61-62.

³³² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, VII, 328.

ve bu varlığın devamını sağlayan levazımın kaynağı ve onları karşılıksız veren, her zaman da vermekte devam eden Allâh'tır. İyi insan her an Allâh'ın, kendi varlığının kaynağı olduğunu hatırlar, diğerleri ancak etrafındaki varlıklardan ümitlerini kestikleri anda Allâh'ı anarlar³³³. Bunun sebebi, iyi insanın kendi gücünü ve değerini her an bilmesi; diğerlerinin ise acz içinde kaldıkları anda kendilerinin bu acizliğini fiilen duymuş olmalarıdır ki, gerçek dayanılacak varlığı o zaman hatırlarlar³³⁴. Bu noktaya dair ünlü Dinler Tarihi araştırmacısı Eliade de şu tespitlerde bulunmaktadır:

“Unutulan ya da ihmal edilen yüce Varlık'ın özellikle göksel bölgelerden gelen bir tehdit (kuraklık, fırtına, salgınlar, vb.) sırasında bazen anımsandığı da olur. Genel olarak bu unutulmuş Tanrı'ya; kaynaklar tükendiğinde, öbür tanrısal figürlere yönelik bütün girişimlerden sonuç alınamayınca başvurulur. Oraonların yüce Tanrısı Darmeş'tir. Bir bunalım durumunda, kendisine beyaz bir horoz kurban edilir ve şöyle seslenilir: “Her yolu denedik, aman bir sen kaldın bizi kurtaracak.... Ey Tanrım!. Sen bizim yaratıcımızsın, acı bize!” Aynı biçimde İbrânîler, tarihin kendilerine olanak tanıdığı her sefer, bir barış ve iktisadi açıdan görece bir gelişme dönemi yaşadıkları her sefer, Yehova'dan uzaklaşırlar ve Baal'lere, Astarte'lere yaklaşırlardı; ama tarihsel felaketlerden dolayı zorunlu olarak Tanrı'ya yaklaşırlardı. “O zaman Rabba seslendiler ve şöyle dediler: Günah işledik. Çünkü Rabbi bırakıp Baal'lere ve Astarte'lere hizmet ettik; ama şimdi, sen bizleri düşmanlarımızın elinden kurtar, biz de sana hizmet edeceğiz”(I. Samuel, XII, 10)³³⁵.”

Malumdur ki her ilmin bir konusu olduğu gibi, Kur'ân'ın da bir konusu vardır. Bu da, Allâh ile âlem ve insanlar arasındaki alaka ve münasebettir. Elmalılı bu ilişkinin,

³³³ Bkz. Yûnus, 10/22; İsrâ, 17/66-67.

³³⁴ Hüseyin Atay, *İslâm'da Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)*, A.Ü.İ.F.D., Ankara -1967, XV, 167,

³³⁵ Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, s. 95.

Ulûhiyyet-ubûdiyyet alakası olarak Besmele'de bulunduğunu, sonra sırası ile önce Fatiha'da, sonra bütün Kur'ân'da tetrici olarak tafsil edildiğini ifade etmektedir³³⁶. Zira Kur'ân, Allâh'ın insana konuşması ve hitabıdır. Çünkü Kur'ân, insan kitabıdır ve tamamen insanı hedef alır³³⁷. Bu ifade yanlış anlaşılmasın. Bizim bundan kastımız; Kur'ân'ın, insanların anlayabileceği bir üslupta, hükümleri onlar tarafından uygulanabilecek seviyede bir kolaylığa ve özelliğe sahip kitap olduğunu ifade etmektir. Yoksa o, elbette bir beşerin değil, Allâh Taâlâ'nın sözüdür³³⁸.

Kur'ân sadece ibadetlerde değil, günlük, haftalık, aylık, senelik yaşayışta ve hatta bütün ömür boyunca, insanı Allâh ile münasebete getirir. İnsan, Cenab-ı Hakk'ın, her haline uygun bir ismiyle O'na yönelir. En derûnî duygu, üzüntü, tasa, şikâyet ve ihtiyaçlarını doğrudan doğruya Rabb'ına açar. *“(Ya'kub:) Ben sadece gam ve kederimi Allâh'a arz ediyorum. Ve ben sizin bilemeyeceğiniz şeyleri Allâh tarafından (vahiy ile) biliyorum, dedi³³⁹”*. Çünkü her isteği verecek O'dur³⁴⁰ *“Allâh: Ey Musa! dedi, istediğin sana verildi³⁴¹.”*

İnsanın tüm yaratıklara karşı yegane üstünlüğü, onun iradesidir. Yani hiçbir hayvan ve bitki kendi fitratlarının hilafına hareket edemezken insan, kendi fitratı ve içgüdüsünün aksine hareket edebilen yegane varlıktır. “Kendisine, yaratılıştan belirlenen bir rotaya, bedeninin maddî ve mânevî ihtiyaçlarına bile kafa tutabilen yegane varlık insandır. Kendisinin iyiliğine olan şeylerin tersini bile yapabilir. Hem aklın gösterdiği doğrultuda

³³⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 17-18.

³³⁷ Derâdike, Sâlih Mûsâ, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hicret, Dımaşk-1987, s. 15; Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, (çev. Alpaslan Açıkgenç), Fecr Yayınları, Ankara -1993, s. 39.

³³⁸ İlgili âyetler için bkz. Nisâ, 4/166; Yûnus, 10/37; Hûd, 11/1; Furkân, 25/6; Şuarâ, 26/192, 210; Neml, 27/6; Secde, 32/2-3; Yâsîn, 36/3; Zümer, 39/1; Mü'min, 40/2; Fussilet, 41/2, 42; Câsiye, 45/2; Ahkâf, 46/2; Vâkıa, 56/80; Hâkka, 69/41-43.

³³⁹ Yusuf, 12/86.

³⁴⁰ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 227.

³⁴¹ Tâhâ, 20/36.

ve hem de aklın muhalefet ettiği doğrultuda davranışlar sergileyebilir. İyi ya da kötü olmakta hürdür. Hem **balçık** olabilir, hem de **Allâh'ı isteyen**. Kısaca irade, insanın en büyük özelliğidir. İşte Allâh ve insan arasındaki **akrabalık** da buradan kaynaklanıyor³⁴².”

İslâm dinini hür kâinât sistemi olarak değerlendiren Hüseyin Atay; ubûdiyeti, belli birkaç hareket ve form olarak daraltılmış ibadet anlamından çıkararak, hayatın tüm alanlarını kapsayan bir kavram olarak tanımlamaktadır³⁴³.

İnsanın bir iradeye sahip oluşu, onun ubûdiyetle sorumlu olmasının temelini oluşturur. İşte insanın iradeli, hür, seçerek ve sonucundan da sorumlu olduğunu kabul ederek yaşadığı tüm hayata ve bütün davranışlarına en geniş anlamda Ubûdiyet diyebiliriz. Yani insandan Allâh'a ilişki alanının en geniş, ubûdiyet olmaktadır ve belli birkaç hareket formu bu alanı kapsamaz.

1.2.3. Şükür

Baştan beri anlattığımız Allâh-insan ilişkisinde insanın; Allâh'ın insana yönelik tüm fiil ve davranışlarına bir karşılık verme ihtiyacını hissetmesi, bütün sahip olduğu şeylerin bir yerden verildiğini bilmesi ve buna bir karşılığın icap ettiğini görmesi, insanın gönlünde bir minnettarlık hissi doğurur. Belki ubûdiyeti en geniş anlamıyla bir şükür faaliyeti olarak da değerlendirebiliriz. Yukarıda da ifade edildiği gibi Allâh-insan ilişkisi, dönüşümlü bir ilişkidir. Kur'ân da bunu çok net bir şekilde dile getirmektedir: “*Öyle ise siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!*”³⁴⁴ . Âyette geçen “Allâh ile kulların karşılıklı birbirlerini anmalarını” şu şekilde anlayabiliriz:

³⁴² Ali Şeriati, *İnsan*, s. 17-19.

³⁴³ Bkz. Hüseyin Atay, *İslâm'da Olgun İnsan*, A.Ü.İ.F.D., XV, 155-156.

³⁴⁴ Bakara, 2/152. Ayrıca bkz. Bakara, 2/172; Nahl, 16/78, 114; Ankebût, 29/17; Zümer, 39/66.

“Kul, Allâh’ı tâat ve ibâdetle anar; Allâh da onu, sevap ve mağfiretle anar³⁴⁵.” Yani sanki şöyle demek isteniyor: “Siz Bana nasıl davranırsanız, Ben de size öyle davranırım³⁴⁶.”

İşte bu noktayı en güzel anlatan Hz. Peygamber (s.a.v.)’in şu sözlerini burada zikretmek konuyu daha iyi aydınlatacaktır: “Allâh Taâlâ buyuruyor ki: Kim Beni kendi nefsinde zikrederse, Ben de onu Kendimde zikrederim. Kim de Beni bir toplulukta zikrederse, Ben de onu, ondan daha hayırlı bir toplulukta zikrederim³⁴⁷.”

İzutsu inanç ve ubûdiyetin temelini şükür ve minnettarlık duygusuna bağladığı değerlendirmesinde şunları ifade etmektedir: “İslâm’da inancın temel noktalarından biri de şükran ve minnettarlık hissidir. Bu, Kur’ân’daki “lütufkâr Allâh”, “insanların ve tüm varlıkların müşfik sahibi” kavramının müteakibidir. Gerçekten Kur’ân, herşeye gücü yeten Allâh’ın, hiçbir varlıktan esirgemediği, tümü ile karşılıksız ihsan eylemlerini vurgulamaktan hiç geri durmamaktadır. Bunun karşılığında insan da O’na, lütfu ve iyiliği için şükranını ifade görevini borçlanır³⁴⁸.”

Şükür, Allâh’ın başlattığı iyiliğin, insan tarafından karşılığıdır ve bundan dolayı en karakteristik ilâhî sıfatlarla ayrılmaz bir bağ kurmuştur³⁴⁹.

Allâh’ın bazı âyetleri vardır ki bunlar, insanların zihinlerinde derin bir minnettarlık hissi uyandırmak içindir ve bu bilhassa, O’nu sınırsız rahmet ve merhamet sahibi olarak gösteren âyetler için geçerlidir. Kur’ân devamlı, Allâh’ın insanlara yaptığı iyilikleri vurgular. Kendisine bahşolunan bütün değerli ikramlar karşılığında insandan beklenen

³⁴⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-Muhît*, I, 619.

³⁴⁶ Rızâ, Muhammed Reşid, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm (Tefsîru’l-Menâr)*, Dâru’l-Ma’rife, Beyrût-1973, II, 32.

³⁴⁷ Buhârî, *Tevhîd* 15, 42; Müslim, *Zikir* 2, 18-19, 21; Tirmizî, *Dea’vât* 121; İbn Mâce, *Edeb* 52, 58; Ahmed b. Hanbel, II, 251, 405.

³⁴⁸ İzutsu, *Kur’ân’da Dini ve Ahlâki Kavramlar*, s. 48.

³⁴⁹ İzutsu, *Kur’ân’da Allâh ve İnsan*, s. 295.

ise, Allâh'a karşı derin bir şükran beslemesidir. Büyük ilgi ile gözlemlenecek bir husus, genel olarak Kur'ân'ın nazarındaki "şükür" tek yanlı olmayıp, karşılıklı oluşudur.

Allâh'ın ikramlarına karşılık şükretme görevi insana düşüyorsa, Allâh'ın da bu şükranı karşı şükran ile mukabele etmesi beklenmektedir. İşte bu tür karşılıklı şükür, Allâh ile insanlar arasındaki ideal ilişki biçimidir³⁵⁰. "Eğer siz iman eder ve şükrederseniz, Allâh size neden azap etsin! Allâh şükre karşılık veren ve her şeyi bilendir³⁵¹".

Nimetleri tanıyıp bilmek ve bunlar için Allâh'a şükretmek, nimetleri vereni tanımaya ve O'na iman etmeye götüren bir yoldur³⁵². "Hatırlayın ki Rabbiniz size: Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir! diye bildirmişti³⁵³". "Öyle ise siz beni (ibadetle) anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!³⁵⁴".

İbadet duygusunun insanlarda olan minnettarlık duygusuna dayandığını görüyoruz. Minnettarlık duygusunun da fitrî olduğu bir gerçektir. Hangi inanca sahip olursa olsun bütün insanların yapılan bir iyilik karşısında minnettar kalmamaları mümkün değildir. İnsan kendine yapılan iyiliğin en büyüğü olarak hayatının kurtarılmasını görür. Biraz düşünecek olsa herhalde hayatın hiç yokken verilmesi, kurtarılmasından öncedir. Öyleyse, özellikle inanan insan kendisini yaratana elbette minnettar kalacak, ilgi duyacak ve ibadet edecektir³⁵⁵. Binaenaleyh bu husus Kur'ân'da da açıkça belirtilmiştir: "Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O'na döndürüleceksiniz³⁵⁶".

³⁵⁰ Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 266-267.

³⁵¹ Nisâ, 4/147.

³⁵² Rızâ, Muhammed Reşîd, *Tefsîru'l-Menâr*, V, 476.

³⁵³ İbrâhim, 14/7.

³⁵⁴ Bakara, 2/152.

³⁵⁵ Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 18.

³⁵⁶ Yâsin, 36/22.

Allâh-kul ilişkisinde ilk teşebbüs, Allâh'ın kulunu yaratmasıyla başlatılmış oluyor. Yaratma olayından sonra da yine Allâh'ın ilgisi devam ediyor. Kuluna (kullarına) peygamber ve kitap gönderiyor, bundan sonra da kuluna bir takım görevler düştüğünü bildiriyor. Bu görevler kulun elçiye ve kitaba iman ederek Allâh'a yönelmesi, O'nu tanınması, bilmesi, O'na ibadet ve itaat etmesi, nimetlerine şükretmesi, O'na isyan etmemesi, yasaklarından kaçınması, kısaca O'nu bilip O'na kulluk etmesidir. Allâh-kul ilişkisi, sadece mümin olanlara mahsus kalmıyor. Bu ilişki mümin-kâfir, itâatkâr-âsî, küçük-büyük, yaratılan ve yaratılması takdir edilen herkesi kapsıyor. Çünkü; *"Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır. (Bütün bunları gerçekleştirmek için) O, her an yeni tecellilerle iş başındadır. O halde Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlayabilirsiniz?"*³⁵⁷ Böyle bir ilişki yoğunluğundan hiçbir insan ve hiçbir varlık kurtulamaz.

Kur'ân'daki ubûdiyet, insanı kendisinden aşağı olana secde etmekten kurtarıp Yüce Yararıcıya kulluk etmeye yükseltmektir. Zaten Kur'ân'da vurgulanan da; insanın başkasına değil, sadece Allâh'a ubûdiyette bulunması için yaratıldığı gerçeğidir³⁵⁸. Bu, insanı aslen onun emrine verilen sıradan mahlukat ile tabiatın zahirine ibadet etmekten uzak tutmak ve böylece onu hem şereflendirmek, hem de yaratılışına layık bir seviyeye yükseltmek demektir. Bütün bunlar insanoğlunun dünya ve ahiret'teki maslahatı konusuna girer. İbadet; insanın hakikatini vurgulamak ve üzerine halife yapıldığı şu yeryüzündeki rolünü daimi olarak açıklamak demektir³⁵⁹.

Hülasa, Allâh'tan insana, insandan Allâh'a dönüşümlü bir ilişki vardır. Fakat Allâh Taâlâ bunda zorunlu değil, bilakis bu O'nun kullarına bir lütfudur. İnsan ise sonuçlarını

³⁵⁷ Rahmân, 55/29-30.

³⁵⁸ Bkz. Zâriyât, 51/56.

³⁵⁹ Derâdike, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, s. 43.

kabullenerek iyi ya da kötü yolda götüreceği ilişkidenden birini seçmek durumundadır. İşte insandan Yaratıcı'ya yönelen ilişki de, tüm kapsam ve genişliği ile Ubûdiyettir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. UBÛDİYETLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE İBADETLE ARASINDAKİ FARKLAR

2.1. Kavramlar

Varlıklar içinde en güzel ve mükemmel şekilde yaratılmış insan, hem kendisiyle hem de çevresiyle iletişim halindedir. Şüphesiz bu iletişimin bazı yolları ve vasıtaları vardır. Bunlardan en önemlisi, konuşma ve anlama kabiliyetidir. Bu kabiliyetin temel vasıtaları da dil ve akıldır. İnsanlar kelimelerle konuşur, manalarla düşünürler. Kelimelerin sahip olduğu anlamlar, onları kullanan insanların iç ve dış dünyalarında yaşadıkları olaylardan beslenip etkilenirler. Dolayısıyla da bir kavramı iyi şekilde anlamak; o kavramla birinci ve tali derecede ilgili kelimeleri, onların anlam alanlarını inceleme ve irdeleyip değerlendirme çabasını gerektirir.

Biz de bu bölümde araştırma konumuz olan Ubûdiyet kavramını; başta bu kavramın adını aldığı kelimenin kökü olan “Abd”yi incelemeye çalışacağız. “Abd”nin dışında ele aldığımız diğer kavramlar da, sadece ubûdiyetin gerek sözlük gerekse dînî anlamı ve içeriği ile alâkası olanlardan oluşmaktadır. Bu kavramların dizilişinde gözettiğimiz esas şudur: “Din”, “Nüsük” ve “Duâ” kavramlarını; “Abd”nin muhtevasıyla birinci derecede ilgileri nedeniyle ilk üç sırada ele aldık. Diğerlerinde ise; “Abd”nin sözlük anlamları ve muhtevası bakımından ikinci derecede ilgili olmaları nedeniyle bir sıralamaya gitmeyi uygun gördük.

2.1.1. ʿAbd

Ubûdiyetle ilgili incelenecek ilk kavram “Abd”dir. Bu kelimeyi; sözlük anlamları, Kur’ân’daki kullanımları ve bunların manaları yönünden detaylı olarak ele almaya çalışacağız. Muhtevasının geniş olmasından dolayı bu kavrama ait bilgileri; daha derli-toplu olarak sunulması ve konunun daha kolay anlaşılması amacıyla iki ara başlık altında aktarmaya çalışacağız. Bu ara başlıklar sadece “Abd” kavramında kullanılacaktır.

2.1.1.1. “ʿAbd”nin Sözlük Anlamları

“ʿAbd” kelimesinin sözlükte iki zıt anlamı vardır. Birincisi; “yumuşaklık ve zillet (düşüklük, kıymetsizlik)”, ikincisi ise “sertlik-kabalık ve şiddet”tir. Bu kelime asıl itibariyle insanı niteleyen olup, “hür, serbest”in zıddı olan “köle”; Yaratıcı karşısında ise “kul” anlamına gelir. “Abd”, hür olsun köle olsun “insan” demektir ve böylece Yaratıcısı için terbiye edilip yetiştirilmiş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kelimenin “köle” anlamındaki çoğulu “Abîd, Abûd” şeklinde gelirken; “Allâh’ın kulu” anlamında ism-i fâili “ʿÂbid”in çoğulu da “ʿİbâd” vezninde gelmiştir. Bu iki anlamın birbirinden ayrılması gerektiği hususunda ekseri alimler icma etmişlerdir. “ʿAbude= köle oldu ve köleliği kabul etti” anlamına gelen bu kökten Araplar fiil türetmemişler ve böyle bir fiil de hem bilinmemekte ve hem de kullanılmamaktadır. Fakat “ʿAbude-yaʿbudü-ʿibâdeten” vezni ise sadece “Allâh’a kulluk yapan kimse” için kullanılır. Bu kökten türeyen mezid ism-i fâili “Müteʿabbid” ise, “sadece Allâh’a ibadet eden” demektir. “Tâğût’un hizmetçileri” anlamında müşriklere “ʿAbedetü’t-Tâğût” denilir; müslümanlara ise, “Allâh’a kulluk edenler” anlamında “ʿUbbâd” veya “ʿİbâd” şeklinde kullanılır. “ʿA-b-d”

filinin masdarı “İbâdeten, Ubûdeten, Ubûdiyyeten” olarak üç şekilde gelir. Bunlardan “Ubûdet”; “kölelik” anlamına gelir³⁶⁰.

Aynı kökten masdar olan “İbâdet” ise; tâat, boyun eğerek itâat etme anlamına gelir. İsm-i fâili olan “Âbid” de, “Allâh’ı birleyen Tek kabul eden muvahhid” anlamına gelirken İbnü’l-Enbârî ise buna “Rabbine teslim olan” anlamını ilave etmektedir. Zira, “iyyâkena bûdü³⁶¹” âyeti; “ancak Seni birleyip Tek kabul ederiz” manasını ifade eder. Bu kökten türeyen “Ubûdiyete” lafzı da; “itâat, tâat, boyun eğmek, hudû, alçalmak” anlamına gelir. Dolayısıyla ubûdiyetein esasında “zillet” mevcuttur³⁶².

el-Ukberî (ö. 616/1219) ise “Abd” maddesine sadece “Abedellâhe” şeklinde bir cümlede kullanarak “Allâh’a itâat etti” anlamını vermiş ve yukarıda zikredilen “kölelik” manasını dikkate almamıştır³⁶³.

er-Râğib el-İsfahânî ise “Abd” maddesini izah ederken bu kökten gelen “Ubûdiyete” ve “ibadet” terimlerini bazı kısımlara ayırarak tanımlamalarda bulunmaktadır: “Ubûdiyete; itaat ve boyun eğmeyi gösterip izhar etmektir, İbadet ise; Ubûdiyeteinden daha açık ve belirgindir. Çünkü ibadet, boyun eğmenin en son zirvesidir ve buna layık olup hakeden

³⁶⁰ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, IV, 205-206; Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *Tâcü’l-Lüğa ve Sıhâhu’l-Arabiyye*, (thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr), Dâru’l-İlim li’l-Melâyîn, Beyrut-1990, II, 502-503; Zebîdî, Muhibbüddîn Ebû Feyz Muhammed Murtażâ, *Tâcü’l-Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs*, (thk. Ali Şîrî), Dâru’l-Fikr, Beyrût-1994, V, 82-84.

³⁶¹ Fâtiha, 1/5.

³⁶² Cevherî, *a.g.e.*, II, 503; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, III, 270-271; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, Müessesetü’r-Risâle, Beyrût-1986, s. 378.

³⁶³ Ukberî, Ebu’l-Bekâ Abdullah b. Huseyn el-Hanbelî, *el-Meşûfü’l-Mu’lem fi Tertibi’l-İslâh alâ Hurûfi’l-Mu’cem*, (thk. Yâsîn Muhammed es-Sevvâs), Dâru’l-Fikr, Dımaşk-1983, I, 518.

de sadece Yüce Allâh'tır. Şu âyet buna delalet eder: “*Rabbin, sadece kendisine kulluk etmenizi (.....) kesin bir şekilde emretti... (İsra, 17/23)*”³⁶⁴.”

2.1.1.2. “Abd”nin Kur’ân’daki Kullanımları

Kur’ân’da, içerisinde “abd” maddesinin geçtiği âyet sayısı 275’tir³⁶⁵. Bu âyetler incelendiğinde görülür ki bu kelime, bilinen sözlük manalarının dışında kullanılmamıştır. Bu da kelimenin câhiliyye ile Kur’ân’daki kullanılışının tek anlamda olduğunu gösterir. Fakat Kur’ân bu ibadeti sadece Allâh Taâlâ’ya tahsis etmiştir. Kur’ân “Abîd” ve “İbâd” sıygalarını ayırmıştır. “İbâd” kelimesi hem “el” takısı³⁶⁶ ile hem de zamirlere muzâf ve ma’rife olarak 97 yerde gelmiştir. Mesela: “İbâdî, İbâdinâ, İbâdike” gibi. Bütün bu kelimeler ile “Allâh’a itaat eden sadece O’na karşı ihlâs sahibi olan kullar” kastedilir³⁶⁷. Ayrıca “İbâd” kelimesinin geçtiği birçok âyette, Allâh’ın onlardan razı olduğunu, rızık verip ihsanda bulunacağını, rahmetiyle müjdelediğini ve onlara merhamet edeceğini, bütün bunların ancak amelleriyle ilâhî yardıma hak kazanmaları nedeniyle olduğunu görmek mümkündür. “Abîd” kelimesi ise 5 âyette gelmiş olup hepsi de Allâh’a isyan edip ve bundan dolayı da O’nun azap ve cezasına müstehak olduklarını anlatır³⁶⁸. Bu âyetler, onların yakıcı azabı hak edenler olduğunu gösterir. Bütün bunların neticesinde şunları söyleyebiliriz: “el-İbâd”, “Allâh’ın sâlih kulları” anlamına gelen yeni bir Kur’ânî

³⁶⁴ el-İsfehânî, er-Râğîb, *Müfredâtü Elfâzî'l-Kur’ân*, (thk. Safvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, Dımaşk - 1992, s. 542; Ebu'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî, *el-Külliyât Mu'cem fi'l-Mustalahât ve'l-Furûkî'l-Lügaviyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-1993, s. 583.

³⁶⁵ Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “abd” md.

³⁶⁶ Râzî; “el” takısı ile marife olarak gelen “el-İbâd” kelimesinin Kur’ân’da mü’minlere tahsis edildiğini söylemektedir. (Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI, 224).

³⁶⁷ Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 649. İlgili âyetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/30; Zuhrûf, 43/68; Sa’d, 38/82-83.

³⁶⁸ Bkz. Âl-i İmrân, 3/181-182; Enfâl, 8/50-51; Hacc, 22/9-10; Fussilet, 41/45-46; Kâf, 50/28-29.

terimdir. “el-‘Abîd” ise, “Allâh’a ibadet ve itaatten yüzçeviren insanlar” anlamına gelen yine Kur’ân’ın kullandığı yeni bir terimdir³⁶⁹.

Mukâtil (ö.150/767) ise konuyla ilgili şunları söylüyor: “Kur’ân’daki ibadetin manası üç şekildedir: Birincisi; Allâh’ı birlemek, Bir tanımak; ikincisi, itaat etmek; üçüncüsü de, köle ve kölelik³⁷⁰.”

“Abd” maddesinin Kur’ân’daki kullanılışlarını incelediğimizde ise sözlükteki “köle” ve “Allâh’a kulluk etmek” anlamlarının ikisini de görürüz. “Köle” anlamındaki kullanılışı diğer anlamına göre çok azdır³⁷¹. O halde “abd” kelimesi Kur’ân’da hemen hemen tüm formlarıyla birlikte “Yüce Kudrete kulluk yapmak” anlamında kullanılmıştır. Ayrıca bu madde Kur’ân’da bütün sıygalarıyla fiil olarak 120’ye yakın, masdar ve (tekil-ikil ve çoğul şekilde) isim olmak üzere 140’a yakın âyette geçmektedir³⁷².

Kur’ân kavramlarıyla ilgili çağdaş çalışmalarda ise bu kavram şu şekilde ele alınmaktadır: “Abd: Kur’ân’daki asli anlamı “hizmetkar-kul”dur. Abd bu anlamıyla, bilfiil ifa edilsin veya edilmesin, insana yaraşan vazifenin ifadesidir; çünkü insanın vazifesi, Yaratıcısı ve Rabbi olan Allâh’a hizmet ve kulluk etmektir.... Bilfiil bu vazifeyi ifa ettiğindendir ki, insan hakiki anlamıyla bir *abd* olur”³⁷³.

³⁶⁹ Üde, Halil Ebû Üde, *et-Tetavvuru’d-Dilâli Beyne Lüğati’ş-Şi’ri’l-Câhili ve Lüğati’l-Kur’ân’il-Kerim*, Mektebetü’l-Menâr, Ürdün-1985, s. 143-146.

³⁷⁰ el-Belhî, Mukâtil b. Süleyman, *el-Eşbâh ve’n-Nezâir fi’l-Kur’âni’l-Kerim*, (thk. Abdullah M. Şahâta), el-Hey’etü’l-Mısıriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, Kahire -1975, s. 288.

³⁷¹ Kelimenin “köle” anlamında kullanıldığı yerler için bkz. Bakara, 2/178, 221; Nahl, 16/75; Mü’minün, 23/47; Nûr, 24/32.

³⁷² Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “abd” md. , s. 441-445.

³⁷³ Mustansır Mîr, *Kur’âni Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, (çev: Murat Çiftkaya), İnkilap Yayınları , İstanbul-1996, s. 11.

~~Muhammed Hamîdullâh da aynı şeyleri söylerken farklı olarak şunları ifade etmektedir:~~

“[<]Abd; hür veya köle olan insan, kul demektir. Kulluk ve itaat Allâh’a yapılıyorsa abd, “hür insan”; kula ibadet ediliyorsa “köle” manasına gelir. Kur’ân’da bütün müslümanlarca “insanların en faziletlisi” kabul edilen Hz.Muhammed (s.a.v.) için, ayrıca diğer peygamberler, cinler, melekler için “[<]abd” kelimesi kullanılmıştır: “*Ne Mesîh ve ne de Allâh’a yakın büyük melekler, Allâh’a kul olmaktan kaçınmazlar. Kim O’na kulluktan kaçınır ve kibirlenirse bilsin ki Allâh, yarın hepsini huzuruna toplayıp hesaba çekecektir*³⁷⁴.” “*Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm’dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ’ya götüren Allâh noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir*³⁷⁵.” “*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım*³⁷⁶.”

“[<]Abd” ve “[<]İbâd”, Kur’ân’da ve hadiste bütün insanlar için kullanılıyorsa da daha çok “mümin” manasına gelmektedir. Özellikle izafet yoluyla Allâh’a nisbet edilen abd ve ibâd kelimeleri “O’na iman eden ve kendisinin de sevdiği kullar” anlamını taşımaktadır. Abd ve Ubûdiyet (kul ve kulluk) mefhumları içinde teslimiyet ve itaattan başka şefkat, merhamet ve himaye manaları da vardır³⁷⁷.”

Allâh’a ibadetten bahseden âyetlerdeki ibadet kavramı, genel olarak tevhîd, itaat, duâ, Allâh’ı bilmek, boyun eğmek, ihlâs, anlamlarını ifade eder³⁷⁸.

Şimdi bu âyetlerden birkaçına ve müfessirlerin bunları izahlarına bakalım. “...Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak

³⁷⁴ Nisâ, 4/172.

³⁷⁵ İsrâ, 17/1.

³⁷⁶ Zâriyât, 51/56.

³⁷⁷ Muhammed Hamîdullâh, “abd”, DİA, I, 57.

³⁷⁸ İsmail Karagöz, *Kur’ân’da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul-1997, s. 27.

~~koşmasın³⁷⁹.” Bu âyette ibadet kelimesi “tevhîd” anlamında kullanılmıştır³⁸⁰. Bundan~~

~~başka “Tevhîd” anlamında kullanılan âyetlerden birkaçı şunlardır: “Allâh'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın.....³⁸¹.” “(Yahudiler) Allâh'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (hıristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i (İsa'yı) rabler edindiler. Halbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu. O'ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır³⁸².” “Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allâh'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz³⁸³.”~~

~~“Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım³⁸⁴.”~~

“Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin, eğer siz yalnız Allâh'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin³⁸⁵.” Bu âyette ibadetin “Şükür” anlamında kullanıldığını söyleyen müfessirler: “Kulluğun tam olması için şükür gereklidir. Eğer şükür yoksa kulluk da yok demektir³⁸⁶.” diyerek ubûdiyeti şükürle özdeşleştirmişlerdir.

Kur'ân'daki “abd” maddesinin geçtiği âyetlerde onun asıl anlamlarından birisi de “İtaat”tir ve Kurtubî şu âyetleri bu anlamda tefsir etmiştir³⁸⁷:

“(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız³⁸⁸.”

“Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allâh'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz³⁸⁹.”

“(Yahudiler) Allâh'ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (hıristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesîh'i (İsa'yı) rabler edindiler. Halbuki onlara ancak tek ilâha kulluk

³⁷⁹ Kehf, 18/110.

³⁸⁰ Beydâvî, *Ervaru't-Tenzil*, III, 276.

³⁸¹ Nisâ, 4/36, Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, X, 77.

³⁸² Tevbe, 9/31, Ebussuûd, *İrşâdu'l-Akli's-Selîm*, IV, 60.

³⁸³ Bakara, 2/21, Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, I, 157.

³⁸⁴ Zâriyât, 51/56, Kurtubî, *a.g.e.*, XVII, 37-38.

³⁸⁵ Bakara, 2/172.

³⁸⁶ Beydâvî, *Ervaru't-Tenzil*, I, 480; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 9; Ebussuûd, *a.g.e.*, I, 190.

³⁸⁷ Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101, 157.

³⁸⁸ Fâtîha, 1/5.

³⁸⁹ Bakara, 2/21.

~~etmeleri emrolundu. O'ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştukları şeylerden uzaktır³⁹⁰.~~

Fâtiha, 1/5; Bakara, 2/21; Nisâ, 4/36; Enbiyâ, 21/19 ve Zâriyât, 51/56'ncı âyetlerde kelimenin, asıl anlamı olan "tezellül" manasına geldiğinde müfessirler hemfikirdirler³⁹¹.

Bu kelimeye Beydâvî (ö.685/1286) ve Kurtubî (ö.671/1272) "Hudû"³⁹² anlamı vermektedirler. Aynı müfessirler Nisâ, 4/36 ve Kehf, 18/110'uncu âyetlerdeki "abd" maddesinin "İhlâs" anlamına geldiğini söylemişlerdir³⁹³.

"Abd" maddesinin geçtiği kelimelere "Allâh'ı bilmek"³⁹⁴, O'nu ta'zim³⁹⁵ ve amel³⁹⁶ anlamları da verilmiştir. Buradaki "Allâh'ı bilmek" anlamını Elmalılı (ö.1941); "*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım*"³⁹⁷ âyetini tefsir ederken: "Bunun anlamı; *Beni mabud tanısinlar*, demektir. Bu ise, benim emirlerimi tutarak bana kulluk ve ibadet etsinler demeye gelir."³⁹⁸ şeklinde izah etmektedir. Yoksa sadece, Allâh'ı tanımak yeterli değildir.

Bu kelime "Duâ" anlamında kullanıldığı gibi "Duâ" kelimesi de "ibadet" anlamında kullanılmıştır. Mesela:

³⁹⁰ Tevbe, 9/31, Kurtubî, *a.g.e.*, II, 330; Ebussuûd, *a.g.e.*, IV, 60.

³⁹¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 42; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb.*, I, 196-197; Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101, 157, V, 118, XI, 184, XVII, 37-38; Ebussuûd, *a.g.e.*, I, 16-17.

³⁹² Beydâvî, *a.g.e.*, I, 42 (Fatiha: 1/5'in tefsiri); Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101, 157 (Bakara: 21'in tefsiri), XVII, s. 37-38 (Zâriyât: 51/56'nin tefsiri).

³⁹³ Beydâvî, *a.g.e.*, II, 34, III, 276; Kurtubî, *a.g.e.*, V, 118.

³⁹⁴ Râzî, *a.g.e.*, V, 9 (Bakara: 2/172'nin tefsiri.).

³⁹⁵ Beydâvî, *a.g.e.*, II, 218 (İsrâ: 23'ün tefsiri); Râzî, *a.g.e.*, XXVIII, 200 (Zâriyât: 51/56'nin tefsiri).

³⁹⁶ Beydâvî, *a.g.e.*, III, 310 (Tâhâ: 14'ün tefsiri).

³⁹⁷ Zâriyât, 51/56.

³⁹⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4546.

~~"Kalplerine kuvvet ve metanet verdik de onlar ayağa kalkıp: "Rabbimiz, dediler, göklerin ve yerin Rabbidir. O'ndan başka hiçbir ilaha yönelmeyiz. Şâyet böyle bir şey yapacak olursak, gerçek dışı, pek saçma bir söz söylemiş oluruz"³⁹⁹.~~

"Sizden de, Allâh'ın dışında taptığınız şeylerden de uzaklaşıyor ve Rabbime yalvarıyorum. Umulur ki (senin için) Rabbime duâ etmemle bedbaht (emeği boşa gitmiş) olmam"⁴⁰⁰. " âyetlerindeki "duâ" kelimesi "ibadet" anlamında kullanılmıştır⁴⁰¹.

"Rabbimiz buyurdu ki: Bana duâ edin ki size karşılık vereyim. Zira Bana ibadet, yani duâ etmeyi kibirlerine yediremeyenler, zelil ve rezil olarak cehenneme gireceklerdir"⁴⁰². " Bu âyette de duâ, ibadet anlamında kullanılmıştır⁴⁰³.

Kur'ân "Abd" kelimesini sadece insanı nitelemek için değil, başka varlıklardan da bu kelimeyi kullanarak bahsetmiştir. Burada bu varlıklardan da bahsetmek yerinde olacaktır. Kur'ân, Allâh'ın yarattığı varlıklardan bir sınıf olan cinlerden bahsederken bu kelimeyi kullanmıştır. Hem de "abd" lafzıyla cinlerin, insanla birlikte yaratılış gayelerinin sadece Allâh'a ubûdiyet olduğu ve bununla mükellef buldukları bildirilmiştir:

وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ

"Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım"⁴⁰⁴.

Bu kelimenin kullanıldığı bir başka varlık cinsi de, meleklerdir. Nûrdan yaratılmış bu latîf varlıklardan "İbâd" lafzıyla bahsedildiği âyetlerde; onlara Allâh'ın dışında ulûhiyyet atfedip tapanlara şu anlatılmıştır: Melekler; bir ilâh değil, sadece yaratılmış birer varlıktır, hem de Allâh'ın kullarıdır: "...Bilakis onların "evlat" dedikleri melekler, O'nun ikram

³⁹⁹ Kehf, 18/14.

⁴⁰⁰ Meryem, 19/48.

⁴⁰¹ Beydâvi, *Envâru't-Tenzil*, III, 291; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, V, 210, 269.

⁴⁰² Mü'min, 40/60.

⁴⁰³ Beydâvi, *a.g.e.*, IV, 242.

⁴⁰⁴ Zâriyât, 51/56.

~~ve takdirine mazhar olmuş kullarıdır⁴⁰⁵.” Kur’ân’da 53 âyette; Allâh’tan başkasına ubûdiyetten söz edilmiştir⁴⁰⁶. Hatta Allâh’tan başka tapılan putlar bile “kul” olarak nitelendirilmiştir. Bu da Kur’ân’ın insan dışındaki varlıklardan, “abd” kelimesini kullanarak bahsettiği yerlerden biridir: “Allâh’tan başka duâ ve ibadet ettiğiniz bütün putlar, sizin gibi kullardır. Onların tanrılığı hakkında iddianız yerinde ise, haydi bakalım onları çağırın da size cevap versinler!”⁴⁰⁷ Allâh Taâlâ bu âyette putları “abd” vasfıyla nitelendirirken; onlara tapan müşriklerle de alay etmekte ve zavallılıklarına vurgu yapmaktadır⁴⁰⁸.~~

Ubûdiyeti Allâh’tan başkasına yapanlar lanetlenmiş, Allâh’ın gazabına uğramışlardır ve bunlar, görüntüsü tiksindirici hayvanlarla beraber zikredilmişlerdir. “De ki: Allâh katında yeri bundan daha kötü olanı size haber vereyim mi? Allâh’ın lânetlediği ve gazap ettiği, aralarından maymunlar, domuzlar ve tâğuta tapanlar çıkardığı kimseler. İşte bunlar, yeri (durumu) daha kötü olan ve doğru yoldan daha ziyade sapmış bulunanlardır⁴⁰⁹.” Çünkü böyle bir ubûdiyet sahte ubûdiyettir “Onların hepsini biraraya toplayacağımız, sonra da Allâh’a ortak koşanlara: “Siz ve koştüğünüz ortaklar yerinizde bekleyin” diyeceğimiz gün artık onların (putlarıyla) aralarını tamamen ayırmışızdır. Ve onların ortakları, (putları) derler ki: “Siz, bize ibadet etmiyordunuz⁴¹⁰.” ve sahiplerini daima şüphe içine düşürmüştür. “Dediler ki: Ey Sâlih! Sen bundan önce içimizde ümit beslenen birisiydin. (Şimdi) babalarımızın taptıklarına tapmaktan bizi engelliyor musun? Doğrusu biz, bizi kendisine (kulluğa) çağırdığın şeyden ciddi bir şüphe içindeyiz⁴¹¹.”

⁴⁰⁵ Enbiyâ, 21/26. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/172; Zuhuf, 43/15-16; Kehf, 18/102; A’râf, 7/206.

⁴⁰⁶ Bkz. Abdülbâki, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “abd” md.

⁴⁰⁷ A’râf, 7/194.

⁴⁰⁸ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XV, 75.

⁴⁰⁹ Mâide, 5/60.

⁴¹⁰ Yûnus, 10/28. Ayrıca bkz. Kasas, 28/63.

⁴¹¹ Hûd, 11/62. Ayrıca bkz. İbrahim, 14/10.

~~Halbuki Allâh'tan başka tapılan putlar "abd" maddesinin bulunduğu âyetlerde, ne faydası ne de zararı olmayan yani en öz ifadeyle bir "hiç" olarak nitelendirilmiştir: "De ki: Allâh'tan başka size ne zarar, ne de fayda vermeye gücü yetmeyen âciz mahluklara mı ibadet ediyorsunuz? Halbuki hakkıyla işiten ve bilen yalnız Allâh'tır"⁴¹². " Ayrıca böyle bir ubûdiyet, nefse ve arzulara kulluktan başka bir şey değildir: "De ki: Allâh'ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam"⁴¹³. " Fakat Allâh'tan başkasına kulluk yapanlar bunun suçunu ve sorumluluğunu da Allâh'a yüklemek istemişlerdir. "Ortak koşanlar dediler ki: "Allâh dileseydi ne biz ne de babalarımız ondan başkasına tapardık. Onun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Onlardan öncekiler de böyle yapmışlardı. Peygamberlerin üzerine açık seçik tebliğden başka bir şey düşer mi!"⁴¹⁴ " "Ve dediler ki: Rahmân dileseydi biz onlara tapmazdık. Onların bu hususta bir bilgileri yoktur. Onlar sadece yalan söylüyorlar"⁴¹⁵. "~~

Oysa bütün insanlar tek ve ortak bir noktaya çağırılmıştır ve zaten onların yaratılışları da bu gaye içindir⁴¹⁶: "Sadece Allâh'a kulluk etmek ve başkasına ubûdiyetten kaçınmak." Özellikle içinde "abd" maddesinin bulunduğu âyetlerde bu husus üzerinde çok durulmuş ve ubûdiyetin, Allâh'a ubûdiyet yanında başkalarına kulluktan da sakınmakla mümkün ve tamam olacağı vurgulanmıştır. Yani, sadece Allâh'a ubûdiyet emredilmekle kalınmamış aynı zamanda; başkalarına ubûdiyet de şiddetle yasaklanmıştır: "De ki: Ey Ehl-i kitap! bizimle sizin aramızda birleşeceğimiz, müşterek ve âdil şu sözde karar kılalım: Allâh'tan başkasına ibadet etmeyelim. O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım, kimimiz kimimizi Allâh'ın

⁴¹² Mâide, 5/76. Ayrıca bkz. Yûnus, 10/18; Yûsuf, 12/40; Nahl, 16/73; Meryem, 19/42; Enbiyâ, 21/66-67, 98; Hacc, 22/71; Furkân, 25/55; Şuarâ, 26/72, 75,93; Ankebût, 29/17; Sebe', 34/40-42; Sâffât, 37/22-24,95.

⁴¹³ En'âm, 6/56.

⁴¹⁴ Nahl, 16/35.

⁴¹⁵ Zuhrûf, 43/20.

⁴¹⁶ Bkz. Zâriyât, 51/56.

yanında rab edinmesin. Eğer bu daveti reddederlerse: “Bizim Allâh’ın emirlerine itaat eden müminler olduğumuza şahit olun” deyin⁴¹⁷.”

“Abd” maddesinin bulunduğu âyetlerde geçen bazı kavramların, bu kelimenin ifade ettiği ubûdiyet kavramıyla ilişkileri olduğunu görmekteyiz. Bu ilişkiler, ileride de anlatılacağı gibi ubûdiyetin açılımları veya boyutları şeklinde tezahür etmektedir. Yani “abd”in geçtiği aynı âyet içinde mesela şükür, ihlâs, Allâh korkusu⁴¹⁸, tevekkül⁴¹⁹, sabır⁴²⁰, itaat⁴²¹, ahde vefa⁴²², duâ⁴²³, namaz⁴²⁴ ve içindeki rükünler olan rukû-secde⁴²⁵, ebeveyne iyilik⁴²⁶ gibi kavramlarla, din⁴²⁷ gibi geniş kapsamlı bir mefhumla da ilişkisi görülmektedir. Örnek olması için bunlardan sadece ihlâsa kısaca göz atmaya çalışalım.

Ubûdiyet-ihlâs kavramlarının ilişkisine “abd” kelimesinin geçtiği âyetlerde baktığımızda, ubûdiyetin sadece Allâh’a has kılınması veya sadece O’na tahsis edilmesi istenmektedir.

Bu, öncelikle peygamberlere emredilmekte ve onlardan talep edilmektedir:

“Biz sana kitabı gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. O halde sen de yalnız Allâh’a ibadet et. İyi bilin ki hâlis din, yani bütün gönlüyle candan itaat, yalnız Allâh’a yapılır. Allâh’tan başka bir takım hâmiler edinerek: “Biz onlara sırf bizi Allâh’a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz” diyenlere gelince. elbette Allâh, onların hakkında ihtilaf ettikleri hususlarda aralarında hükmünü verecektir. Allâh, yalancılığı, nankörlük ve kâfirliği huy edinenleri

⁴¹⁷ Âl-İmrân, 64. Bkz. Nisâ, 4/36, 172; Mâide, 5/92, En’âm, 6/56; A’râf, 7/70, 206; Nahl, 16/36; Kehf, 18/110; Meryem, 19/44; Enbiyâ, 21/19, 25, 92; Yâsîn, 36/60; Zümer, 39/17; Fussilet, 41/37; Zuhrûf, 43/26, 45; Mümtetine, 60/4; Kâfirûn, 109/2, 4.

⁴¹⁸ Bkz. Hûd, 11/26; Meryem, 19/63; Mü’minûn, 23/23, 32; Ankebût, 29/16; Zümer, 39/16; Nûh, 71/3.

⁴¹⁹ Bkz. Hûd, 11/23.

⁴²⁰ Bkz. Meryem, 19/65.

⁴²¹ Bkz. Nûh, 71/3.

⁴²² Bkz. Bakara, 83.

⁴²³ Bkz. Mü’min, 40/60.

⁴²⁴ Bkz. Tâhâ, 20/14.

⁴²⁵ Bkz. Hacc, 22/ 77; Fussilet, 41/37; Necm, 53/62.

⁴²⁶ Bkz. İsrâ, 17/23.

⁴²⁷ Bkz. Yûsuf, 12/40.

*hidâyet etmez, emellerine kavuşturmaz*⁴²⁸”. “Allâh’ın kendisine Kitap, hüküm nübüvvet verdiği hiçbir insanın kalkıp da halka: “Allâh’ın yanısıra bana da kul olun” deme yetkisi yoktur. Lakin o insanlara: “Öğretmekte ve okuyup okutmakta olduğunuz Kitap sayesinde rabbânî olun” der⁴²⁹.”

Biraz önceki kavramlarla, “abd” kelimesinin aynı âyetler içinde geçmiş olması; belki bize, üzerinde çalıştığımız ubûdiyet konusunun çerçevesini çizmesi veya bu çerçevenin ne kadar geniş bir alana sahip olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hatta bu kelimenin anlam şumûliyetinin sadece namaz, oruç zekat, hac vb. malum ibadetleri çağrıştıran ibadet anlamından ibaret olmadığını “Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım⁴³⁰.” âyetinden de anlayabiliriz. Tabii ki bu sayılanlar da, kelimenin anlamı içine dahildir fakat, hepsi bunlardan ibaret değildir. Bu anlam içine insan ve cinlerin; başkasına tapmamalarını, itaat etmemelerini, hiç kimseye boyun eğmeyip sadece Allâh’ın karşısında eğilmelerini, O’ndan korkmalarını, sadece Allâh’ın dininin kurallarına uymalarını, O’ndan başkasından hiçbir şey beklememelerini, hiç kimsenin önünde duâ etmek için el açmamalarını tazammun eder⁴³¹. Bu nokta, ileride işleyeceğimiz ubûdiyetin boyutları fikrine de bir temel olmaktadır.

Mevdûdî (ö.1979) ise “abd” kelimesinin geçtiği âyetleri değerlendirirken Kur’ân’da bu kelimenin üç anlamının olduğunu söylemekte ve onlara örnekler vermektedir: “Bu anlamlar: 1) Kölelik ve itaat manaları. Bunlar, Mü’minûn, 23/45-47; Şuarâ, 26/22. Bu âyetlerde “abd”den kastedilen; kölelik, itaat ve emirlere uymaktır. 2) İtâat anlamı: Yâsîn: 36/60; Sâffât: 37/22-23. 3) Tapınma anlamı: Bu da iki çeşitten oluşur: a) Herhangi bir kimse için yapılan secde, rukû’, elleri bağlayıp dikilme, tavaf ve kabri öpme gibi

⁴²⁸ Zümer, 39/2-3. Bkz. aynı sure, 39/11, 14.

⁴²⁹ Âl-i İmrân, 3/79.

⁴³⁰ Zâriyât, 51/56.

⁴³¹ Mevdûdî, *Tefhim*, V, 482-483.

~~merasimler, tapınma amacıyla yapılmaktadır. b) Herhangi bir kimseyi sebepler âleminde yetki sahibi zannedip kendi ihtiyaçlarını gidermek için ona niyazda bulunmak, sıkıntı ve belalara uğrayınca ondan yardım dileyip ona iltica etmek. Mü'min: 40/66; Meryem: 19/48-49 buna örnektirler.~~⁴³²

“Abd”nin kullanıldığı âyetlere bir başka yönden baktığımızda, “Allâh’a kulluk ediniz” veya “Allâh’tan başkasına tapmayınız” ifadelerinden sonra sürekli olarak Allâh Taâlâ’nın Rubûbiyetine “(O) göklerin, yerin ve o ikisinin arasında olan herşeyin Rabbidir. Öyleyse yalnız O’na kulluk et. O’na ibadetinde sabır ve sebat göster. O’na denk ve adaş olacak hiç kimse bilir misin?⁴³³” , yaratıcılığına “Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O’na döndürüleceksiniz⁴³⁴.” ve daha da çok Vahdâniyetine “(Yahudiler) Allâh’ı bırakıp bilginlerini (hahamlarını); (hristiyanlar) da rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih’i (İsa’yı) rabler edindiler. Halbuki onlara ancak tek ilâha kulluk etmeleri emrolundu. O’ndan başka tanrı yoktur. O, bunların ortak koştıkları şeylerden uzaktır.⁴³⁵” dikkat çekilip vurgu yapılmaktadır.

2.1.2. Din

“Abd” kelimesinin sahip olduğu temel anlam olan “kulluk” manasında iki önemli kavram daha vardır. Bunlar; “Din”⁴³⁶ ve “Nüsük” terimleridir.

Sözlükte “borç alıp-verme” anlamına gelen “Din” kelimesi ıstılah olarak ; “şeriat ve millet, Allâh tarafından gönderilen ilâhî kanunlar” demektir. “Âdet” anlamı, bu kelimenin

⁴³² Mevdûdî, *Kur’ân’ın Dört Temel Terimi*, (çev. Mahmut Osmanoglu), Özgün Yayınevi , İstanbul-1996, s. 106-112.

⁴³³ Meryem, 19/65. Ayrıca bkz. Kehf, 18/110; Neml, 27/91; Âl-i İmrân, 3/79; Mü’min, 40/60.

⁴³⁴ Yâsîn, 36/22. Ayrıca bkz. Fussilet, 41/37.

⁴³⁵ Tevbe, 9/31. Ayrıca bkz. Bakara, 2/133; Âl-i İmrân, 3/64; Â’râf, 7/70; Kehf, 18/110.

⁴³⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Akgül, *Kur’ân’da Din Kavramı*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya-2002.

~~en genel anlam alanıdır ve aynı zamanda “hak” ve “bâtil” için de kullanılır. Ayrıca, aslı “boyun eğmek, itâat etmek” olan bu kelime; “ibâdet etmek” anlamına da gelmektedir⁴³⁷.~~

Din, akıl sahiplerini kendi güzel arzuları ile bizzat iyilikleri yapmaya sevkeden ilâhî bir nizamdır. Bu tanımlama, herşeyden önce hak dinin bir tanımlamasıdır. Din; irade ve akıl sahipleri arasında anlaşmazlıkları ve didişmeleri bir yana bırakıp toplumsal barışı sağlayan bir kanundur. Bununla yalnızca insanlar arasında uyumluluk değil, insanlarla Allâh arasında da bir uyum sözleşmesi vardır. Din sayesinde yaratıcının iradesi ile yaratılanın iradesi arasında bir uyum sağlanmış olur. Kul, Allâh'ın dilediği gibi ister, Allâh da kulun dilediği gibi yapar; böylece arada didişme ve anlaşmazlık kalmaz. Allâh'a ebedî vuslat hasıl olur⁴³⁸.

Bundan başka “*Her iyiliği şiar edinmiş olarak, yüzünü ve özünü Allâh'a teslim edip bir de İbrahim'in tevhîd dinine tâbi olan kimselerin dininden daha güzel din olabilir mi? Bundandır ki Allâh, İbrahim'i dost edinmiştir*⁴³⁹.” âyetinde de olduğu gibi; “Şeriat'a boyun eğme ve Tâat” manasına gelir⁴⁴⁰. Müfessirler de bu kelimeye şu âyetlerde “tâat ve inkiyâd” anlamı vermişlerdir⁴⁴¹. “*De ki: Rabbim adalet ve itidali emretti. Her secdenizde, her namaz zamanında veya mekanında, yüzünüzü O'nun kiblesine yöneltiniz! İhlâsla, ibadetinizi yalnız O'nun rızası için yaparak Allâh'a kulluk ediniz. Çünkü ilkin sizi O yarattığı gibi, dönüşünüz de yine O'na olacaktır*⁴⁴².”

“Göklerde ve yerde ne varsa, O'nundur. İtaat daima O'nadır. Öyle iken Allâh'tan başkasından mı korkuyorsunuz?⁴⁴³”

⁴³⁷ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XVIII, 216; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 446-444; el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl, *Kitâbü'l-Furûk*, Lübnân-1994, s. 243.

⁴³⁸ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 83-85.

⁴³⁹ Nisâ, 4/125, 146.

⁴⁴⁰ Râğîb, *Müfredât*, s. 323.

⁴⁴¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, II, 236, III, 183; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VII, 181, XX, 40-41; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, X, 75; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, III, 323, V, 119. Bunlardan başka Kurtubî, Bakara: 2/256'da geçen “din” lafzına da “tâat” anlamı vermiştir. Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 29.

⁴⁴² A'râf, 7/29.

⁴⁴³ Nahl, 16/52.

“Allâh nezdinde hak din İslâm'dır. Kitap verilenler, kendilerine ilim geldikten sonra da ki, aralarındaki kıskançlık yüzünden ayrılığa düştüler. Allâh'ın âyetlerini inkâr edenler bilmelidirler ki Allâh'ın hesabı çok çabuktur⁴⁴⁴.”

“Tâat” anlamının dışında bu kelimeye şu âyetlerde “ibadet” manası da verilmiştir⁴⁴⁵:
“Sizin dininiz size, benim dinim de banadır⁴⁴⁶”. “Biz sana kitabı gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. O halde sen de yalnız Allâh'a ibadet et⁴⁴⁷.” Kurtubî, “(O), din gününün, hesap gününün tek hâkimidir⁴⁴⁸.” âyetindeki “din” lafzının “itâat ve zillet” anlamlarına da geldiğini söylemiştir⁴⁴⁹.

2.1.3. Nüsük

“Nsk” ; asıl itibariyle, “elbise veya başka bir şeyi su ile yıkayıp temizlemek” anlamına gelir. Fakat bunun müfred ismi olan “nusk”ün çoğulu “nüsük” daha çok; “ibadet, tâat ve Allâh'a yaklaştıracak herşey” anlamına gelir⁴⁵⁰. Bundan başka kelime biraz daha özelleşerek “Allâh'a yaklaşmak için kesilen kurban” anlamında “Nesîke” ismini almıştır. Aynı kelimedenden türeyen “Mensek” ve bunun çoğulu olan “Menâsik” de, Hac ile ilgili yapılacak bütün amellere tahsis edilmiş olup Hac'da yapılacak hem bütün ameller, hem de bunların yapılacağı yerler, anlamına kullanılmaktadır. Kelimenin “temizlemek” manasına istinaden bunun ism-i fâili olan “Nâsik”; ibadet eden kişiye isim olup, Allâh için nefisini günahların kirinden temizleyip O'na ihlâs gösteren kişi demektir⁴⁵¹.

⁴⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/19.

⁴⁴⁵ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, IV, 704; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XV, 152; Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler*, s. 48.

⁴⁴⁶ Kâfirûn, 109/6.

⁴⁴⁷ Zümer, 39/2.

⁴⁴⁸ Fâtiha, 1/4.

⁴⁴⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, I, 101.

⁴⁵⁰ Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XIII, 657-658.

⁴⁵¹ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, V, 420; Cevherî, *Sihâh*, IV, 1612; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 489-499; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1233; Râğîb, *Müfredât*, s. 802; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 887.

~~Nüsük'ün aslı, "cahiliyye döneminde kesilmekte olan kurbanlıklar", demektir. Putlar üzerine kesilen kurbanların, ibadet ve tâat manasıyla irtibatı vardır. Öyle ki "Nüsük"ün anlamı genişlemiş ta ki en kapsamlı anlamıyla ibadet ve tâatı içine almıştır. Böylece kulun, Allâh'a yaklaştığı herşeyi kasteder olmuştur⁴⁵². Hatta öyle ki, Sa'leb'e: "Oruca da "nüsük" ismi verilir mi?" diye sorulunca, şöyle cevap vermiştir: "Allâh'a ait olan bütün haklar nüsük, diye isimlendirilir.⁴⁵³"~~

Bu kelime Kur'ân'da 7 yerde geçmektedir⁴⁵⁴. Bunlardan Bakara, 2/128'deki kelimeye müfessirler, "ibadet" veya "Allâh'a son derece ibadet etmek" anlamı vermişlerdir⁴⁵⁵. Bu kelimenin anlamını genişleten Râzî (ö.606/1209); lafız, Hz. İbrahim'e (a.s.) yüklenen herşeyi içine almakta ve o zaman âyetin anlamı: Bize, nasıl ve nerede ibadet edeceğimizi, Sana nelerle yaklaşacağımızı öğretip göster ki, bir kölenin efendisine hizmet ettiği gibi hizmet edelim, şeklinde olur" demektedir⁴⁵⁶. En'âm, 6/162'de geçen kelime ise direkt olarak "ibadet" veya "hac'da yapılan Allâh'a yaklaştıracak her türlü şey", anlamına tahsis edilmiştir⁴⁵⁷. Hacc, 22/34, 67'nci âyetlerde ise "Mensek" kelimesi; "ibadet edilecek veya kurban kesilecek yerler, kurban kesmek ya da şeriat" anlamlarına gelmektedir⁴⁵⁸.

2.1.4. Duâ

"Duâ" sözlükte; "kişinin kendi sesi ve sözüyle birini yine kendisine doğru yöneltmesi ve meylettirmesi" manasındadır. Yani "bir kişiye seslenmek ve onu çağırarak" anlamına

⁴⁵² Üde, *et-Tetavvur*, s. 240-242.

⁴⁵³ İbn Manzûr, *a.g.e.*, X, 489.

⁴⁵⁴ Bkz. Bakara, 2/128, 196, 200; En'âm, 6/162; Hacc, 22/34, 67.

⁴⁵⁵ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 423; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, II, 87; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 161; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 496.

⁴⁵⁶ Râzî, *a.g.e.*, IV, 57.

⁴⁵⁷ Beydâvî, *a.g.e.*, II, 225; Râzî, *a.g.e.*, XIV, 10; Kurtubî, *a.g.e.*, VII, 99; Elmalılı, *a.g.e.* III, 2114.

⁴⁵⁸ Beydâvî, *a.g.e.*, III, 385, 392; Râzî, *a.g.e.*, XXIII, 57; Kurtubî, *a.g.e.*, XII, 39; Elmalılı, *a.g.e.* V, 3403.

gelmektedir. Ayrıca, birini yemek vs için "davet etmek" de bu kelimenin asıl anlamlarındandır⁴⁵⁹.

Duânın bu sözlük anlamının yanında bazı dilciler kelimeye, daha çok dini anlam açısından mana vermişlerdir. Duâ, Allâh'a rağbet etmek yani, O'na yalvarmak ve niyaz etmek, O'ndan istiğâse (yardıma çağırma) ve ünlemek demektir⁴⁶⁰. İbn Manzûr (ö.711/1311) bu anlamda şu âyeti örnek vermektedir: "Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sûre getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allâh'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın"⁴⁶¹. Duâ kelimesinin anlamı konusunda İbn Manzûr devamla şunları söylüyor: "Bu kelime bazen de şu âyetteki gibi "ibadet" anlamına gelir: "Allâh'tan başka duâ ve ibadet ettiğiniz bütün putlar, sizin gibi kullardır. Onların tanrılığı hakkında iddianız yerinde ise, haydi bakalım onları çağırın da size cevap versinler!"⁴⁶² Ebû İshâk şöyle diyor: "...Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm....."⁴⁶³ Burada Allâh'a duânın üç anlamı vardır: 1) Allâh'ı tevhid (O'nu birleme) ve övme. Yâ Allâh lâ İlähe illâ Ente, Rabbenâ leke'l-Ĥamd duâlarında olduğu gibi Rabbenâ lafzı ile peşinden senâ ve hamd lafızlarını getirdiğin zaman bu, duânın birinci çeşididir. 2) Allâh'tan af ve rahmet, O'na yaklaştıracak şeyler istemek, Ellâhümmağfir lenâ gibi. 3) Dünyadan bir şeyler istemek. "Allâh'ım, bana mal ve evlat ver!" gibi. İşte insan bütün bu hallerde "Ey Allâh'ım, Ey Rahmân, Ey Rabb", lafızlarını kullanır ve bunun için de buna "duâ" ismi verilmiştir.⁴⁶⁴ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) de: "Duâ, ibadetin özüdür." buyurmuş ve "Rabbimiz buyurdu ki: Bana duâ edin ki size karşılık vereyim. Zira Bana ibadet, yani duâ etmeyi

⁴⁵⁹ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, II, 279-780.

⁴⁶⁰ Cevherî, *Sihâh*, VI, 2337; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1655; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 447..

⁴⁶¹ Bakara, 2/23.

⁴⁶² A'râf, 7/194.

⁴⁶³ Bakara, 2/186.

⁴⁶⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 257-258.

*kibirlerine yediremeyenler, zelil ve rezil olarak cehenneme gireceklerdir*⁴⁶⁵.” âyetini okumuştur.⁴⁶⁶”

Duâ'nın Kur'ân'da ibadet anlamına geldiği diğer bir âyet de şudur: “Onların kalplerini metîn kaldık. O yiğitler (o yerin hükümdarı karşısında) ayağa kalkarak dediler ki: “Rabbimiz, dediler, göklerin ve yerin Rabbidir. O'ndan başka hiçbir ilaha yönelmeyiz. Şâyet böyle bir şey yapacak olursak, gerçek dışı, pek saçma bir söz söylemiş oluruz⁴⁶⁷.”

Bu anlamların dışında “Duâ” lafzına biraz farklı bir yorum getiren er-Râğıb (ö.502/1108) şunları söylemektedir: “Duâ, aynen nida gibi “çağırma” demektir. Ancak nida, Yâ !, Eyâ ! gibi edatlarla yapılırken; Duâ, neredeyse isimsiz (yani isim kullanılmadan) yapılmaz. “Duâ”, “birine isimle hitab etmek” anlamında da kullanılır. Şu âyetteki gibi: “(Ey müminler!) Peygamber'i, kendi aranızda birbirinizi çağırır gibi çağırmayın....⁴⁶⁸” Şu âyette ise duâ, “birinden yardım ve bir şey istemek” anlamına gelir: “Bunun üzerine Mûsâ'ya: “Peki öyleyse Rabbine yalvar da onun ne olduğunu bize açıklasın” dediler.....⁴⁶⁹” Bir şeye duâ etmek ise “Allâh kullarını esenlik yurduna çağırıyor ve O, dilediğini doğru yola iletir.⁴⁷⁰” âyetindeki gibi; birini, yönelmesi için teşvik etmektir⁴⁷¹.”

Duâ'ya “ibadet” anlamının verildiği âyetlerden ve bu görüşte olan müfessirlerin mütalalarından bazı örnekler vermek yerinde olacaktır. “Rabbiniz buyurdu ki: Bana duâ edin ki size karşılık vereyim. Zira Bana ibadet, yani duâ etmeyi kibirlerine yediremeyenler, zelil ve rezil olarak cehenneme gireceklerdir⁴⁷².” âyetindeki duâ

⁴⁶⁵ Mü'min, 40/60.

⁴⁶⁶ Tirmizî, *Tefsîru Süreti'l-Bakara 16, Tefsîru Süreti'l-Mü'min 1*; İbn Mâce, *Duâ 1*; Ahmed b. Hanbel, IV, 267, 271, 276.

⁴⁶⁷ Kehf, 18/14.

⁴⁶⁸ Nûr, 24/63.

⁴⁶⁹ Bakara, 2/68.

⁴⁷⁰ Yûnus, 10/25.

⁴⁷¹ Râğıb, *Müfredât*, s. 315.

⁴⁷² Mü'min, 40/60.

~~kelimelerine ibadet anlamı veren er-Râzî duâyı şöyle tanımlamaktadır: "Duâ; ubûdiyet, zillet ve meskeneti itirafur. Duâyı terketmek, ubûdiyetten büyüklenecek kaçınmaktır.~~

Çünkü duâ, Rubûbiyetin gücünü ubûdiyetin de aciziyet ve zilletini bilmeyi ihtiva eder⁴⁷³." "Ey Rabbim! Beni ve soyumdan geleceklere namazı devamlı kılanlardan eyle; ey Rabbimiz! Duâmı kabul et!"⁴⁷⁴

Duâ, insanın Rabbi ile kurduğu ve bütün benliği ile O'na yöneldiği bir mertebedir. Adeta insan kalbinin Allâh'la konuşması, O'nun nimetini ve yardımını istemesidir. Bu, aşağıdan yukarı (kulun Allâh'a) doğru olan sözlü bir haberleşme çeşididir⁴⁷⁵. Duâ etmemek ise, Allâh'tan yüzçevirmek ve böbürlenmek demek olur ki, böyle bir tavır da Allâh'a ubûdiyetten kaçınmak anlamına gelir. Duâ etmek insanın, Allâh'ın kulu olduğunu ikrar etmesi demektir.⁴⁷⁶

Duâ, insanın tekebbür ve istiğnâdan vazgeçip, Allâh'ın mutlak kudretini, adaletini merhametini kavramasından doğan bir boyun eğmedir. Bir başka deyişle duâ, sınırlı sonlu ve aciz olan varlığın sınırsız ve sonsuz kudret sahibi ile kurduğu köprüdür. Bu sebeple insan, tarihin hiçbir döneminde duâdan uzak kalmamıştır⁴⁷⁷.

Kur'ân'daki duâ ile ilgili âyetlere baktığımızda çoğunun dünyevî menfaatler değil bilakis, af talebi, hidâyet ve Allâh'a ubûdiyet yolunda yardım istemeyi ihtiva etmektedir.

⁴⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVII, 71. Ayrıca bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, IV, 242; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, XV, 213; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VII, 272, 282.

⁴⁷⁴ İbrahim, 14/40; Beydâvî, *a.g.e.*, III, 140; Râzî, *a.g.e.*, XIX, 110; Kurtubî, *a.g.e.*, IX, 246. Bu konudaki âyetler ve tefsirleri için bkz. Yunus, 10/106 (Kurtubî, *a.g.e.*, VIII, 248); Furkân, 25/68, 77 (Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 229, 232; Beydâvî, *a.g.e.*, III, 464); Kasas, 28/88 (Kurtubî, *a.g.e.*, XIII, 213); Mü'min, 40/20, 74 (Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 76; Kurtubî, *a.g.e.*, XV, 217; Ebussuûd, *a.g.e.*, VII, 272, 285); Cinn, 72/18-19-20 (Beydâvî, *a.g.e.*, IV, 559; Râzî, *a.g.e.*, XXX, 144; Kurtubî, *a.g.e.*, XIX, 16; Ebussuûd, *a.g.e.*, IX, 46).

⁴⁷⁵ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s: 185

⁴⁷⁶ Mevdûdî, *Tefhîm*, V, 153.

⁴⁷⁷ Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân (Sistematik Kur'ân Fihristi)*, Fecr Yayınevi, Ankara -1997, s. 410; Osman Cilacı, "Duâ", *DİA*, IX, 529-530.

“(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız. Bize doğru yolu göster. Kendilerine lütuf ve ikramda bulunduğun kimselerin yolunu; gazaba uğramışların ve sapmışların yolunu değil!”⁴⁷⁸

Duâ, insanın Allâh’a kulluk faaliyetlerinin esas unsurudur ve İslâm literatüründe genel anlamda duâ terimi, bu unsurun değişik kavramlarla anlatılan çeşitli görünüşlerini de ifade eden geniş bir muhteva kazanmıştır. Bu durumda duâ kavramı, İslâmi dönemde yeniden teşekkül eden semantik alan içinde duygu ve yönelişin birbirine komşu olan zikir, tesbih, hamd, sena, şükür, tevbe, istiğfar vb. görünüşlerinin genel çerçevesini oluşturmaktadır. Temelinde Allâh inancının bulunduğu dini hayat görüşünde bütün yaratıkların tabiatında Allâh’a doğru bir yöneliş vardır. Birçok âyette canlı ve cansız bütün varlıkların Allâh’ı tesbih⁴⁷⁹ ettiği belirtilmiştir⁴⁸⁰.

Mademki duâ Hz. Peygamder (s.a.v.)’in *“Duâ, ibadetin ta kendisidir”* ifadesinde en geniş tanımını bulmuş; o halde, tezimizin ileriki bölümlerinde ubûdiyetin boyutları veya açılımları olabilecek bir çok genel ve özel başlık altında işlenen konularla da ilgisi vardır diye düşünüyoruz. Yani duâyâ bu açıdan baktığımızda bu kelimenin geçtiği âyetlerde birçok kavram beraberce zikredilmiştir. Mesela duâda ihlâs ve ihlâs ilişkisi⁴⁸¹, duâ-tevhîd ve teslimiyet ilişkisi⁴⁸², duâ-sabır ve zikir olguları⁴⁸³ bunlardandır. Ayrıca duâ, müminlere emredilmiş⁴⁸⁴, duânın niteliği ve örnek duâ şekilleri⁴⁸⁵, duâda hamd unsuru⁴⁸⁶,

⁴⁷⁸ Fâtiha, 1/5-7. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/191-194; Felak, 113/1-5; Nâs, 114/1-6.

⁴⁷⁹ Bkz. İsrâ, 17/44; Ra’d 13/13; Hadid 57/1; Haşr 59/1; Saf, 61/1; Cuma 62/1; Teğâbün 64/1.

⁴⁸⁰ Selahattin Parlatur, “duâ”, *DİA*, IX, 530-535.

⁴⁸¹ Bkz. A’râf, 7/29; Mü’min, 40/60.

⁴⁸² Bkz. Furkân, 25/68; Şuarâ, 26/213; Mü’min, 40/14, 66; Fussilet, 41/33.

⁴⁸³ Bkz. Enfâl, 8/45; Kehf, 18/28; Tâhâ, 20/33-34.

⁴⁸⁴ Bkz. Mü’min, 40/14. Ayrıca “Duâ” lafzının emir sıygalarının geçtiği âyetler için bkz. Abdülâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “D-a’-v” md.

⁴⁸⁵ Bkz. A’râf, 7/55-56; İsrâ, 17/110-111; Enbiyâ, 21/90.

⁴⁸⁶ Bkz. İbrâhim, 14/39; İsrâ, 17/111; Secde, 32/15-16.

Allâh'ın güzel isimleri ile duâ etmek⁴⁸⁷ ve duânın insanı değerli kılması⁴⁸⁸ gibi birçok husus “Duâ” lafzının bulunduğu âyetlerde geçmektedir.

Hamd, tesbih, tehlil gibi Allâh'ın yüceliğini ifade eden duâlarda, bazen sırf Allâh'a yakınlığı, O'nunla irtibatı ve O'nun rızasını amaçlayan bir sevgi ve saygıyı sunmaktan ibaret görünmektedir. Bazan da bunlara uhrevî ve dünyevî isteklerin kabulünü kolaylaştıracak bir mukaddime olarak başvurulmaktadır. Sonuç olarak Allâh-kul ilişkisi açısından da duâ, kulun halini yaratana arzemesi, kulluğunu itiraf edip O'nun rahmetini dilemesidir. O'nun rahmeti ile ilişki kurmasıdır⁴⁸⁹.

2.1.5. Daħr

“Abd” maddesinin temel anlamları içinde “zillet, küçüklük, aşağıda olmak” anlamlarından hareketle; ubûdiyetin bu anlamıyla ilgili diğer bir kavram da “daħr”dır. Sözlükte “Deħara-yedħaru-daħran” şeklinde gelen bu lafız; “küçüldü, zelil oldu, horhakir oldu” anlamlarına gelmektedir. Alçaklık ve zillet anlamındaki “Daħr”; emredilen şeyi istese de, istemese de küçülerek ve zillet içinde yapmaktır⁴⁹⁰. İbn Manzûr ise kelimeyi şöyle izah etmektedir:

أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَىٰ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِن شَيْءٍ يَتَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ
وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ

“Görmüyorlar mı ki Allâh'ın yarattığı şeylerin gölgeleri bile nasıl sağdan soldan sürünüp Allâh'a secde ederek dönmektedir?”⁴⁹¹ Bu âyetteki “daħr” kelimesine Zeccâc (ö.311/923)

⁴⁸⁷ Bkz. İsrâ, 17/110.

⁴⁸⁸ Bkz. Furkân, 25/77.

⁴⁸⁹ Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allâh-Kul İlişkisi*, s. 261.

⁴⁹⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, II, 233; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VI, 395; Cevherî, *Sihâh*, II, 655; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 500; Râğîb, *a.g.e.*, 309.

⁴⁹¹ Nahl, 16/48.

~~“küçülmek” anlamını verdikten sonra şunları söylüyor: “Yıldız, ağaç, et, kemik ve cisim Allâh’ın yarattığı herşey Allâh’a boyun eğmiş ve secde etmiştir. Kâfir ise her ne kadar kalbi ve dili ile inkar etse de eti, kemiği, vücudu ve bütün hayvanlarla ağaçlar Allâh’a secde ederek boyun eğmişlerdir. İbn Abbâs’ın şöyle dediği rivâyet edilir: “Kâfir her ne kadar Allâh’tan başkasına secde etse de gölgesi Allâh’a secde eder.” Tabii ki Zeccâc buradaki gölgeyi, vücut olarak açıklamıştır⁴⁹².”~~

Az önce zikredilen âyetteki bu kelime aslında, ifade ettiği anlam ile, secdenin niteliğini göstermesi yönünden önemlidir ve her ne kadar secde ile beraber ele alınması gerekse de; biz burada onu, “abd” kavramıyla ilgisi açısından işlemeyi uygun bulduk. Secdeyi zaten biraz ileride ele alacağız.

“Dağr” kelimesi dört âyette geçmekte ve hepsinde de çoğul olarak gelmiştir. Bu dört âyette de “Dağr” lafzı “hor-hakir, aşağılık, boynu bükük, boyun eğerek” anlamındadır⁴⁹³.

2.1.6. Huşû

“Huşû” boyun eğmek, sükûnet, gözü yere doğru dikmek, sesini alçaltıp kesmek ve itmi’nân, demektir. “Huğû” kelimesinin –ki biraz sonra işlenecektir- manasına yakındır. Ancak boyun eğmeyi kabullenmek manasıyla “Huğû” bedende; huşû’ ise hem beden, hem ses⁴⁹⁴ ve hem de gözde⁴⁹⁵ olur. “Huşû”, bazı lehçelerde “rukû” anlamına da gelir.

⁴⁹² İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, IV, 278-279.u

⁴⁹³ Bkz. Nahl, 16/48 (Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, III, 181; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XX, 36; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, X, 74; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, V, 118.); Neml, 27/87 (Beydâvî, *a.g.e.*, III, 503; Râzî, *a.g.e.*, XXIV, 189; Kurtubî, *a.g.e.*, XIII, 160; Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 304); Sâffât, 37/18 (Beydâvî, *a.g.e.*, IV, 150; Râzî, *a.g.e.*, XXVI, 113; Kurtubî, *a.g.e.*, XVI, 49; Ebussuûd, *a.g.e.*, VII, 187); Mü'min, 40/60 (Beydâvî, *a.g.e.*, IV, 242; Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 71; Kurtubî, *a.g.e.*, XV, 214; Ebussuûd, *a.g.e.*, VII, 282).

⁴⁹⁴ “O gün insanlarartık, çok esirgeyici Allâh hürmetine sesler kısılmıştır. Bu yüzden, fisiltudan başka bir ses işitemezsin.” (Tâhâ, 20/108).

⁴⁹⁵ “Gözleri horluktan aşağı düşmüş bir halde kendilerini zillet bürür...” (Kalem, 68/43. Ayrıca bkz. Meâric, 70/44; Nâziât, 79/9).

O halde huşû[◀], boyun eğmektir ve en çok azalar üzerindeki boyun eğişi gösterir. Kalpteki boyun eğişi ise “Tadarru[◀]” kelimesi ifade eder⁴⁹⁶.

El-Askerî (ö.400/1009) ise, “huşû[◀]” nun sözlük anlamını: “Bir kişinin, kendisinden daha büyük ve makamca daha yüksek olana boyun eğmesidir⁴⁹⁷.” şeklinde ifade etmektedir.

Cürcânî (ö.816/1413) ise huşû[◀]’yu, “hudû[◀]” ve “tevâdu[◀]” ile aynı anlamda kabul eder ve şöyle der: “ Ehl-i hakikatin lüğatında huşû[◀], Hakk’a boyun eğip itaat etmektir ve kalpteki devamlı korkudur. Huşû[◀]’nun alâmetleri şunlardır: Kızdığı, muhalefet edildiği ve kendisi reddedildiği zaman kulun bunları kabulle karşılaşmasıdır. Bu kelimenin ism-i fâili hâşi[◀]; kalbiyle ve diğer azalarıyla Allâh’a boyun eğip itaat eden, demektir.⁴⁹⁸”

Ebu’l-Bekâ (ö.1094/1683) ise “huşû[◀]”yu, “hudû[◀]” ile aralarındaki anlam farkını belirterek şöyle tarif etmektedir: “Huşû[◀], azalardaki boyun eğiştir. Hudû ise, kalpteki boyun eğiş anlamına gelir. Bunun için kalp tevâzu gösterip boyun eğince, organlar da huşû ile boyun eğecektir. Ayrıca huşû, başkasının elindeki birşeyden istifade amacıyla kişinin ona boyun eğmesi anlamına da gelmektedir⁴⁹⁹.”

O halde “huşû[◀]”; “üstün kudret ve azamet sahibi sahibi bir varlığa karşı kalpte başlayıp organlarda kendini gösteren derûnî bir saygıyla eğilerek, O varlık karşısında adeta ufalanarak alçalmaktır⁵⁰⁰.”

⁴⁹⁶ İbn Fâris, *Mu‘cemü Mekâyis*, II, 282; Zebidî, *Tâcü’l-Arûs*, XI, 94; Cevherî, *Sihâh*, III, 1204; Râğîb, *Müfredât*, s. 283; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VIII, 71; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhîr*, s. 921.

⁴⁹⁷ el-Askerî, *el-Furûk*, s. 273.

⁴⁹⁸ Cürcânî, eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitâbü’t-Ta’rifât*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-1988, s. 95, 98.

⁴⁹⁹ Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 430-431. Ayrıca “huşû” ile “hudû” arasındaki fark için bkz. A. Galip Gezgin, *Kur’ân’da “Huşû” Kelimesinin Semantik Analizi*, Tasavvuf (İlmî Akademik Araştırma Dergisi), Ankara -2000, s. 85.

⁵⁰⁰ A. Galip Gezgin, *a.g.m.*, s. 103.

Kur'ân'da da yukarıdaki lügat anlamlarından ikisi bulunmaktadır: 1) Zayıf olmak, tezellül, yere yapışmak ve secdelere kapanmak⁵⁰¹. Bu anlamı şu âyette görmekteyiz:

لَوْ أَنزَلْنَا هَذَا الْقُرْآنَ عَلَى جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا
مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ

“Eğer biz bu Kur'ân'ı bir dağın tepesine indirseydik onun, Allâh'a tazimi sebebiyle başını eğip parçalandığını görürdün...”⁵⁰²

2) Asli manası olan zelillik ve tevâzu (boyun eğmek) ile beraber gözü ve başı yere doğru dikmek. Bu anlamda kullanılmasına da “O gün bir takım yüzler zelildir,⁵⁰³” âyeti ile; namazda tevâzû'yla gözü ve başı yere, secde mahalline dikmek ve etrafa iltifat etmemek yani bütün azalarıyla namaza odaklanmak anlamına:

الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ

“Onlar namazlarında tam bir saygı ve tevâzu içindedirler;”⁵⁰⁴ âyetini örnek verebiliriz.

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ise “huşû” kavramını tasavvufçuların görüşlerine ağırlık vererek şöyle izah etmektedir: “Kalbin, Allâh huzurunda hudû ve zillet içinde durmasıdır, Hakk'a boyun eğmektir. Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909) de: Huşû'yu; gaybların Rabbine kalplerin tezellül gösterip boyun eğmesidir, diye tarif etmektedir. Bütün arifler, huşû'nun yerinin kalp olduğunda ve neticesinin de azalarda görüldüğü konusunda icma etmişlerdir. Huşû'nun üç derecesi vardır: 1) Emre boyun eğmek ki bu, zilleti, boyun eğmeyi ve emirlere uymayı tamamen kabullenmek demektir. 2) Hükme teslimiyet. Yani, şeriat hükümlerine tam teslimiyet. 3) Hakk'ın nazarı karşısında tevâzu

⁵⁰¹ Kurtubî, a.g.e. , XVIII, 30; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4867.

⁵⁰² Haşr, 59/21.

⁵⁰³ Ğâşiye, 88/2.

⁵⁰⁴ Mü'minûn, 23/2. Bu anlamlar için bkz. Beydâvî, a.g.e. , III, 396; Râzî, a.g.e., XXIII, 68; Ebussuûd, a.g.e. , VI, 123; Elmalılı, a.g.e. , V, 3428.

göstermek. Bu da, kalp ve azaların bütün detayı ile Hakk'ın nazarına tevazu göstermesi ile olur⁵⁰⁵”

Sonuç olarak huşû', Allâh'a boyun eğmek ve O'nun korkusunu hissedip şuuruna varmak, O'na kavuşacağına yakinen inanmak anlamında İslâmi bir terimdir. Çünkü o, sadık mü'minlerin ayrılmaz bir özelliğidir ve Allâh Taâlâ da kullarına bu sıfatı vermiştir:

وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا ۝

“Ağlayarak yüz üstü yere kapanırlar. (Kur'ân okumak) onların saygısını artırır⁵⁰⁶.”

Kur'ân'da da huşû' kelimesi, çoğu ism-i fâil vezninde olmak üzere 16 âyette geçmektedir⁵⁰⁷. Bu kelimeye tefsirciler de yukarıdaki anlamları vermekle beraber ayrıca tevâzu', ihbât, inkiyâd, zillete düşmüş, kalpleri ve azaları saygılı kişinin boynu bükük hali gibi manalarla izah etmişlerdir⁵⁰⁸.

Hülâsa “kalp, marifetullahı erdiğinde O'nu zikrederek titrer durur; O'na karşı duyduğu haşyet ve havf kendini sürekli itaata ve (...) tasdiki güçlendirmeye yöneltir. Kalbin bu ameline tazarru' denir. Kalbin tazarru'da bulunması, onun emrinde çalışan diğer organları da aynı şekilde davranmaya sevkeder. İşte beden, kalbin dışındaki azaları da kendilerine düşen görevleri tam bir teslimiyetle yerine getirmeye koşarlar ki, onların bu hali de huşû'dur. Huşû, tam bir boyun eğişi ve bu boyun eğişin gerektirdiği hareketleri haşyetle yerine getirmeyi ifade eder. İnsanın dışındaki diğer varlıklar, sözgelimi yeryüzü,

⁵⁰⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, I, 400-401.

⁵⁰⁶ İsrâ, 17/109. Ayrıca bkz. Mü'minûn, 23/1-2.

⁵⁰⁷ Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “h-ş-a” md.

⁵⁰⁸ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 294, III, 367, 396, IV, 63; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 47, XXI, 58, XXV, 182, XXVII, s.113, XXXI, 33; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, I, 254-255, IV, 205, XI, 164, 223, XVIII, 30, 163, 192; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, I, 98, VI, 83, 123, VII, 104; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 342, VI, 3894, 4209.

Allâh'ın karşısında huşû içindedir, el pençe divan durmuş, her türlü emri yerine getirmektedir. Allâh karşısında boynu büküktür.”⁵⁰⁹

2.1.7. Hudû[◀]

Bu kelime “H-d-◀a” kökünden olup “zelil oldu, küçüldü ve alçak gönüllü oldu⁵¹⁰” manasına gelmekte olup iki asıl anlamı vardır: “Birincisi; bir şeyde tatmin olmak, sükûnet bulmak; ikincisi ise, sesin bir çeşididir. Birinci manada İmam Halil şunları söylüyor: Hudû[◀], zillet ve boyun eğmek demektir. Kelimenin if’âl babındaki “>Ahdâ◀a” şekli; zillete ve düşüklüğe razı oldu, anlamına gelir. Hudû[◀], boynu göğüse kadar eğmektir. Yürüyüş esnasında devenin boynunu eğmesine aynı kökten gelen Hudû[◀]ân denilir. Batmaya meyillenmiş yıldız için de; Hada◀a’n-Necm ifadesi kullanılır. Hatta, savaş yerine el-Hayda◀a denilir. Çünkü, orada bütün yaşlılar birbirini zelil perişan eder. İsim olarak Hudû[◀], “boyun eğmek ve itaat etmek” anlamına gelirken aynı zamanda, “başını yere doğru eğdi ve yaklaştırdı” manalarını ihtiva eder.⁵¹¹ Bir önceki kavramı işlerken de zikrettiğimiz gibi Cürçânî ile er-Râğıb, “Hudû[◀]” kelimesinin “Huşû[◀]” anlamına geldiğini söylemektedir⁵¹².

“Hudû[◀]” kelimesi Kur’ân’da iki âyette geçmektedir:

إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَاءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ

⁵⁰⁹ Ali Ünal, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir-1999, s. 481-482.

⁵¹⁰ Zebidî, *Tâcü’l-Arûs*, XI, 96.

⁵¹¹ İbn Fâris, *Mu’cemü Mekâyis*, II, 189-191; Cevherî, *Şihâh*, III, 1204; İbn Manzûr, *Lisânü’l- Arab*, VIII, 72-73; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhit*, s. 921.

⁵¹² Râğıb, *Müfredât*, s. 286; Cürçânî, *Ta’rifât*, s. 95, 98.

“Eğer dileseydik onlara öyle bir mucize indirirdik ki, onun karşısında ister istemez boyun bükülürlerdi”⁵¹³.”

“Ey Peygamber hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer (Allâh'tan) korkuyorsanız, (yabancı erkeklere karşı) çekici bir eda ile konuşmayın; sonra kalbinde hastalık bulunan kimse ümide kapılır. Güzel söz söyleyin”⁵¹⁴.” Birinci âyette “*Ḥudû*”; inkıyâd= boyun eğmek anlamına gelirken⁵¹⁵; ikinci âyette ise Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hanımlarına, başkalarıyla konuşma adabını göstermek için “seslerini inceltip yumuşatarak edalı davranmak”⁵¹⁶ anlamında bir yasağı ifade etmektedir.

Genel bir ifadeyle toparlayacak olursak “*Ḥudû*”, Allâh’ın vahdaniyetini kavrayıp hissetmek, kulun; Rabb’inin bütün kuvvetlerin üstünde yegane güçlü ve otorite sahibi olduğunu ve mevcudattaki herşeyin O’nun kulu olduğunu, O’nun yarattığını, O’nun kudret elinde olduğunu kabullenerek Allâh’a boyun eğmesidir.⁵¹⁷ Böylece kul, huzurunda boyun eğeceği ve kendi gücünün üzerinde tasavvuru imkansız bir Kudret karşısında acziyetini anlayıp itiraf etmiş olmaktadır. Sonuçta da bu haldeki kulun, O’na boyun eğip itaatini hem iç hem de dış dünyasında ifade ve izharına “*Hudû*” diyebiliriz.

2.1.8. *İḥbât*

“*Abd*” maddesinin temel anlamlarından olan “boyun eğme”nin bir başka çeşidi de “*İḥbât*”tır. “*el-Ḥabt*” sözlükte; yerin basık, düz ve geniş olan kısmı demektir. Kelimenin çoğulu “*Aḥbât* ve *Ḥubût*” da; uzun, derin ve düz arazidir ki içinde çeşitli dikenler yetişmektedir. Bu kelimenin if’âl vezninde gelen “*İḥbât*” ise; yumuşaklık, “*tevâzu*” ve

⁵¹³ *Şuarâ*, 26/4.

⁵¹⁴ *Ahzâb*, 33/32.

⁵¹⁵ *Beydâvî*, a.g.e. , III, 465; *Ebussuûd*, a.g.e. , VI, 234.

⁵¹⁶ *Kurtubî*, a.g.e. , XIV, 115.

⁵¹⁷ *Şa’bân İsmâîl*, Muhammed, *el-İbâde fi’l-İslâm Mefhûmuhâ ve Hasâisühâ*, Dârü’s-Şebâb, Kahire-1980, s. 17.

~~“huşû” manalarına gelmektedir. Kelime bu babta ilâ harf-i cerri ile kullanıldığında;~~

~~“kalbini Rabbine bağladı, O’na itimat etti ve O’nda mutmain oldu” anlamlarını alır; ism-i~~

fâili “muḥbit” de, mutmain ve alçak gönüllü (mütevazî) anlamını kazanmaktadır⁵¹⁸. El-Askerî (ö.400) de “Muḥbit”i şöyle tanımlıyor: “Muḥbit; imanla mutmain olup sükûna eren; İḥbât ise; sürekli hudû (alçak gönüllük) göstermek, anlamına gelir⁵¹⁹.”

Kur’ân’da bu kavramın geçtiği âyetlerden birisi şudur: “*İnanıp da güzel işler yapan ve Rablerine gönülden boyun eğnelere gelince, işte onlar cennet ehlidir. Onlar orada ebedî kalırlar*⁵²⁰.” Müfessirler bu âyetteki “iḥbât”a, itmi’nân, huşû⁵¹, hudû⁵² anlamlarını vermekte ve şu açıklamalarda bulunmaktadır: “Bu âyette mü’minlerin vasıfları ve ibadetlerinin niteliği anlatılmaktadır. Yani mü’minlerin bütün ibadetlerini eda ederlerken Allâh’ı zikirde mutmain olmaları, O’ndan başkasından tamamen uzak ve boşalmış olmaları, iḥbât’tır. Bu kelimeye İbn Abbâs: “İnâbe”, Mücâhid (ö.104/722): “İtâ⁵³at”, Katâde (ö.117/735): “Huşû⁵⁴”, Mukâtil (ö.150/767): “İhlâs” anlamlarını vermişlerdir⁵²¹.”

فَالِإِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَلَهُ أَسْلِمُوا وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَ

“... Şunu unutmayın ki hepinizin ilâhı bir tek İlâh’tır. Öyle ise, yalnız O’na teslim olun. Sen ey Rasûlüm: O alçak gönüllü, samimi ve ihlâslı olanları müjdele!⁵²²”

⁵¹⁸ İbn Fâris, *Mu’cemü Mekâyis*, II, 238; Zebîdî, *Tâcû’l-Arûs*, III, 42; Cevherî, *a.g.e.*, I, 247; İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, II, 27-28; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 193; Râğîb, *a.g.e.*, 272.

⁵¹⁹ el-Askerî, *el-Furûk*, s. 276.

⁵²⁰ Hûd, 11/23.

⁵²¹ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, III, 40; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XVII, 167; Kurtubî, *el-Câmi’i li Ahkâm*, IX, 16; Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, IV, 198.

⁵²² Hacc, 22/34.

وَلْيَعْلَمَ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِهِ
فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ وَإِنَّ اللَّهَ لَهَادٍ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ

“Ve yine ilimden nasibi olanların bu Kur’ân’ın senin Rabbin tarafından gönderilen gerçeğin ta kendisi olduğunu iyice anlayıp da, onu bütün kalpleriyle tasdik edip gönülden tazim ederek bağlanmaları içindir. Elbette Allâh, iman edenleri dosdoğru yola isabetli tutuma yöneltir⁵²³.”

Bu âyetlerde geçen “İhbât” kelimesine de yukarıdaki anlamlar verilmekle beraber⁵²⁴, farklı olarak “haşyet” anlamı da verilmiştir⁵²⁵. Ancak Hacc: 22/34’üncü âyette “İhbât” kelimesinin yanında yukarıda da incelediğimiz ve ibadet anlamına gelen “Nüsük” kelimesinden türemiş “Mensek” ifadesi ile, ibadetin temel esaslarından olan teslimiyetin ifadesi “Eslimû” kelimesinin birlikte geçmesinin, dikkate değer bir durum olduğunu ifade etmek istiyoruz. Çünkü bu durumun, en azından hem “Abd” maddesinin anlamını ve bu bölümde incelemeye çalıştığımız kavramlarla ilişkisini tesbitte, hem de konumuz olan ubûdiyetin kapsam genişliğini kavramamız için bize bir fikir açılımı sağlayabileceğini düşünmekteyiz.

İbn Kayyim de bu kelimeyi şöyle bir yaklaşımla izah etmektedir: “İhbât, kulun tereddüt ve gafletten kurtulup gücü nispetinde Rabbine yöneldiği bir makamdır⁵²⁶.”

⁵²³ Hacc, 22/54.

⁵²⁴ Beydâvî, a.g.e. , III, 385, 390; Râzî, a.g.e., XXIII, 31, 49; Kurtubî, a.g.e. , XII, 40; Ebussuûd, a.g.e. , VI, 107, 114; Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3404.

⁵²⁵ Beydâvî, a.g.e. , III, 390; Ebussuûd, a.g.e. , VI, 114.

⁵²⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikin*, II, 3.

2.1.9. >İtâ<at

Bu kelime sözlükte; karşı gelip zor göstermenin zıddıdır ve boyun eğmek, yumuşamak anlamlarına gelir. Birisi başkasının emrine girip ona boyun eğdiği, ona uyup bağlandığı zaman “Tâ<a” ifadesi kullanılır. Yumuşak başlı ata “Feresün Tav<u’l-‘Anân”; yani yumuşak başlı, idaresi kolay uysal at, denilir. Bu kelimenin zıddı ise “istememek” anlamına gelen “Kerh” lafzıdır. Nitekim bu kelimelerin ikisi de şu âyette beraber zikredilmiştir:

ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا
أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ

“Sonra iradesi bir gaz halinde olan göğe yöneldi, ona ve yere şöyle buyurdu: “İsteyerek de olsa, istemeyerek de olsa emrime gelin!” onlar da: “Gönüllü olarak geldik” dediler⁵²⁷.” Aynı kökten gelen “Tâ<at” ise, emredilene uymak ve çizilen çizgiye gitmektir⁵²⁸. Cürcânî de tâati; “emre boyun eğerek (isteyerek) muvafakat etmektir⁵²⁹” şeklinde tarif etmektedir. Bu kelimenin zıddı ise “kerh” ve “işyân”dır⁵³⁰.

Burada “itâ<at” ile “ibâdet” arasındaki bazı farkları da açıklayan şu görüşleri de aktarmak istiyoruz: “Rütbece kendisinden daha büyük birinin isteğine uygun olarak gerçekleşen fiil, demek olan ‘itâ<at’, hem hâlîka hem de mahlûka yapılır. Hem isteyerek hem de istemeyerek meydana gelen itâat; boyun eğmek ve bir emre muvâfakat etmek, anlamına gelirken; ibâdetten daha geneldir. Zira ibâdet çoğunlukla, Allâh Taâlâ’ya

⁵²⁷ Fussilet, 41/11. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/83; Ra’d, 13/15.

⁵²⁸ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, III, 431; Cevherî, *Sihâh*, III, 1255; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VIII, 240; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 962; Râğıb, *Müfredât*, s. 529.

⁵²⁹ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 140.

⁵³⁰ İbn Fâris, *a.g.e.*, VIII, 240; XV, 67; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, XI, 328; Cevherî, *a.g.e.*, VI, 2429; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, s. 1692.

~~gösterilen en son sınırı ile ta'zimi ifade ederken; tâat, hem Allâh'a hem de başkasının emrine muvâfakat manası için kullanılır. Ancak ibâdet ise, ölümden sonra kendisiyle fayda kastedilen bir ta'zimdir⁵³¹."~~

Kur'ân âyetlerinde ise "itâat" asıl anlamında yani; "birine boyun eğmek, emre uymak ve onu kabul etmek"⁵³² anlamında kullanılmıştır⁵³³. Bu âyetlere baktığımızda iki temel itaatten bahsedildiğini görürüz. 1) Olumlu itaat. 2) Olumsuz itaat. Olumlu itaat; Allâh'a, emirlerine ve peygamberlerine itaatten oluşmaktadır. Ayrıca neticede Allâh'a itaat demek olan, O'nun adına emir icra eden yöneticilere itaatten de bahsedilmektedir. "Ey iman edenler! Allâh'a itaat edin. Peygamber'e ve sizden olan ülüemre (idarecilere) de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz Allâh'a ve ahirete gerçekten inanıyorsanız onu Allâh'a ve Resûl'e götürün (onların talimatına göre halledin); bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir⁵³⁴." Bu âyette bahsedilen yöneticilere itaati, Allâh ve Rasûlüne itaatin insani boyuttaki yansıması olarak görebiliriz.

İtaatten bahseden âyetlerde Peygamberlere itaat Allâh'a itaatle birlikte zikredilmiştir⁵³⁵. Hatta onlara itaat Allâh'a itaattir zira; elçiye itaat, elçiyi gönderene itaattir⁵³⁶. Nitekim Yüce Allâh şöyle buyuruyor: "Kim Resûl'e itaat ederse Allâh'a itaat etmiş olur. Yüz çevirene gelince, seni onların başına bekçi göndermedik!⁵³⁷." Zaten Peygamberlerin itaat edilmesi için gönderildiği şu âyette ifade edilmektedir: "Biz her peygamberi -Allâh'ın izniyle- ancak kendisine itaat edilmesi için gönderdik. Eğer onlar kendilerine

⁵³¹ el-Askerî, *el-Furûk*, s. 243, 245; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 583.

⁵³² Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, III, 277.

⁵³³ Bkz. Abdülbâki, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "T-v-a" md.

⁵³⁴ Nisâ, 4/59.

⁵³⁵ Bkz. Bakara, 3/32,132; Nisâ, 4/13, 69; Mâide, 5/92; Enfâl, 8/1, 20, 46; Tevbe, 9/71; Nûr, 24/52, 54; Ahzâb, 33/71; Muhammed, 47/33; Teğâbün, 64/12; Nûh, 71/3.

⁵³⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1399.

⁵³⁷ Nisâ, 4/80.

zulmettikleri zaman sana gelseler de Allâh'tan bağışlanmayı dileseler, Rasûl de onlar için istiğfar etseydi Allâh'ı ziyadesiyle affedici, esirgeyici bulurlardı⁵³⁸.”

Olumsuz itaat ise, tüm genişliği ile Allâh'a itaatın dışındaki ve O'nun yasakladığı her türlü itaattir. Kur'ân'a göre bütün olarak fizikî dünya; mutlak bilgi ve kudretle onu yaratana itaat etmektedir⁵³⁹. Beşeri açıdan itaat fiili, tabii ve bilinçli bir canlı olan insan için kaçınılmaz bir davranış biçimi olmakla birlikte itaatın objesini seçme konusunda insan serbest bırakılmıştır. Bu dünyada yalnızca insan, bir varlığa itaat etme veya etmeme serbestliğine sahiptir. Nitekim itaatla ilgili âyetler incelendiğinde insanların, Allâh'ın dışında farklı konumda gördükleri bazı kişi ve gruplara itaat ettikleri görülmektedir. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Kâfirler ve münâfıklar: *“Kâfirlere ve münâfıklara boyun eğme. Onların eziyetlerine aldırma. Allâh'a güvenip dayan, vekil ve destek olarak Allâh yeter⁵⁴⁰.”*, ısrarlı direnişleri ve inatları yüzünden kalpleri Allâh'ı anmaktan alıkonulmuş olanlar, nefsanî arzularına uyup işlerinde aşırıya gidenler: *“....Kalbini bizi anmaktan gafil kaldığımız, kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme⁵⁴¹.”*, kötü ahlâklılar ve günahkarlar: *“Şunların hiçbirine itâat etme: Yemin edip duran, aşağılık, (herkesi) kötöleyen, söz götürüp getiren, hayra engel olan, mütecâviz ve saldırgan günahkar, kaba ve kötülükle damgalı,⁵⁴²”*, Allâh'ın koyduğu sınırları aşanlar: *“O aşırıların emrine uymayın⁵⁴³.”*, yönetimleri altında bulunan kimseleri Allâh yolundan uzaklaştıran gruplar⁵⁴⁴. Kur'ân, bunlara itaatı doğrudan bir inanç meselesi olarak ele almakta ve bu hususta yapılan uyarıyı dikkate almayanların durumunu Allâh yolundan bir kopuş olarak⁵⁴⁵ değerlendirmektedir⁵⁴⁶.

⁵³⁸ Nisâ, 4/64.

⁵³⁹ Bkz. Fussilet, 41/11; Rahmân, 55/6.

⁵⁴⁰ Ahzâb, 33/48.

⁵⁴¹ Kehf, 18/28.

⁵⁴² Kalem, 68/10-13.

⁵⁴³ Şuarâ, 26/151.

⁵⁴⁴ Bkz. Ahzâb, 33/64-68.

⁵⁴⁵ Bkz. Âl-i İmrân, 3/99-104; En'âm, 6/116-117, 121.

⁵⁴⁶ Ömer Mahir Alper, “İtâat”, DİA, XXIII, 444-445.

~~Kur'an'da "itâat" kelimesinin kullanılmadığı fakat, anlatılan olay ya da sıyakının itaatten bahsettiği âyetler de vardır. "Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallâh beni sabredenlerden bulursun, dedi. Her ikisi de teslim olup, onu alını üzerine yatınca: Biz ona: " Ey İbrahim!" diye seslendik. Rüyayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır⁵⁴⁷."~~

~~"Onlar, üstlerindeki Rablerinden korkarlar ve kendilerine ne emrolumursa onu yaparlar⁵⁴⁸."~~

Bunlardan başka "uymak, tabi olmak, peşisıra gitmek" anlamına gelen "ittiba"⁵⁴⁹ lafzının geçtiği âyetlerde de, dolaylı olarak itaati anlayabiliriz⁵⁴⁹. Hatta mü'minlerin Allâh'ı sevmelerinin göstergesi ve O'nun rıza ve sevgisini kazanmanın şartı olarak Hz.Peygamber (s.a.v.)'e ittiba ve itaat gösterilmiş; bunun sonucunda da büyük mükafatlar vadedilmiştir⁵⁵⁰.

İtaatın zıddı isyandır ve tarihte ilk defa Allâh'ın Hz. Âdem (a.s.) için secde emrine karşı gelerek itaat etmeyen İblis'tir⁵⁵¹. Bir insan olarak Hz. Âdem (a.s.) de bilinçsiz, kasıtsız ve bir hata eseri, Allâh Taâlâ'nın yasak ağaçtan yememe emrine dikkat etmemiştir⁵⁵². Her ne kadar "Şeytan ve Hz. Âdem (a.s.) buyruk dinlememede birleşiyorlarsa da aralarında ayrılık bulunmaktadır. Şeytan, yanlışlığını ileri sürerek buyruğu, buyruk olarak kabul etmiyor, onu beğenmiyor. Hz. Âdem (a.s.), buyruğun buyruk olduğunu kabul ediyor ancak, yabancı etkenler altında buyruğun gereğini yerine getiremiyor. Burada bir noktayı

⁵⁴⁷ Sâffât, 37/102-106.

⁵⁴⁸ Nahl, 16/50.

⁵⁴⁹ Bkz. Nisâ, 4/125; En'âm, 6/106, 153, 155; A'râf, 7/3, 157; Yûnus, 10/109; Nahl, 16/50; Şuarâ, 26/151-152; Lokmân, 31/21; Ahzâb, 33/2; Yâsîn, 36/11; Zümer, 39/55.

⁵⁵⁰ Bkz. Bakara, 3/132; Nisâ, 4/13, 69.

⁵⁵¹ Bkz. Bakara, 2/34; A'râf, 7/11; Hicr, 15/29-35; İsrâ, 17/69; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116.

⁵⁵² Bkz. Bakara, 2/35.

~~açıklığa kavuşturmak yerinde olacaktır. a) Verilen emri beğenmemek ve ona uymamak.~~
~~b) Verilen bir emri beğenmemek, ama ona istemeyerek zorla uymak. c) Verilen emri~~
beğenmek ve yapmak. d) Verilen emri beğenmek, ama herhangi bir sebepten dolayı yapmamak⁵⁵³.”

2.1.10. Kûnût

Ubûdiyetle kavram ve kelime olarak çok sıkı bir bağı olan terimlerden birisi de “Kûnût”tur. Bu kelime sözlükte “konuşmamak, namazda duâ etmek, huşû’, ubûdiyeti kabullenmek, beraberinde isyanın bulunmadığı itaatte bulunmak, tâate devam etmek” anlamlarına gelmektedir. Genel kanaatte ise “namazdaki duâ” anlamının yanında “namazda uzunca kıyam” anlamına da kullanılır. Çünkü şu hadis-i şerifte bu anlamı ifade edilmiştir: “*Rasûlullâh’a: Hangi namaz daha faziletlidir?*” diye sorulunca şöyle cevap verdi: *-Namazların en faziletlisi, Kûnût’u (kıyâmı) uzun olanıdır*⁵⁵⁴.” Bu kelimenin ismi-fâli “kânit”; “âbid” demektir. Bunlardan başka, “Allâh’a karşı mütevazi olmak”, “huğû’ (boyun eğmek)” anlamlarına da gelen “kûnût”, namazda uzunca ayakta kalmak ve namazda susmaya, dindeki hayırlı bir şey ve dindeki bütün tâatlara isim olarak verilmiştir⁵⁵⁵.

Kelimeye, hayatın tamamını kapsayıcı ve sürekliliği katarak geniş bir anlam alanı yükleyenler de vardır. Bu cümleden olmak üzere er-Râğıb ve Cürcânî, “kûnût”u; daimi olarak ibadet ve tâatla meşgul olmak ve bunun dışındakileri terketmek şeklinde bir anlam vermişlerdir⁵⁵⁶.

⁵⁵³ Hüseyin Atay, *Allâh’ın Halifesi İnsan, A.Ü.İ.F.D.*, Ankara-1970, XVIII, 77-78.

⁵⁵⁴ Müslim, *Müsâfirûn* 164-165; Ebû Dâvûd, *Tatavvu’* 2.

⁵⁵⁵ İbn Fâris, *Mu’cemü Mekâyis*, V, 31; Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, III, 109-111; Cevherî, *Sihâh*, I, 261; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, II, 73-74; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 202; Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 702, 734.

⁵⁵⁶ Râğıb, *Müfredât*, s. 684-685; Cürcânî, *Ta’rîfât*, s. 171.

“Kunût” kelimesi Kur’ân’da 12 âyette geçmektedir⁵⁵⁷. Bu âyetlerdeki kullanımlarının da genel itibariyle anlamının; “ibadet, boyun eğme ve tâat” olduğunu görürüz. Şimdi bu âyetlerden bazılarını burada ele alarak müfessirlerin “kunût” hakkında söylediklerine bakmaya çalışalım.

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحٰنَهُ ۗ بَل لَّهُ مَا فِي السَّمٰوٰتِ
وَالْأَرْضِ كُلِّ لَّهُ قَنِيٓثُونَ

“Bir de: “Allâh evlat edindi” dediler. Hâşâ! O, böyle şeylerden münezzehtir. Bilakis göklerde ve yerde ne varsa hepsi O'nun mahlukudur. Hepsi O'nun emrine boyun eğmektedir⁵⁵⁸.” Bu âyette geçen “kunût” kelimesine Râzî dört anlam vermiştir: “1) Tâat. 2) Namazda kıyamın uzun olması. 3) Sükût. Bu anlama dair Zeyd b. Erkam (r.a.) demiştir ki: Biz, “Namazlara ve orta namaza devam edin. Allâh'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın⁵⁵⁹.” âyeti nazil oluncaya kadar namazda konuşur etrafa bakınırdık. Âyet nazil olunca konuşmayı ve dışarı ile ilgilenmeyi bıraktık. 4) Tâat'a devam⁵⁶⁰.”

Biraz önce zikrettiğimiz âyetin (Bakara, 2/238) tefsirinde ise Râzî, “kunût”un 5 anlamı olduğunu söylüyor ve ilk dönem müfessirlerin görüşlerini şöyle naklediyor: “1) İbn Abbâs (r.a.) “kunût”un; duâ ve zikir olduğunu söylemiştir. 2) Bu kelime itaat anlamındadır. Bu görüşte olanlar el-Hasen (ö.110/728), Şa’bî (ö.107/721), Saîd b. Cübeyr (ö.95/713), Tâvûs (ö.106/724), Katâde, Dahhâk (ö.105/723) ve Mukâtil. Bunların delilleri ise; “Kur’ân’da geçen bütün Kunût’lar tâattir⁵⁶¹.” hadisi ile, “Sizden kim, Allâh'a ve

⁵⁵⁷ Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “k-n-t” md.

⁵⁵⁸ Bakara, 2/116.

⁵⁵⁹ Bakara, 2/238.

⁵⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, IV, 23. Ayrıca bu âyetteki “Kunût”a; “Huzû” ve “İnkiyâd (boyun eğmek)”, “İbadet”, “Emre âmâde olmak”, anlamları da verilmiştir. (Bkz. Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, I, 397, 390; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, II, 59; Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, I, 151; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 479.)

⁵⁶¹ Tabcrânî, *el-Mu’cemu’l-Evsat*, II, 224; Zerkânî, Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf, *Şerhu’z-Zerkânî*, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut -1411/1992, I, 403.

~~Resûlüne itaat eder ve yararlı iş yaparsa ona mükâfatını iki kat veririz. Ve ona (cennette) bol rızık hazırlamışızdır⁵⁶². ” âyetidir. 3) Mücâhid “kunût”un, huşû’dan ibaret olduğunu~~

söylemiştir. 4) “Kunût” kıyamdır. 5) Devam. Çünkü bu mana diğerlerini de kapsamaktadır⁵⁶³.”

“Kunût” kelimesinin geçtiği diğer âyetlerin izahlarında da müfessirler aşağı yukarı şu ana kadar zikrettiğimiz anlamları vermişlerdir⁵⁶⁴.

Kendinden daha yüce ve daha büyük birinin huzurunda, kendisinin zayıflığını hissederek boyun eğmek olan “kunût”; kulun, Rabbinin emirlerine inkıyâd ve itaat etmesi, Yaratıcısının azameti önünde O’nun kulu olduğunu hissetmesidir⁵⁶⁵. İşte bu genel mana açısından bakarsak “kunût”un içine sadece insan değil, Allâh’ın diğer bütün yaratıkları da girmektedir ve onların da bir sıfatı olmaktadır.

2.1.11. Rukû⁶

Namazın rükünlerinden olan Rukû⁶ sözlükte; “insan ve insan dışındakilerde görülen boyun eğme ve iki büklüm olmak” anlamına gelir. İki büklüm olan birine veya yaşlılıktan dolayı belini eğmiş ihtiyar birine Rukû⁶ etti, denilir. Bu anlamlardan başka sözlükte; “yüzüstü kapandı, zenginlikten sonra fakir düştü” anlamlarına da gelir. Fakat kelime, en çok dini anlamıyla meşhur olmuş ve namaz kılanın kıyamdan sonra sırtı düz şekle gelinceye kadar başını eğmesi demektir. Namazın, kıyamdan sonra gelen rukû’ ve iki

⁵⁶² Ahzâb, 33/31.

⁵⁶³ Râzî, *a.g.e.*, VI, 130-131. Ayrıca bkz. Beydâvî, *a.g.e.*, I, 552; Kurtubî, *a.g.e.*, III, 140-146; Ebussuûd, *a.g.e.*, I, 235.

⁵⁶⁴ Bkz. Beydâvî, *a.g.e.*, I, 611, 625, II, 32, III, 205, IV, 25, 62-63, 194, 514, 516; Râzî, *a.g.e.*, VIII, 39, X, 72, XX, 108, XXV, 102, XXVI, 218, XXX, 45; Kurtubî, *a.g.e.*, IV, 25, 54, X, 130, XIV, 15, 120, XV, 155, XVIII, 127, 133; Ebussuûd, *a.g.e.*, II, 16, 174, V, 149, VII, 58, 102, 104, 245, VIII, 268, 270; Elmalılı, *a.g.e.*, II, 1053, V, 3135, VI, 3816, 3894, VII, 5121.

⁵⁶⁵ Üde, *et-Tetavvur*, s. 209-211.

~~secdeden oluşan kısmına da aynı kelime kökünden gelen “Rak‘at” adı verilir. Kelime sadece İslâmın gelişiyle namazdaki anlamını kazanmış değil, Cahiliyye devrinde de Araplar; putlara tapmayan hanîf kişiye “Râki” ismini verirlerdi⁵⁶⁶.~~

Tabii ki kelime şu haliyle her ne kadar fiziki bir vücut pozisyonunu ifade ediyorsa da kelimenin namazdaki ulvî konumu düşünülduğünde derûnî bir anlama sahiptir. Bu meyanda er-Râğîb da şunları söylemektedir: “Rukû; eğilmek anlamına gelmekte olup bazen namazdaki özel durum için, bazen de ister ibadet isterse bunun dışındaki bir şey için olsun, tevâzu ve tezellül manaları için kullanılır⁵⁶⁷.”

Rukû kelimesi Kur‘ân‘da 13 âyette geçmektedir⁵⁶⁸. Bu âyetlere ve müfessirlerin izahlarına baktığımızda kelimenin anlam çerçevesinin biraz daha zenginleştiğini görüyoruz. Mesela tertib sırası itibariyle ilk surelerden olan Bakara suresindeki: “*Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin, rükû edenlerle beraber rükû’ edin!*”⁵⁶⁹ âyetinde geçen Rukû‘ya; ta‘zîm, ağırbaşlılık, sükûnet, hudû‘, tezellül, inkıyâd ve namaz kılmak anlamları verilmiştir. Ayrıca “namaz kılın” anlamının yanında özel olarak “Rukû ediniz” denilmesinin sebebi, Rukû‘nun İslâma mahsus olduğunu ve İslâmdeki namazın, Yahudi ve Hıristiyanlık’taki namazdan bu yönüyle farklı olduğuna işaret etmektir⁵⁷⁰.

*“Meryem! Saygı dolu bir gönülle huzurunda durup Rabbine ibadet et; secdeye kapan, rükû edenlerle beraber rükû et!”*⁵⁷¹.

⁵⁶⁶ İbn Fâris, *Mu‘cemü Mekâyis*, II, 434-435; Cevherî, *Sihâh*, III, 1222; İbn Manzûr, *Lisânü‘l-‘Arab*, VIII, 133; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü‘l-Muhîr*, s. 934.

⁵⁶⁷ Râğîb, *Müfredât*, s. 364; Üde, *et-Tetavvur*, s. 190-193.

⁵⁶⁸ Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu‘cemu‘l-Müfehres*, “r-k-a’” md.

⁵⁶⁹ Bakara, 2/43.

⁵⁷⁰ Beydâvî, *Ervaru‘t-Tenzil*, I, 291; Râzî, *Mefâtihu‘l-‘Āyib*, III, 42; Ebussuûd, *İrşâdü‘l-Akli‘s-Selîm*, I, 97; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 337.

⁵⁷¹ Âl-i İmrân, 3/43.

~~“Tevbe edenler, ibadet edenler, hamdedenler, oruç tutanlar, rükû’ edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allâh’ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!”⁵⁷²~~

Bu âyetlerdeki Rukû’ya ise Râzî; tevâzu, kalpte hudû’ ve tazim anlamlarını verip namazı bir değerlendirmeye tabi tutmuştur: “Burada şöyle denilebilir: Kıyâm, Allâh’a gösterilen tevâzunun ilk basamağı; Rukû’, ortası; secde ise zirvesidir. Bu âyette Rukû ve secdenin özel olarak zikredilmesi onların, ubûdiyet ve tevâzuya en güzel şekilde delaletlerindedir. Çünkü namazdan maksat, ta’zim ve hudû’nun zirvesidir⁵⁷³.”

Diğer âyetlerden Hacc, 22/77 ve Mürselât, 77/48’inci âyetlerde geçen Rukû kelimesine de “hudû” ve “itâat” anlamları verilmiştir⁵⁷⁴.

Kur’ân’daki Rukû kelimesinin geçtiği âyetlerin ekserisinde bu kelimenin secde ile birlikte zikredildiğini görmekteyiz. Ayrıca yukarıda geçen âyetlere baktığımızda; Rukû kelimesinin “abd” maddesinden “İbadet ediniz” emri ile beraber geldiğini de görürüz. Bu kelimenin beraber zikredilmesi Rukû’nun, hem “abd” maddesiyle hem de ubûdiyetle anlam örgüsü açısından ilişkisinin bulunduğunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Netice olarak; namazın rükünlerinden olan Rukû ile kul, Yaratanı karşısında büyüklenme ve kibirden arınmış olarak eğilmektedir⁵⁷⁵.

⁵⁷² Tevbe, 9/112.

⁵⁷³ Razi, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VIII, 39, XVI, 162.

⁵⁷⁴ Bkz. Beydâvî, III, s. 395, IV, 602; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VI, 121.

⁵⁷⁵ Hidayet Aköz, *Kur’ân’da Allâh-Kul İlişkisi*, s. 249.

2.1.12. Secde

Allâh'a boyun eğme veya ubûdiyetin belki de en belirgin sembolik ifadesi olan secde sözlükte; "alnı yere koymak, yere iki kat eğilmek kapanmak" anlamına gelir. Deve boynunu yere eğince "Escede" ifadesi kullanılır. Dolayısıyla kelimedede "boyun eğmek ve tezellül göstermek" manası yoğunlaşmaktadır. O halde her zillete düşen secde etmiş demektir. Namazdaki secdeler de aynı kelimedendir ve bundan daha büyük bir boyun eğiş yoktur. Böylece emredilen şeylere boyun eğen herkesin bu hareketi "secde" ile ifade edilir⁵⁷⁶. Secdenin zıddı ise "başını yukarı dikti, dikildi" anlamına gelen "İnteşabe" kelimesidir⁵⁷⁷.

Bu anlamların yanında farklı olarak er-Râğıb bu kelimeye, "Allâh'a ibadet etmek ve O'na boyun eğmek" anlamına geldiğini ifade ederek şunları eklemektedir: "Bu mana; insan, hayvan ve diğer varlıklar için kullanılan âmın bir anlamdır. O halde secdeyi ikiye ayırabiliriz: 1) İhtiyârî secde: Bu, şu âyetteki gibi insanın secdesidir ve neticesinde de insan sevabı hakeder. "Haydi Allâh'a secde edip O'na kulluk edin!"⁵⁷⁸ 2) Teshîrî secde. Bu da insan, hayvanlar ve bitkilerin yaptığı secdedir. Şu âyette olduğu gibi: "Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allâh'a secde ederler"⁵⁷⁹. Nahl: 16/49'uncu âyetteki secde ise her iki çeşidi de içine almaktadır⁵⁸⁰."

Kur'ân'a baktığımızda ise secdenin Allâh Taâlâ'nın dışında Hz. Âdem'e (a.s.) ve güneşe olmak üzere iki şekilde olduğunu görmekteyiz. 1) Hz. Âdem'e (a.s.) Allâh'ın emrine

⁵⁷⁶ İbn Fâris, *Mucemü Mekâyis*, III, 133; Cevherî, *Sihâh*, 483-484; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, 204-206. Secdenin semantik tahlili hakkında daha geniş bilgi için bkz. Emrullah İşler, *Secde Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu*, İslâmiyât Araştırma Dergisi, Ankara -1998, I, 105-115.

⁵⁷⁷ Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhit*, s. 366.

⁵⁷⁸ Necm, 53/62.

⁵⁷⁹ Ra'd, 13/15. Ayrıca; Nahl, 16/48.

⁵⁸⁰ Râğıb, *Müfredât*, s. 396. Ayrıca bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 513.

ittibâcın meleklere yapıp İblis'in reddettiği secde⁵⁸¹ de Allâh'a yapılan bir secdedir. Her ne kadar insana yapılmış gibi görünse de; gerçekte, ona değil Allâh'a yapılmakta ve bunun küfür olan ibadet anlamında bir secde olmadığına icma edilmiştir⁵⁸². Meleklerle teklif edilen bu secdenin anlamının, İblisin gösterdiği tavır olan istikbâr ile tamamen zıt olduğunu görmekteyiz. Meseleye bu yönden bakarsak İblis'in yaptığı; itaatsizlik, büyülenip tekebbür göstermek ve isyan etmektir. O halde bu tavrın tam zıddı itaat, emre boyun eğmek, kendi benliğini Allâh'ın kudreti karşısında ayaklar altına alarak hiçliğini itiraf edip bunu yerlere kapanarak göstermektir. İşte secdenin anlamı Allâh katında bunun için çok değerlidir. Zaten müfessirler de secdenin aslının tezellül, inkıyâd ve hudûc olduğunu ifade etmektedirler⁵⁸³.

2) Güneşe yapılan secde ise şu âyette geçmektedir: *"Ne var ki onun da halkının da, Allâh'ı bırakıp güneşe secde (ibadet) ettiklerini gördüm....."*⁵⁸⁴. Bu âyette geçen secde, ibadet anlamında secdedir⁵⁸⁵. Çünkü Sebe' halkı güneşe bir ilah olarak tapıyorlardı. Halbuki insanların, şeytanın aldatması sonucunda secde edip taptıkları tabiattaki varlıklar da Allâh'ın yarattığı birer kuludur ve onlara secde etmeyi yasaklamıştır: *"Gece ve gündüz, güneş ve ay O'nun âyetlerindedir. Eğer Allâh'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allâh'a secde edin!"*⁵⁸⁶

Secdeden maksat, ta'zim ve Allâh'a ubûdiyeti itirafıdır. Çünkü arz ve semâvâtta her şey Allâh'a ubûdiyetini itiraf etmektedirler⁵⁸⁷. İşte bu anlamda *"Göklerde ve yerde*

⁵⁸¹ Bkz. Bakara, 2/34. Konuyla ilgili diğer âyetler: A'râf, 7/11-12; Hıcr, 15/30-33; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116; Sa'd, 38/73-75..

⁵⁸² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I, 194.

⁵⁸³ Beydâvî, *Envârü't-Tenzil*, I, 256-257, II, 294, III, 181; Râzî, *a.g.e.*, XXXII, 26; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, V, 11; Elmalılı, *Hak Dini*, I, 318-319.

⁵⁸⁴ Neml, 27/24.

⁵⁸⁵ Ebussuûd, *a.g.e.*, VI, 281.

⁵⁸⁶ Fussilet, 41/37.

⁵⁸⁷ Lokmân, 31/25.

~~bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allâh'a secde ederler⁵⁸⁸.~~” âyetindeki secde, “boyun eğme” ve “hûdû” manasına gelir. Çünkü Allâh’ın kudret ve iradesi herşeyde hâkim ve câridir⁵⁸⁹.

Secdenin “[<]Abd” maddesinin anlamıyla ilişki ve yakınlığını, secde kelimesinin içinde geçtiği âyetlerde “[<]abd” maddesinin de geçmesinde görmek mümkündür: “Gece ve gündüz, güneş ve ay O'nun âyetlerindedir. Eğer Allâh'a ibadet etmek istiyorsanız, güneşe de aya da secde etmeyin. Onları yaratan Allâh'a secde edin!⁵⁹⁰”. “Haydi Allâh'a secde edip O'na kulluk edin!⁵⁹¹”

Bütün bunların dışında secde çok duygusal bir boyut kazanmakta ve Allâh’ın okunan âyetleri karşısında duygulanıp ağlanması ve teslimiyet gösterilmesi bunu göstermektedir⁵⁹². Bundan başka secdenin bir diğer özelliği de, kulu Allâh’a en çok yaklaştırmasıdır. “Hayır! Ona uyma! Allâh'a secde et ve (yalnızca O'na) yaklaş!⁵⁹³” Bu anlamı açıklayıcı olarak Hz. Peygamber (s.a.v.)’in: “Kulun Allâh'a en yakın olduğu zaman, O'na secde ettiği anıdır⁵⁹⁴.” sözü burada önemlidir. Çünkü secde; tazimin zirvesi, ibadetin en özelidir ve sadece Allâh Tâalâ’nın hakkıdır⁵⁹⁵.

Secdeye tasavvufî bir anlamda yaklaşanlar, onu namazdaki anlamıyla bütünleştirecek şekilde yorumlamaktadırlar: “Namazda kulluğa ait en karakteristik hareket secdedir. Namazda secde eden kimse Allâh’ın ayağı üzerine eder. Çünkü ricada, rica edilenin ayağına sarılmak kaidedir. İşte secde edenin secdesi de, rica edenin rica edilenin ayağına

⁵⁸⁸ Ra’d, 13/15.

⁵⁸⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIX, 20.

⁵⁹⁰ Fussilet, 41/37.

⁵⁹¹ Necm, 53/62. Konuyla ilgili diğer âyetler: Tevbe, 9/112; Hicr, 15/98-99.

⁵⁹² Bkz. İsrâ, 17/107-109.

⁵⁹³ Alak, 109/19.

⁵⁹⁴ Müslim, *Salât* 215; Nesâî, *Tatbik* 78, *Mevâkîf* 35; Tirmizî, *Da’vât* 118; Ahmed b. Hanbel, II, 421.

⁵⁹⁵ Râzî, *a.g.e.*, XXVII, 111; Elmalılı, *Hak Dini*, VII, 4208.

sarılmaması makamındadır ki, istediği ne ise istesin ve secdenin halini bu suretle bilip râğbet etsin demek olur⁵⁹⁶.” Kul, secde ile Allâh'a daha da yaklaşmış O'nun huzurunda kulluğun en son noktasında acizinden ve zafiyetinden kaynaklanan bütün kusurlarını itiraf ederek yalvarırcasına: Sübhâne Rabbiye'l-E^lalâ, diyerek Allâh'ı tesbih etmiş ve O'ndan af dilemiş olmaktadır⁵⁹⁷.”

Netice olarak secde, Allâh'a yaklaşmanın en zirve noktasıdır. Yani insan, ancak secde ile Allâh'a ubûdiyetini tamamlar ve dünyanın bağlarından kurtulabilir. İşte secde bunun işaretidir⁵⁹⁸.

2.1.13. Tağarru^l

Allâh karşısında acizliği ifade eden “Tağarru^l” sözlükte “Dara^la ilâ” kökünden olup “hor hakir oldu, boyun eğdi, itâat etti, birine boyun büküp bir şey istedi” anlamlarına gelir ve bunlardan başka “güçsüzlük, acizlik, zayıflık ve yumuşaklığa” delalet eden bir kelimedir. Allâh lafzı “teğarra^la ilellâh” şeklinde bu fiile mef'ûl olunca; “Allâh'a yalvardı, O'na boyun eğdi, aciziyetini gösterdi ve muhtaç olduğu şeyi yalvararak istedi” anlamalarına gelmektedir. Dolayısıyla “Tağarru^l”; zelillik ve bir şey istemede mübalağa göstermek, demektir⁵⁹⁹.

Tağarru^lya bu anlamlardan biraz farklı bir anlam veren er-Râğib şunları söylemektedir: “Şu cümlede geçen bu fiil, “teğarra^lati's-Şâtü”; “Koyunun memesine süt indi”, anlamına

⁵⁹⁶ Cavit Sunar, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, s.186.

⁵⁹⁷ Hidayet Aköz, *Kur'ân'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 251, Mustafa Çağrı, “İslâm”, D.İ.A., XXIII, 11.

⁵⁹⁸ Üde, *et-Tetavvur*, 192-195.

⁵⁹⁹ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, III, 395; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XI, 304-305; Cevherî, *Sihâh*, III, 1249; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VIII, 221-223; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhit*, s. 958.

~~gelir. Deve, koyun vb. hayvanların memesine de “ed-Dar u” denilir. Tadarru ise, zayıflık ve zillet izhar etti, demek olup En’âm, 6/42-43 ve 63’üncü âyetler bu anlamdadır⁶⁰⁰”~~

“Tadarru⁶⁰¹” kelimesi Kur’ân’da 7 âyette geçmektedir⁶⁰¹ ve hepsi de çoğunlukla sözlük anlamı olan “yalvarıp yakarmak ve acizyet ile zilletini en dramatik şekilde dile getirmek” anlamını ihtiva etmektedir.

“Andolsun ki, senden önceki ümmetlere de elçiler gönderdik. Ardından boyun eğsinler diye onları darlık ve hastalıklara uğrattık. Hiç olmazsa, onlara bu şekilde azabımız geldiği zaman boyun eğselerdi! Fakat kalpleri iyice katılaştı ve şeytan da onlara yaptıklarını câzip gösterdi⁶⁰².” Müfessirler ise bu ve ilgili diğer âyetlerdeki “Tadarru⁶⁰³”ya şu anlamları vermektedirler: “Tadarru⁶⁰³”; taḥaṣṣu⁶⁰³ manasındadır ve o da: İnkıyâd (boyun eğmek) edip inat ve isyanı terketmek demektir⁶⁰³. Diğer âyetlerdekilere de müfessirler; “tezellül, boyun eğmek, ḥuṣû⁶⁰⁴, acizlik içinde yalvarıp yakarma” anlamlarını vermişlerdir⁶⁰⁴. Râzî ise “Tadarru⁶⁰⁵”nun gerçekleşmesini şöyle ifade ediyor: “Tadarru⁶⁰⁵, tam olanın karşısındaki eksik olandan sudûr eder. Eğer kul, kendisinin eksikliğine, Mevlâsının da ilim, kudret ve rahmette kemaline inanmışsa o zaman “tadarru⁶⁰⁵” meydana gelmiş olur⁶⁰⁵.”

2.1.14. Tebtîl

“Tebtîl” veya “tebettül”; sözlükte “betüle” kökünden olup “kesmek ve birini diğerinden tamamen ayırmak”, anlamlarına gelmektedir. Bir kadın ebediyyen boşandığı zaman da

⁶⁰⁰ Râğîb, *Müfredât*, s. 506.

⁶⁰¹ Bkz. En’âm, 6/42-43, 63; A’râf, 7/55, 94, 205; Mü’minûn, 23/76.

⁶⁰² En’âm, 6/42-43.

⁶⁰³ Râzî, *Mefâtiḥu’l-Ġayb*, XII, 185.

⁶⁰⁴ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, II, 165; Râzî, *Mefâtiḥu’l-Ġayb*, XXIV, 150; Kurtubî, *el-Câm’ li Ahkâmi*, XII, 95; Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, III, 253; Elmalılı, *Hak Dîni*, III, 2193, 2218, IV, 2362.

⁶⁰⁵ Râzî, *a.g.e.*, XIV, 106.

~~“Tallekahâ betteten betleten” şeklinde bu kelime kullanılır. Ayrıca bir kadının, erkeklere karşı hiçbir ilgisinin olmaması ve kendisini onlardan tamamen uzak tutmasına da bu kelime kullanılır. Bunun için kendisini tamamen Allâh’a ibadete verdiği ve ömrü boyunca hiçbir erkeğe ilgi duymadığı için Hz. Meryem’e “Betül” denilmiştir. Bu sözlük anlamlarından başka bu kökten “tefe’ul” vezninde gelen “Tebettül” esas olarak; “dünyadan tamamen ilişkisini kesip sadece Allâh’a yönelmek, kendisini O’nun dışında herşeyden uzaklaştırıp tamamen Allâh’a ibadete vermek, niyette ihlâslı olmak” anlamlarına gelmektedir⁶⁰⁶.~~

O halde “Tebettül”; Allâh’ın dışındaki herşeyden tamamen kesilmek ve O’na ibadetle zikirle tamamen yönelmek, akla gelen, kendini meşgul eden herşeyden kurtulmak, bütün his ve şuuruyla Allâh’ın huzurunda bulunmaktır.

Ancak “Tebettül”ün İslâmî manası yeni değil, aksine câhiliyye asrından itibaren bu mana biliniyordu. “Şöyle ki; Hanîflerin bulunduğu çevrede Kur’ân’ın daha sonra yayıp yerleştirdiği ve sözünü ettiği bazı dînî manalar bulunmaktaydı. İşte bu topluluk, kendi kavimlerinin taptığı put ve heykellerden uzak bir şekilde, semâvât ve arzın yaratıcısını daima düşünüyordu. Aynı zamanda bunlar geçmiş şeriatlerden miras kalan ibadet çeşitlerinden de kopuk (habersiz) idiler. Bunun için “Hanîfler” olarak isimlendirilmişler ve kendilerine “Tebettül” sıfatı verilmiştir. Fakat bu kelime ıstılâhî kullanım seviyesinde yayılmamış ve ancak Kur’ân’ın nüzûlünden sonra ve bu “Tebettül” âdeti bir kısım insanların hayatlarında sürekli bir yaşayış biçimi ve bir ahlâk nizamı şeklinde kabul edildikten sonra bir ıstılâhî kullanım olarak yaygınlaşmıştır. Şimdi ise bu kelime kullanılıncâ, zihin süratle şunu anlıyor: Rabbi ile bağlılığında ihlâs sahibi bir insan

⁶⁰⁶ İbn Fâris, *Mu‘cemü Mekâyis*, I, 195-196; Cevherî, *Sihâh*, IV, 1630; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, II, 42-43; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 1246; Râğib, *Müfredât*, s. 107; Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 245-246.

portresi. Netice olarak “Tebettül, kalbini dünyanın bütün şaibe ve meşgalelerinden temizleyen ve Rabbinin rızasına yönelen kişinin ulaşabileceği yüksek bir derecedir⁶⁰⁷.”

Bu kelime Kur’ân’da sadece bir âyette geçmektedir: “Rabbinin yüce adını zikret, Fanilere bel bağlamaktan kurtul ve bütün gönlünle yalnız O’na yönel⁶⁰⁸.” Aşağı yukarı bütün tefsircilerin bu kelimeyi “ihlâs” olarak izah ettiklerini söyleyen Râzî şöyle devam ediyor: “Herşeyi terkedip ibadete yönelen kul için bu kelime kullanılır. O zaman âyetin anlamı şöyle olur: Allâh’a itaat için O’ndan başka herşeyi terket (ilişkini kes). Bu aynen şuna benzer: Bir insan şiddetli bir aşka düşer ve sonunda bedeni hastalanır, bütün kuvveti kesilir, gözleri görmez olur ve bütün istekleri sona erer. Daha sonra da nefis, maşuktan başka herşeyden kesilir (elini eteğini tamamen çeker), işte o zaman maşuka tebettül ile, maşukun görüntüsüne tebettül arasındaki fark anlaşılabilir. Tebettül de ancak, sevginin ortaya çıkışından sonra meydana gelir ve bu sevgi de sadece Allâh’a layıktır⁶⁰⁹.”

“Allâh’a ibadetle meşgul olarak, Allâh’ın dışındaki herşeyden ilgisini kesip kendini tecrit etmek⁶¹⁰” anlamına gelen “Tebettül”; insanlardan uzak kalıp kendisini ibadete verdiği için, Râhib’e de isim olarak verilir⁶¹¹.

İbn Kayyim el-Cevziyye (Ö.751/1350); bu kavramı daha dikkatli bir şekilde incelemiş ve kelimenin mana yapısını ikiye ayırarak şunları söylemiştir: “Tebettül; herşeyle irtibatı kesip tamamen Allâh’a yönelmektir. Yani Tebettül, ‘mahzâ tecrîd’ demektir. Tebettül, bünyesinde iki hususu bulundurmaktadır: 1) **İnfisâl**: Kulun; sırf Allâh rızası için, nefsin yoğun istek ve lezzetlerinden kalbini ayırması, Allâh’ın dışındakilere (Mâsivâ) iltifattan

⁶⁰⁷ Üde, *et-Tetavvur*, s. 107-109.

⁶⁰⁸ Müzzemmil, 73/8.

⁶⁰⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XXX, 157-158.

⁶¹⁰ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil*, IV, 54; Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5430 vd.

⁶¹¹ Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm*, XIX, 30.

kesilmesidir. Bu da; ya Allâh korkusu, ya kulun O'na olan arzusu veya kalbini Allâh ile meşgul etme fikrinden doğar. 2) İttisâl: Kulun kalbinin Allâh ile irtibatı ve O'na yönelmesidir. Ayrıca kulun; yüzünü sırf O'nu sevdiği, O'ndan korktuğu, O'ndan ümit ettiği için sadece O'na döndürmesi ve tevekkül etmesidir. Bu olmadan birinci kısım olamaz⁶¹².”

2.1.15. İslâm

Dinî literatürümüzde belki de en geniş alana sahip kavramlardan birisi de İslâm'dır. Ancak biz burada bunun temel anlamlarına kısaca işaret edip geçerek, asıl olarak bizim konumuzla yani “Abd” maddesinin anlamıyla ilgili tarafına temas etmeye çalışacağız. Bu kelime sözlükte; “berâat, kurtuluş, ayıp ve kusurlardan kurtulmak, birisine afiyet ve emniyet duâsı anlamında selamlamak” gibi temel manalara sahiptir. Bu anlamlar Câhiliyye döneminde de İslam kelimesinin medlülleri idi⁶¹³. Bu kökten gelen “es-Selâm”, yüce Allâh'ın isimlerinden biridir⁶¹⁴. Yine aynı kelime kökünden türemiş İslâm, kelimenin en geniş ve genel anlamıyla Allâh tarafından gönderilen hak dinin özel adıdır ve zaten bu kelimeyi bir dine isim olarak veren de Allâh Taâlâ'dır: “Allâh nezdinde hak din İslâm'dır....⁶¹⁵.”

Bunlardan başka “s-l-m” kökünden if'âl vezninde gelen İslâm; boyun eğmek demektir. “Dinde ise İslam; boyun eğip itâati ve şeriatı izhâr etmek ve Rasûlullâh (s.a.v.)'ın getirdiklerine sınıksız sarılmaktır ki, kanlar bunun için akar ve kötülükler bununla yok edilir. En kısa ve öz şekliyle İslâm; dil ile, iman kalp ile olur. Tehzîb'de şöyle denilmektedir: Falanca müslümandır, denildiğinde şu iki şey anlaşılır: 1) Allâh'ın

⁶¹² İbn Kayım el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, II, 21-22.

⁶¹³ Üde, *et-Tetavvur*, s.252.

⁶¹⁴ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 289.

⁶¹⁵ Âl- İmrân, 3/19. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/85; Mâide, 5/3.

emirlerine teslim olmuş kişi. 2) İbadetini sadece Allâh'a hâs kılan kişi. Bu anlamda; birine birşeyi hasredince ihlâs manasında "selleme" kullanılır. İnsanların, mü'min ile müslümanın nerede birbirinden ayrıldıklarını ve nerede aynı anlama geldiklerini bilmeye ihtiyaçları vardır. O halde İslâm; boyun eğip itâat etmeyi ve Rasûlullâh (s.a.v.)'in getirdiklerini kabul ettiğini (fiilî olarak) göstermektir. İman ise; bunları açıkça (yaşayarak) göstermenin yanında, bunlara kalben tasdik edip inanmaktır. Fakat şeriatı kabul ettiğini açıkça gösteren ve kötülüğü defetmek için teslimiyet gösteren ise görünüşte müslüman ancak, kalben inanmamış kişidir ve sadece diliyle müslüman oldum der. Çünkü iman sahibinin mutlaka tasdik etmesi gerekir. İslâm kelimesinde aynı zamanda, verilen bir hükme razı olmak ve teslimiyet anlamı da vardır⁶¹⁶." Yani "İslâm"; Allâh Taâlâ'nın takdir ve kazasına rıza göstermek, O'nun emirlerine boyun eğip itiraz etmemek ve tereddütsüz O'na teslim olmaktır. Ayrıca İslâm; Allâh'ın azabından kurtaran bir itâattır⁶¹⁷.

er-Râğıb ise İslam kavramını ikiye ayırmakta ve şunları söylemektedir: "İstilahta İslâm iki çeşittir: 1) İmanın altında olan (yani derece bakımından imandan aşağıda olan) İslâm. Bu, "Bedevîler "İnandık" dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama "Boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi....⁶¹⁸." âyetinde zikredilen İslâm'dır. 2) İmanın üzerinde olan İslâm. Bu, kalben itikâd, itiraf ve bunu fiille göstermek, takdir edip kaza ettiği herşeyde Allâh'a teslimiyet göstermektir. Aynen İbrâhim (a.s.)'in şu âyetteki ifadesi gibi⁶¹⁹: "Rabbi ona: "Kendini canı gönülden Hakk'a teslim et!" deyince o derhal: "Alemlerin Rabbine teslim oldum" demişti⁶²⁰."

⁶¹⁶ İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, III, 90; Cevherî, *Sihâh*, V, 1951-1952; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XII, 290-295; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1448.

⁶¹⁷ el-Askerî, *el-Furûk*, s. 250; Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XVI, 351; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 507.

⁶¹⁸ Hucurât, 49/14.

⁶¹⁹ Râğıb, *Müfredât*, s. 421, 423.

⁶²⁰ Bakara, 2/131.

~~Cürcânî ise yukarıda verilen sözlük ve istilâh manalarının aynısını söylemekle birlikte şunları da ilave etmektedir: “Bir başka tarifte ise İslâm’ın teslimiyet anlamı; belanın başa geldiği an, içte ve dışta hiçbir değişiklik göstermeden ayakta kalmaktır⁶²¹.”~~

Bâkîllânî (Ö.403/1003) ise İslâm’ı imandan daha geniş bir anlam alanı içinde değerlendirmektedir: “İslâm; boyun eğmek (inkıyâd), teslim olmak ve içinde kulun, Rabbine boyun eğip emrine teslimiyetinin bulunduğu her tâattir. İman ise İslâmın hasletlerinden birisidir ve her iman İslâm’dır fakat her İslâm bir iman değildir⁶²².”

Kur’ân’da ise “s-l-m” kökünden kelimelerin geçtiği âyetlerin sayısı 140’ı geçmektedir⁶²³. Bu âyetlerin hepsini burada zikretmek hem asıl tez konumuzun dışına çıkmak ve hem de bu çalışmada imkansız olacağından sadece, bunlara tefsircilerin genel anlamda hangi manaları verdiğini nakletmekle iktifa edeceğiz.

Müfessirler “s-l-m” kökünden türeyen kelimelerin özünde “itaat, inkıyâd (boyun eğme) hudû’, ihlâs, Allâh’ın emirlerine kulak verip teslim olmak” anlamlarının olduğunu ifade etmişlerdir⁶²⁴.

İslam kavramına genel ve geniş bir anlam çerçevesi çizen İzutsu kelimenin “teslimiyet” anlamı üzerinde çok vurgu yapmakta, Câhiliyye Araplarının karakter tahlillerini İslam kelimesinin izahında kullanarak şunları söylemektedir:

⁶²¹ Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 57.

⁶²² Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib, *Kitâbu’t-Temhîd*, el-Mektebetü’ş-Şarkıyye, Beyrut-1957, s. 347. Ayrıca bkz. İzutsu, *Kur’ân’da Allâh ve İnsan*, s. 67-68.

⁶²³ Bkz. Abûlbâkî, M. Fuâd, *el-Mucemu’l-Müfehres.*, “s-l-m” md.

⁶²⁴ Beydâvî, *Envâru’t-Tenzîl*, I, 391, 612, 646, II, 47, 72, 146, III, 385, 504, IV, 14, 162, 244, 336; Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, IV, 4, 71, VIII, 107, X, 132, XII, 106, XXVI, 137; Kurtubî, *el-Câmi li Ahkâm.*, II, 52, IV, 82, 256, V, 174, VII, 15, XII, 163, XV, 69, 175, 215, XVI, 130; Ebussuûd, *İrşâdü’l-Akli’s-Selîm*, I, 147, II, 55, 197, 236, III, 96, 116, VII, 42, 200, 283; Elmalılı, *Hak Dîni*, I, 467-468, II, 1385, III, 1958, V, 3404, V, 3683, 3783, VI, 4062; Mevdûdî, *Tefhim*, I, 215, IV, 231-232.

“İsminden de anlaşıldığı gibi İslâm, öncelikle ve ilk anda tevazu ile Allâh’a teslimiyetin mutlak gereği üzerinde durur. Müslüman’ın kelime manası teslim edendir; kendini teslim eden, aklını ve kalbini Allâh’ın iradesine bırakan demektir. (...) Bir insanın müslüman oluşu birçok şeyleri ifade eder, ama bizim özel görüşümüz açısından bu, herşeyden önce bencilliğinden, kendi gücüne güvenmekten vazgeçip alçak gönüllü, halim selim bir kul olarak efendisi Allâh’ın huzurunda durmayı ifade eder.(...) Esas olarak dinden uzak olan Cahiliyye dilinde, İslâm öncesi Arapların gözünde tevazu ve teslimiyet, küçültücü şeyler, zayıf ve zelil bir şahsiyetin tezahürleri; kabadayılık ve itaatsizlik de asalet işareti idi. İslâm’ın doğuşu ile denge tamamen tersine döndü. Şimdi, İslâm’ın, tümü ile tek ilah esprisine dayanan dilinde, Allâh huzurunda alçak gönüllülük ve O’na mutlak teslimiyet, en yüksek faziletler; kibirlenme ve itaatsizlik de imansızlığın işaretleri haline geldi⁶²⁵.”

Netice olarak ıstılâhî anlamıyla İslâm, Allâh’ın emirlerine tam teslimiyet ve itaattir. Yani ne yapılacağı ve ne yapılmayacağı konusunda Allâh’ın hükümleri ile hoşnut olmak, tam kabul ile hiçbir itiraz olmaksızın Allâh’ın görev dediğini görev ve yasak dediğini yasak kabul etmektir. İslâmın gerek bu anlamı gerekse sözlük anlamındaki inkıyâd ve itaat her ne kadar mutlak ise de kelimenin örfteki kullanımı sadece “doğruya ve hakka uyma” manası taşır. Yanlış ve kötüye boyun eğme şeklinde bir teslimiyet İslâma aykırıdır ve isyan olarak nitelendirilir⁶²⁶.”

⁶²⁵ İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 44, 104. Bkz. Aynı müellif, *Kur’ân’da Allâh ve İnsan*, s. 253-257.

⁶²⁶ H. Mehmet Soysaldı, *Kur’ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir-1997, s. 35; Mustafa Sinanoğlu, “İslâm”, *D.İ.A.*, XXIII, 1.

2.2. Ubûdiyet ve İbadetin Tanımı

Buraya kadar “Abd” kelimesinin anlamlarına ve bunlarla ilgisi olan kavramlara, konumuzla alakası kadar temas etmeye çalıştık. Bu kavramları incelememizin sebebi, asıl konumuz olan ubûdiyetin hem anlam alanının genişliğini hem de ubûdiyetin, alışlagelmiş ibadet anlayışından farklı ve çok boyutlu olduğunu göstermektir. Bunun için burada önce ubûdiyetin tanımını yapmaya çalışacağız. Tabii ki bunu yapmanın çok kolay olmadığı bilinciyle hareket ederek; yapılan tarifleri verecek ve bu bölümün başından itibaren anlatılan “abd” maddesinin anlamlarıyla diğer kavramları da gözönünde bulundurmaya gayret edeceğiz. Ancak burada verilecek olan tanımları; müstakil olarak yapılanlar ve ibadetle beraber mukayeseli olarak yapılanlar diye, iki şekilde zikredeceğiz.

2.2.1. Ubûdiyetin Tanımı

“*el-Ubûdiyye*” ismiyle müstakil bir eser telif ederek bu konuda ilk olan İbn Teymiyye (Ö.728/1328) genel olarak ubûdiyeti, sevgi/muhabbet esası üzerine bina ederek ele almış ve meseleye bu çerçeveden bakmıştır. İbn Teymiyye, müşahhas ve net bir tanım yapmak yerine daha çok, ubûdiyetin mahiyeti, tezahürleri ve dayandığı temelleri anlatmıştır. Mesela o, ubûdiyet hakkında şunları söylemektedir: “Ubûdiyet; tezellül ve sevginin en kemal (zirve) noktasından oluşmaktadır⁶²⁷.”

Ubûdiyeti; “Allâh’ın iradesine razı olmak⁶²⁸”, diye en kısa şekilde tarif edenler olmakla birlikte, İbn Kayyim el-Cevziyye gibi uzun tanımlayanlar da vardır: “Ubûdiyet, içerisinde şu dört unsuru bulundurur: Dilin ve kalbin sözü, kalbin ve azaların amelleri nev’inden

⁶²⁷ İbn Teymiyye, *el-Ubûdiyye*, s. 122. Ayrıca bkz. el-Kardâvî, Yûsuf, *el-İbâdetü fi’l-İslâm*, Mektebetü Vehbe, Kahire-1985, s. 32.

⁶²⁸ el-Câvî, Şeyh Muhammed Nevevî, *Merâkı’l-Ubûdiyye* (İmâm Gazâlî’nin *Bidâyetü’l-Hidâye Şerhi*), Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, Mısır -1306/1888, s. 5.

olan, Allâh ve rasûlünün sevip razı olduğu şeyler. Bunları şöyle açıklayabiliriz: 1) Kalbin Sözü: Allâh Taâlâ'nın kendi zâtına, esmâsına, sıfatlarına ve fiillerine dair, ayrıca melekleriyle rasûllerinin haber verdiklerine dair herşeye inanmaktır. 2) Dilin Sözü: Bu imanı söylemek, (insanları) ona davet etmek, bu imana zıt bid'atleri açıklayıp o imanin emirlerini yerine getirmektir. 3) Kalbin Ameli: Bundan şu anlaşılır; Allâh'ı sevmek, O'na tevekkül ve inâbe, O'ndan korkup ümitlenmek, dini sadece O'na hâs kılmak (İhlâs), emir ve nehiyelerine sabır, O'na ve O'ndan olana rıza, O'nun için sevip buğzetmek, sadece O'na boyun eğip itâat etmek, O'nunla itmi'nân vs. Bunlar olmadan azaların amellerinin hiçbir kıymeti yoktur. 4) Azaların Ameli: Bunlar ise namaz, cihâd, cemâate katılım, muhtaca yardım ve insanlara ihsanda bulunmak gibi şeylerdir ⁶²⁹.”

Ubûdiyeti tasavvufçular da tanımlamaya çalışmışlardır. Tasavvufun en önemli şahsiyetlerinden olan Kuşeyrî (Ö.465/1072) ise *er-Risâle*'sinde ubûdiyete dair birçok mutasavvıfın tarif ve anlayışlarını nakletmektedir. Bu tariflerden ikisini burada zikrederim: “Ebû Ali ed-Dekkâk şöyle demiştir: Ubûdiyet; ibadetten daha kâmil ve kapsamlıdır. Dolayısıyla ibadet, mü'minlerin avâmı; Ubûdiyet ise havâssı içindir. Ayrıca ibadet, İlme'l- Yakîn'i olanlar içindir; Ubûdiyet ise Ayne'l-Yakîn'i olanlar içindir. Zünnûn el-Mısırî de şu tarifi yapmaktadır: Ubûdiyet; nasıl ki Allâh Taâlâ her hâlükârda senin Rabbin ise, senin de her halükârda O'nun kulu olmandır ⁶³⁰.” Mutad olarak yapılan ibadetlerin Tasavvufta daha geniş anlamda ele alındığını ifade eden Süleyman Uludağ, mutasavvıfların bu konudaki görüşlerini şöyle değerlendirmektedir: “İbadetlerin daha çok bâtinî özellikleri, ruhu ve özü üzerinde duran sûfiler, bunlardan başka ihlâs, huşû Allâh sevgisi ve korkusu gibi gönül hallerini; sabır, şükür, tevâzu, cömertlik, af ve merhamet gibi ahlak esaslarını; kısaca kalp temizliğine, ruhun olgunlaşmasına vesile olan ve

⁶²⁹ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Sâlikîn*, I, 85.

⁶³⁰ Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzîn, *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-1998, s. 232-235.

sonuçta insanı Allâh'a yaklaştıran her türlü halleri ve davranışları ibadet sayarlar. Tasavvufta ibadet kavramının bu kapsamlı anlamı "ubûdiyet" kelimesiyle ifade edilmiştir. Kişi herşeyi bir yana bırakarak Allâh'ın huzurunda ve O'nunla birlikte olduğunun bilincine erince, amaca uygun şekilde ibadet etmiş olur. Hz. Peygamber (s.a.v.) "ihsan" kavramıyla bu hususu belirtmiştir ⁶³¹."

Müstakil olarak yapılan bir tarifte ise Ubûdiyet şöyle tanımlanıyor: "Ubûdiyet; kişinin (kendi) gönül arzusunu terkedip muhtaç ve aciz olduğunu kendisine tamamen kabul ettirmektir ⁶³²." Bu kabullenişte kulluk edenin, kulluk edilene yalvarışı, O'nun büyüklüğü karşısında alçalışı, O'na tam kendisini verışı, boyun eğişi vardır ki artık bu, onun son noktasıdır ⁶³³.

Bir başka tarife göre ise; "Ubûdiyet, acizlik ve zayıflığın en son noktasından sadır olan zilletin en son zirvesidir ⁶³⁴."

Şu ana kadar Ubûdiyetin müstakil tanımlarından örnekler vermeye çalıştık. Bunların dışında gerek kelime kullanılışı gerekse anlam genişliği açısından ubûdiyeti, ibadetle mukayeseli biçimde tanımlayanlar da olmuştur. İşte onlardan birkaç örnek:

"İbadet: Mükellefin, Rabbini tazim için nefsinin zıddına yaptığı her fiildir. Ubûdiyet: Ahidlere vefa, hudûdu muhafaza, mevcuda rıza göstermek, kaybedilene de sabırdır ⁶³⁵."

⁶³¹ Süleyman Uludağ, "İbadet", *DİA*, XIX, 247-248.

⁶³² Şeyhzâde, Muhyiddin, *Hâşiyetü's-Şeyhzâde alâ Tefsiril'l-Beydâvi*, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır, ts. , II, 34.

⁶³³ Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?*, A. Ü. İ. F. D., Ankara-1965, XIII, 31

⁶³⁴ el-Bûtî, Saîd Ramazân, *Hurriyyetü'l-İnsân fi Zilli Ubûdiyyetihî lillâh*, Dâru'l-Fikr, Dimâşk-1992, s. 11.

⁶³⁵ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 146.

“İbadet kelimesinin Türkçe’deki tam karşılığı “kulluktur”. Ancak bu kavram dilimizde ‘tapınma’ anlamındaki şekli (muayyen bir zaman veya mekana bağlı, nasıl yapılacağı kesinleşmiş) ibadetlere (ritüel) indirgenmiş bir anlamda kullanılmaktadır. Kur’ân’da kullanılan ibadet kavramı bunları içermekle birlikte, anlam alanı daha da geniştir. Allâh’a imandan, O’nun iradesine uygun her türlü ahlaki doğru davranışa (sâlih amel) kadar bütün iradi eylemler ibadettir. Bu doğru davranış, günlük hayatın bütün alanlarında (siyasi, iktisadi, hukuki, askeri vs.) gerçekleşebilir. Kur’ân’da sözü edilen kulluk, günlük hayatta ritüellere de belli zaman ayırmaktan ibaret değildir. Önemli olan bireyin tek tek davranışları değil, bir bütün olarak seçtiği hayat tarzının niteliğidir.(...) Allâh’a kulluk en genel anlamda, Allâh’ın insana vermiş olduğu sonsuz nimetlere karşı insanın O’na boyun eğmesi, O’nun otoritesini tanınması ve O’nun bütün ahlaki buyruklarını yerine getirmesi ile gerçekleşmektedir ⁶³⁶.”

“Herkesin bildiği gibi İslâm’da ibadetler, tabiat ve yapılış şekilleri yönünden oldukça basit vazifelerdir. Fakat taşıdıkları manalar bakımından oldukça zengindir. Bu mana zenginliği içinde, her ne kadar ilk bakışta tamamen dînî gibi görünürlerse de, insan hayatının her yönüyle, insan faaliyetlerinin her safhasıyla ilgilidirler. Allâh önünde duyulan deruni hislerden ekonomik faaliyetlere kadar. İbadetleri bu geniş manalarında düşündüğümüzde, onların sadece basit anlamda “ibadetler” yani bir takım şekli ayinler olmadığını, aksine topyekün bir hayat tarzı olduklarını anlarız ⁶³⁷.” Yani o zaman ubûdiyetin mahiyeti şu olur: Ubûdiyet, ibadetlerin toplamından oluşan bir hayat tarzıdır.

“İbadet; dini birtakım sâiklerle kişinin, yüce Yaraticıya yönelmesi, sevgi, saygı ve bağlılık ifade eden tutum ve davranışlarda bulunmasıdır ⁶³⁸.”

⁶³⁶ Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur’ân (Sistematik Kur’ân Fihristi)*, s. 351, 353.

⁶³⁷ Mehmet Bayraktar, *İslâm İbadet Fenomenolojisi*, Ankara-1987, s. 93.

⁶³⁸ Hâbil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber’in İbadet Hayatı*, Bahar Yayınevi, İstanbul ts. , s. 29.

“Şeriat dilinde ibadet, niyete bağı olarak yapılmasında sevap olan ve yüce Allâh'a yaklaşmayı ifade eden özel itaattir. İtaat, niyete bağı olsun olmasın ve kimin için yapıldığı bilinsin bilinmesin, yapılması hayırlı olan ameli yapmaktır. Demek ki şer'î ibadet, insanın ruh ve bedence, dış görünüşü ve içyüzünde bütün varlığıyla yalnız Allâh'a yapılan şuurlu bir itaat ve yakınlıktır. (...) Kulluk; alçalmayı açığa vurma, ibadet bunun daha kuvvetlisi olarak eğilip tevazu etmenin, alçak gönüllülüğün ve hürmetin en son derecesidir. İbadet Allâh'ın razı olduğu şeyi yapmak, ubûdiyet (kulluk) de Allâh'ın yaptığına razı olmak diye de tefsir edilmiştir. Çünkü şeriat dilinde ubûdiyetin ibadetten bazen pek aşağı ve bazen daha yüksek olarak kullanıldığı vardır⁶³⁹.”

Bu tanımlara baktığımızda, ubûdiyet ile ibadetin birbirinden ayrı noktalarına vurgu yapıldığını görüyoruz. Ubûdiyetin anlam ve kapsam açısından genişliğine ve ibadetin ise, daha çok ubûdiyetin şekillenip somutlaşmış hali olduğuna dikkat çekilmektedir. Zaten biraz ileride de ubûdiyetin ibadetten ayrıldığı noktaları ele almaya çalışacağız.

Netice olarak biz de ubûdiyetin müstakil bir tanımını yapmadan, onun unsurlarına ve odak noktasına vurgu yaparak anlaşılmasını sağlamaya çalışacağız. Yukarıdaki bütün tanımlarda ve bu bölümün başından beri açıklamaya çalıştığımız kavramlarda zikredilen ortak noktalar şunlardır: **Yüce ve Yaratıcı bir Kudret karşısında insanın kendi acziyetini ve muhtaçlığını idrak etmesi, bu Kudrete bir tezellül içerisinde itâat edip boyun eğmesi, emirlerini kabul edip saygı göstermesi ve tüm merhaleleriyle hayatını sadece O'na tahsis ve teslim etmesidir.** İşte bu unsurları içine alan bir tanımlama, Ubûdiyetin tarifini bize verebilir. Onun için **Ubûdiyet, insanın Ulûhiyyet karşısındaki duruş, tavır ve konumunun bir ifadesidir,** diyebiliriz. Böylece ubûdiyetin kapsamı da ortaya çıkmış olur kanaatindeyiz.

⁶³⁹ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 95-97.

Ubûdiyetin tanımında dikkat edilmesi gereken çok önemli bir nokta da şudur: Kur'ân'daki içinde "a-b-d" maddesinin geçtiği âyetlerde Allâh'a ubûdiyetin emredilmesinin yanında, bu ubûdiyetin başkasına yapılmamasına da vurgu yapılmaktadır. Yani ubûdiyetin önemli bir kısmını Allâh'a ubûdiyet oluştururken; geri kalan kısmını da, başkasına ubûdiyette bulunmama oluşturmaktadır ⁶⁴⁰.

2.2.2. İbadetin Tanımı

Ubûdiyetin tanımını yaparken bazı tariflerde ibadetin de birkaç tanımı geçmişti. Ancak burada ibadete dair daha net ve müstakil tanımları ele alıp inceleyeceğiz. Aslında mahiyet itibariyle ikisi arasında çok fazla fark yok gibidir. Fakat, ubûdiyetle ibadetin arasındaki farkları daha iyi anlayabilmemiz için ibadete ait yapılan tanımları gözden geçirmekte fayda olduğu kanaatindeyiz.

Bazı alimler ibadeti de ubûdiyet gibi geniş bir kapsamla tarif etmişlerdir. Mesela, Şeyhzâde şöyle bir tarif yapmaktadır: "İbadet: sırf Allâh rızası için yerine getirilen bütün "yapma" veya "terketme" fiillerinden ibarettir. Bu fiillerin içine kalbin ve azaların bütün amelleri dahildir. Yoksa İbn Abbâs (r.a.)'ın Nisâ, 4/36'ncı âyetindeki "Allâh'a ibadet ediniz" emrini, "O'nu birleyin" şeklindeki tefsirinde olduğu gibi sadece Tevhîd'e tahsis etmenin bir anlamı yoktur ⁶⁴¹."

Ahmed Hamdi Akseki (ö.1951) ise bir kitaba yazdığı takrizde, ibadeti aynen ubûdiyet şeklinde tarif etmektedir: "İbadet; hakikati ve mahiyeti idrak olunamayan ve fakat varlığı, sonsuz kudret ve azameti her yerde sezilen, zahiri sebeplerin fevkinde dilediği tasarruf

⁶⁴⁰ Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "a-b-d." maddesindeki nefy ve nehy edatlarıyla beraber gelen âyetler.

⁶⁴¹ Şeyhzâde, Muhyiddîn, *Hâşiyetü's-Şeyhzâde alâ Tefsîril'l-Beydâvi*, II, 34.

kudretine sahip olan Zât'a karşı gösterilen tevazu, saygı, itaat ve tazimin en yükseğidir. Böyle bir şey ise, yalnız Allâh'a yapılır ve yalnız Allâh'ın hakkıdır. Allâh'tan başkası buna müstehak değildir ⁶⁴².”

İbadeti; insanın Allâh'a saygı, sevgi ve itaatını göstermek, O'nun hoşnutluğunu kazanmak niyetiyle ortaya koyduğu belirli, düzenli tutum ve gerçekleştirdiği davranışlardır ⁶⁴³, şeklinde tanımlayanlar olduğu gibi; kelimenin, “tapınma”dan fazlasını ifade ettiğini ve “Allâh'a itaat edilerek, O'nun emirlerine uygun olarak ve O'nun rızasını kazanmak gayesiyle icra edilen bir kulluk fiili ve şekli düzeyde namaz, zekat, oruç ve hac gibi fiillere ibadet denilebilir ⁶⁴⁴.” diye ifade edenler de vardır.

İbadeti, amelin kcmali ⁶⁴⁵olarak niteleyen Beydâvî (ö.585/1189) onun daha çok fiili yönüne dikkat çekerken; Râzî ise, “*Ben cinleri ve insanları, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım* ⁶⁴⁶.” âyetindeki ibadeti, “Allâh'ın emirlerini tazim ve O'nun yaratıklarına şefkat göstermektir. İbadet bu iki çeşitten ibarettir ⁶⁴⁷.” diyerek biraz farklı bir tanıma gidip ibadetin iki yönünün olduğunu vurgulamaktadır. Tabii ki insan, Allâh için ifa ettiği kulluk vazifelerinde O'nun emirlerini yerine getirmekle yetinmez, aynı zamanda rızasını kazanmak üzere O'na mümkün olan en samimi söz ve davranışlarıyla saygı, sevgi ve bağlılık gösterir ⁶⁴⁸.

⁶⁴² Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, (Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, haz. Cemal Kurnaz), Ankara- 1998, s. 8.

⁶⁴³ Mustafa Sinanoğlu, “*İbadet*”, *DİA*, XIX, 233-234; Ferhat Koca, “*İbadet*”, *DİA*, XIX, 240 vd..

⁶⁴⁴ Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler*, s. 93-94.

⁶⁴⁵ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl*, III, 310.

⁶⁴⁶ Zâriyât, 51/56.

⁶⁴⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVIII, 200.

⁶⁴⁸ Muhammed Hamidullah, “*abd*”, *DİA*, I, 57.

İbadet, imanın yaşanma şeklidir; kalbin itikadı dışında, bedeninin kalan azalarıyla ortaya konan imandır⁶⁴⁹. Yapılan bu tanımda da ibadetin, daha çok bedeninin fiilleri tarafından ortaya konan şekil yönüne dikkat çekilmektedir.

Seyyid Kutub (ö.1966) da ibadeti ikiye ayırarak şöyle tanımlamıştır: “İbadet iki kısma ayrılır: 1) Allâh’a kulluğun manasını ruhlara yerleştirmek. Yani mevcûdâtta bir ibadet eden, bir de ibadet edilen vardır. İbadet edilen Rab, tektir ve geriye kalan herşey O’nun kuludur. 2) İbadet; vicdanda yer eden her harekette, organların her fiilinde ve hayatta atılan her adımda Allâh’a yönelmektir, başka duygulardan sıyrılıp O’na ibadetin dışında hiçbir mana peşinde koşmamaktır⁶⁵⁰.”

Konuyu toparlayacak olursak; İslâmda ibadetin hakikati, Allâh’a boyun eğmek ve O’nun emirlerine uymaktır ve bundan da maksat, tâattir⁶⁵¹. Ancak, el-Askerî ise ibadeti şöyle tanımlayıp, “tâat” ile arasındaki farkı açıklamaktadır: “İbadet; boyun eğişin en son noktası olup, sınırsız nimet vermenin karşılığında gerçekleşir. Bundan dolayı Allâh’tan başkasına ibadet etmek caiz değildir ve ibadet de, ancak ma’budu tanıyıp bilmekle mümkün olur. Tâat ise, rütbece kendisinden daha büyük birinin isteğine uygun gerçekleşen fiildir ve hem Yararıcıya hem de yaratılana yapılır. Fakat ibadet, sadece Yararıcıya yapılır⁶⁵².”

İnsanın hem Allâh karşısındaki konumu (kul oluşu), hem de O’nun arzu ve emirlerine göre yaşaması gereği; onun hür olduğu iddiası ile çelişkili görünebilir. Yani hem hür olacak hem de bir otorite altında bulunacak. Meseleye insanın yaratılmış, sonlu, aciz ve muhtaç olması yönünden bakarsak; Mutlak bir kudrete boyun eğmek zorunda olduğu

⁶⁴⁹ Ali Ünal, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, s. 519

⁶⁵⁰ Seyyid Kutub, *Fi Zılâl*, VII, 590.

⁶⁵¹ el-Bedrî, Şâkir, *I’bâdu’r-Rahmân fi Medreseti’l-Kur’ân*, Bağdad -1973, s. 17.

⁶⁵² el-Askerî, *el-Furûk*, s. 243.

hakikatini görürüz. Bundan dolayı, “Allâh’a kulluk ve ibadet, insan için asla bir kölelik değildir. Doğuştan toplumsal olan insan, her halükârda toplumsal hayatın gereği, belirli bir hukuk ve siyaset sistemine, bir hayat tarzına uymak zorundadır. Bu zorunlu seçimini, Allâh adına yaparsa yaratılış hürriyetine uygun gâyet tabii bir seçim yapmış olur. Böyle bir tâbîlikte de kölelik yoktur⁶⁵³.”

Ubûdiyette olduğu gibi ibadette de iki temel unsurun varlığı vazgeçilmezdir. Bunlar da; itaat ve teslimiyettir. Zira Alâh’ın vahyettiği ve resûlleriyle kullarını da tabi olmaya çağırdığı emir, nehiy, helal ve harama uymayı, teslimiyeti reddeden, O’nun dininin öğretilerine karşı tekebbür ile üstünlük gösteren biri kul olamaz, daha doğrusu Allâh’ın kulu olamaz. Çünkü müşrikler de Allâh’ın varlığını kabul ediyorlardı fakat O’na ve emirlerine teslim olup boyun eğmeyi kabul etmiyorlardı. O’nun emirlerine tam teslimiyet ise, kulun Allâh’a olan derin sevgisinden kaynaklanmalıdır⁶⁵⁴.

Hülâsa ibadeti; insanın çevresiyle, insanlarla ve tüm hayatla olan ilişkilerini Allâh’ın rızasına göre tanzim etmesi olan ubûdiyetin tecessüd ettiği ve görüldüğü bir takım faaliyetler olarak tanımlayabiliriz.

2.3. Ubûdiyetin Mahiyeti ve Kapsamı

Allâh ile insan arasındaki varolan ilişkinin hakikatinin anlaşılması, bizi Allâh’a ubûdiyetin mahiyetini kavramaya götürür ve ayrıca bunu bizim de şu manada anlamamıza zemin hazırlar: Ubûdiyet; kişinin, ilâhî irade içinde düzene girmesi ve insan iradesinin Allâh’ın iradesi ve meşfeti ile uyum sağlamasıdır. Zaten Allâh-insan ilişkisini

⁶⁵³ Mehmet Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, s. 18.

⁶⁵⁴ Şa’bân Muhammed İsmâîl, *el-İbâde fi’l-İslâm Mefhûmuhâ ve Hasâisühâ*, Dâru’ş-Şebâb, Kahire-1980, s. 17-19.

geçen bölümde işlemiştik. Bu ilişkide esas olan, mabudun azametini kalbin hissetmesinden kaynaklanan sınırsız boyun eğişin açık bir ifadesidir. Bu azamet ve gücün menşinin mahiyeti, bilinip kavranamaz ancak sadece iman edilir⁶⁵⁵.

İnsan, fitraten kuldur. Nihâyet; hayatta kendisine boyun egeceği ve iradesini yönelteceği mutlaka bir mabudu vardır. Ancak; bu mabud, değişik değişik olabilir. Zira her insanın hayatta kendisini, seçtiği bir fiil veya davranışa götüren âmil veya yöneleceği bir gayesi vardır. İşte bu gaye ve sebep, onun mabududur ve bütün hareketleriyle ona yönelir. Bu gayeler ve istekler, insandan insana değişir. O zaman onun mabudu, ya Allâh olur ya da kendi hevâsı veya tâğûtlar⁶⁵⁶.

İnsanın kendi iradesiyle yaptığı tüm fiilleri, duygu ve düşünceleri; iyi, kötü, olumlu, olumsuz vb. birtakım nitelermelerle değer kazanır. Allâh'a itaat ve ibadet eden bir insanın ise; gözü, kulağı, dili ve kalbi O'nun emirleriyle daima meşgul olursa bu kişi ve ondan sadır olan hallerle davranışlar işte o zaman ubûdiyet ismine hak kazanır⁶⁵⁷.

Kişinin bütün fiilleri kalbin inanış, duyuş, niyet ve meyline göre şekillenir⁶⁵⁸. Çünkü, ubûdiyet ve tâatta asıl olan kalbin amelleridir. Bu gerçeğe dikkat çeken Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyuruyor: "*Haberiniz olsun, ceset içinde bir et parçası vardır. Bu düzgün olursa ceset de düzgün olur; bozuk olursa ceset de bozuk olur. Haberiniz olsun bu et parçası, kalptir*⁶⁵⁹." Bir başka hadiste ise şöyle buyurulmuştur: "*Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır. Öyleyse kimin hicreti Allâh'a ve Resül'üne ise,*

⁶⁵⁵ Şa'bân İsmâil, a.g.e., s. 15.

⁶⁵⁶ *Mefhûmu'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, Dâru't-Tevhîd, Kuveyt-1977, s. 12; Zâhirî, Ebû Abdîrrahman b. Akîl, *Cedeliyyetü'l-Akl fi'l-Fikri ve'l-Ubûdiyye*, Dâru İbn Hazm, Riyad-1415/1996, s. 42.

⁶⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XIII, 46.

⁶⁵⁸ Şeyhzâde, Muhyiddîn, *Hâşiyetü's-Şeyhzâde alâ Tefsîril'l-Beydâvi*, II, 294.

⁶⁵⁹ Buhârî, *İmân* 39; Müslim, *Müsâkât* 107; İbn Mâce, *Fiten* 14; Dârimî, *Buyû'* 1; Ahmed b. Hanbel, IV, 270, 274.

onun hicreti Allâh ve Rasûl'ünedir. Kimin hicreti de elde edeceği bir dünyalığa veya (nikahlanacağı) bir kadına ise, onun hicreti de o hicret ettiği şeydir⁶⁶⁰.”

Mahiyet itibariyle ubûdiyetin iki tarafı vardır. Birisi Ma'bûd diğeri ise kul. Ubûdiyet sadece Allâh'a tahsis edilirken, diğer taraftan O'nun dışındakilere ubûdiyette bulunmaktan da uzak durmak esastır. Yani, Allâh'a kul olmak, hiçbir şeye kul olmamayı da gerektirir. Çünkü insan; soyut, sonsuz, ebedî, hür, mutlak ve bir olan Allâh'tan başkasına kul olmakla ızdıraba düşer. İnsanı Allâh'tan uzaklaştırmak insana zulümdür. Zaten Kur'ân'da “Allâh'a kulluk ediniz, O'na kul ol, ibadet et, ancak sana kulluk ederiz vb.” ifadelerin yanında sık sık “Allâh'tan başkasına kulluk etmeyin, tapmayın yalvarıp duâ etmeyin; ya da onların (kâfirlerin) kulluk yaptıklarına kul olmam vb.” ifadeler özellikle Kâfirûn (109/1-6) sûresinde çokça geçmekte ve ubûdiyetin olumsuz şeklerinden de uzaklaşmak gerektiği önemle vurgulanmaktadır⁶⁶¹.

Ubûdiyet, mevcûdatın bütûn derinliklerinde süregiden kevnî bir hakikattir ve bu ise, bu âlemin her yerinde somutlaşmış fitrî bir durumdur⁶⁶².

Ubûdiyetin mahiyetine tasavvufî görüş açısından baktığımızda; “Abd ile Rab, ubûdiyet ile rubûbiyet birbirinin karşısında yer alan ve sonsuza kadar uzadığı halde hiçbir noktada buluşmayan iki mertebedir. İnsan ezelden beri kuldur, ebede kadar da kul kalacaktır. Rab ise daima Rab'dir⁶⁶³.”

⁶⁶⁰ Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy* 1, *Itk* 6, *Menâkıbu'l-Ensâr* 45, *Nikâh* 5, *Eymân* 23, *Hiyel* 1; Müslim, *İmâret* 155; Ebû Dâvûd, *Talâk* 11; Tirmizî, *Fedâilü'l-Cihâd* 16; Nesâî, *Tahâret* 60.

⁶⁶¹ Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “a-b-d” md.

⁶⁶² *Mefhûmü'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, s. 8.

⁶⁶³ Süleyman Uludağ, “abd”, *DİA*, I, 57-58.

Ubûdiyetin kapsam ve anlam alanına baktığımızda onun sınırlarının insanın güç, kabiliyet ve iradesinin hududu ile orantılı olduğunu görüyoruz. Gerçi her ne kadar Kur'ân'da "abd" maddesiyle yapılan hitaplarda ubûdiyetin sınır ve şekilleri kesin hatlarla çizilmemiş ise de, konunun özüne dair olan âyetlerden bunu anlayabiliyoruz. Zira bütün kulluk mükellefiyetleri insanın gücüne uygun tevcih edilmiştir: "*Allâh hiçbir kimseyi güç yetiremeyeceği bir şekilde yükümlü tutmaz. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir...*"⁶⁶⁴

Secde, teslimiyet, hudû', itaat, kendi hiçlik ve acziyetini bilip itiraf etmek; işte bütün bunların manası bir tek hakikat içindir; o da, ubûdiyettir. Bu anlamıyla ubûdiyet, insan üzerinde cereyan etmektedir. Ancak, idrak ve şuur açısından insan, diğer varlıklardan farklıdır. Dolayısıyla canlı-cansız ve diğer mahlûkâtıyla kâinât ve içindekiler; yaratılışları ile Allâh'ın iradesine tabi olmak suretiyle neticede, Allâh'a tam ve mutlak manasıyla hudû'yu, teslimiyeti ve secdeyi ifade ederler. Bu da, onların ubûdiyetidir.

Ubûdiyetin şumûlünü tespit için birtakım sınıflandırmalar yapılmıştır. Mesela, Fethullâh Şîrvânî (ö.1036/1626) insanın kulluk hayatını önce, "ilmî" ve "amelî" olmak üzere iki ana kısma ayırmıştır. Daha sonra ilmî ibadeti; "kesbî ibadet" ve "bedîhî ibadet"; amelî ibadeti de, "(namaz, oruç gibi herkese vacip olan) ibadet-i halkıyye", "(aileyi himaye ve eğitime vb. gibi aile sahiplerine ait) ibadet-i menziliyye", "(adalet, doğruluk ve halkı himaye gibi; yöneticilerle hakimlere vacip olan) ibadet-i medeniyye" şeklinde beş kısma tasnif etmiştir⁶⁶⁵. Böyle bir tasnif de gösteriyor ki ubûdiyet, belli zamanlara tahsis edilmiş belli formlardaki fiillerden ibaret değil, bilakis insan hayatının her alanını içine alan bir

⁶⁶⁴ Bakara, 2/286.

⁶⁶⁵ Şîrvânî, Fethullâh b. Sadreddîn, *İbâdet Hakkında Risâle*, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Elyazma Bölümü, nr. 1170/2, İstanbul (h.1157 / m.1744) vr. 31a-32b. (Bu risale "*Fethullâh İbn Sadreddin eş-Şîrvânî (ö.1036/1636)'nin İbadet Risâlesi*" adıyla *Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi)*, Ankara-2002, s. 79-95, tarafımdan sadeleştirilerek yayınlanmıştır.)

bütündür. Çünkü bu, “insan hayatının her türlü tezahürüne sirayet eden bir tavidir. Binâenaleyh, bütün parçaları birbiriyle ilişkileri bakımından mükemmel bir sistem halinde işleyen İslâm hayatının her tarafı kulluğa ayarlıdır⁶⁶⁶.”

Hal böyle iken ubûdiyetin gerek kapsamı ve gerekse anlam alanı; namaz, oruç, hac, zekat vs. gibi insanın yaptığı fiilî amel ve ibadetlere münhasır kılınıp daraltılamaz. Aksine ubûdiyet, insanın bütün düşünce, duygu, niyet, davranış ve kısaca Rabb’iyle, kendisiyle, ailesi, çevresi ve toplumuyla olan bütün ilişkilerini –ki bu ilişkilerin Allâh’ın emirlerine teslimiyet, isteklerine icabet ve O’na yaklaşmayı hedeflemesi şarttır.- içine almaktadır. Hülâsa ubûdiyet, insanın Allâh karşısındaki tüm konumunu içine alan bir kapsama sahiptir. Yani Allâh’ın boyası⁶⁶⁷ ile insanın tüm hayatını kaplamaktır, diyebiliriz. Ancak bunun gerçekleşmesi için şu üç temel husus gereklidir: a) Allâh’ı tanıyıp bilmek. b) Nefsi tanıyıp onu her çeşit şirkten temizlemek. c) Niyet ve amelde sadece Allâh’ın rızasını gözetmek yani ihlâs.

Bu üç temel unsurun ubûdiyet için; olmazsa olmazlığı onun, insan hayatındaki önem ve rolünü tesbite yardımcı olacaktır. Herşeyden önce Allâh’a ubûdiyet; insanlara, her türlü şehvet ve enâniyete, kısaca mâsivâyâ kulluktan ve bağılıktan kurtulmanın yani hürriyetin esas başlangıcıdır. Çünkü Allâh’a kulluk tam hürriyeti gerçekleştirir ve insana insanlığının kemalini hissettirir. Zira insan bu durumda kemale doğru gider, hayra yönelir ve şerre, rezalete galip gelir. Zaten bu haliyle o, hayır ve kemalin kaynağı olan Allâh’a yönelmiş olmaktadır. En önemlisi de kendisinin Allâh’a kulluğu ile başka kulluklar arasında kesin bir ayırma gitmiş ve bir tercihte bulunmuş demektir. “*Ben sizin tapmakta olduğunuza tapmam. Siz de benim taptığıma tapmıyorsunuz. Ben de sizin taptıklarınıza*

⁶⁶⁶ Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, İstanbul-1989, III, s. 3.

⁶⁶⁷ Bkz. Bakara, 2/138.

asla tapacak değilim. Evet, siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır⁶⁶⁸.”

“De ki: Şüphesiz benim namazım da, her türlü ibadetlerim de, hayatım da, ölümüm de Rabbülâlemîn olan Allâh’a aittir⁶⁶⁹.”

Hülasa ubûdiyetin kapsamı; insanın ömrü, tüm hareket ve fiilleri, duygu dünyası ve akıl melekesinin uzanabildiği her alanı içine alır. Çünkü insan hiçbir zaman ve mekanda yalnız, başıboş ve gayesiz bırakılmamıştır⁶⁷⁰.

2.4. Ubûdiyetle İbadetin Birbirinden Ayrıldığı Yerler

Mahiyet itibariyle aralarında çok az fark bulunan ibadetle ubûdiyet; kasıt, niyet, ve yöneldiği merci açısından ikisi de aynı konumdadır. Ancak zaman içinde gerek uygulama ve gerekse anlayış açısından ubûdiyetin kapsam alanı ile anlam çerçevesi daraltılmış ve kulun belli zaman, mekan, şartlar ve şekillerde yaptığı belirli amellere ibadet ismi verilerek “ibadet” terimi daha ön plana çıkmıştır. Mesela günümüz insanların çoğunun ibadet anlayışı, İslamın beş şartı olan görevlerle, hayatın tamamını kapsamayan malum birkaç iyi amele hasredilmiş olduğu yönündedir. İbadetin bu dar anlamı, Kur’ân’ın ubûdiyet ve ibadet anlayışıyla örtüşmemektedir. Çünkü Kur’ân, insandan sadır olan ve onu Allâh’a yaklaştıran her fiil, düşünce ve hissin ibadet olduğunu vurgulamaktadır. Zira ibadet; ubûdiyeti ifade edip açıklayan düzenli hareket ve fiil şeklidir. Ubûdiyet ise insanın, namaz, oruç, zekat, cihad, ticaret, fesatla mücadele, tefekkür, ilim vs gibi kendine has anlamında insanlarla ilişkilerine kadar bütün alanlarda Allâh’ın emir ve nehiyelerine göre hareket edip ve bunlarda da sadece O’nun rızasını gözetmesi, O’na yaklaşmayı hedeflemesidir. Yoksa ibadet de, başkasını tazim maksadıyla yapılan fiil

⁶⁶⁸ Kâfirûn, 109/2-6.

⁶⁶⁹ En’âm, 6/162.

⁶⁷⁰ Bkz. Kıyâmet, 75/36.

anlamına gelir ve tazimin en son noktasını ifade eder. Buna da ancak sonsuz in'âm sahibi layıktır. Yalnız ubûdiyette ise, Yüce Yaratıcı karşısında insanın; acziyet, zillet ve hiçliği konumunun his ve idraki içinde olması gerekir. Böylece de Mevlâ, en şerefli ve en yüce olunca; O'na ubûdiyet de en uygun ve en yakışan şey olmaktadır⁶⁷¹.

Bir şif âlim olan İmam Rissî (ö.246/860) ise ibadeti üçe ayırarak şöyle tanımlıyor: “İbadet üç çeşide ayrılır: 1) Allâh'ı bilmek (ma'rifetullâh). 2) O'nu razı eden ve kızdıran şeyleri bilmek. 3) O'nu razı edecek şeyleri yapıp, kızdıracak şeylerden uzak durmaktır⁶⁷².”

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ikisi arasında çok ve ciddi farklar olmamasına rağmen bazı kimseler ubûdiyet ile ibadeti biraz farklı yorumlayıp tarif etmişlerdir. Şu tanıma göre ubûdiyet; “kulun, Rabb'inin yaptıklarına rıza göstermesidir. İbadet ise; kulun, Rabb'ini razı edecek yani rızasını kazanacak fiiller işlemesidir. Zira bu rıza, amelden üstündür. Hatta öyle ki, rızayı terketmek küfür, ameli terketmek ise fiskiştir. Bunun için ibadet, ahirette düşer; fakat ubûdiyet her iki dünyada da sâkıt olmaz⁶⁷³.”

Ubûdiyet daha çok, insanın Allâh Taâlâ karşısında konumunu ve sorumluluğunu tesbit etmesi ve bunun şuuru içinde O'na tam teslimiyet konusunda aklını ikna etmesidir. Yani Allâh'ın; Rabb, en yüce Kudret olduğunu; kendisinin de aciz, muhtaç ve sadece O'nun kulu olduğunu hissedip iman şuuruna ermesidir. İşte insanın; bu çok geniş ve soyut duyuş, sezış ve iman dünyasındaki halini ifade etmesine yani, Allâh'a itaat ve emirlerine boyun eğmenin tatbik ve gösterme sahasına⁶⁷⁴ da ibadet diyebiliriz.

⁶⁷¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I, 196-197.

⁶⁷² el-Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, (çev. İbrahim Akbaba), Kitabevi Yayınları, İstanbul-2000, s. 121.

⁶⁷³ el-Kârî, Ali b. Sultân Muhammed, *Şerhu'l-Emâlî*, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul ts. , s. 10; Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?*, A.Ü.İ.F.D., Ankara-1965, XIII, 32.

⁶⁷⁴ Şaban İsmail, *el-İbâdetü fi'l-İslâm.*, s. 46.

Kur'ân'a baktığımız zaman "abd" maddesiyle yapılan hitaplarda insandan "mutlak ve mücerret olarak" sadece Allâh'a ubûdiyette bulunmasının istendiğini görüyoruz. Bu ifadelerde kulluğun nasıllığına, şekline ve şartlarına dair bir açıklamanın olmadığını müşahede etmekteyiz. Hatta ibadet nitelemesi içinde olan namazın nasıllığı ve şekli hakkında bile bir tarif yapılmamış; bunun tatbiki ve şekillendirilmesi Hz. Peygamber (s.a.v.)'e bırakılmıştır: "*Benim namaz kılışımı gördüğünüz gibi namaz kılız!*"⁶⁷⁵ İşte meseleye bu noktadan baktığımızda biz de mahiyet ve özünde bir ayrılığın bulunmadığı ibadet ve ubûdiyet arasında birkaç farkın bulunduğu temas etmek istiyoruz.

2.4.1. Birçok Emir ve Yasağın, Ubûdiyeti Olgunlaştırması

Kur'ân-ı Kerîm'de insana, gücü ve kapasitesine uygun şekilde yapabileceği birçok emir ve yasaklar yüklenmiştir. Bunun sebebi onun fitratındaki kulluk şuurunu daima canlı tutmak ve Yaratıcısı ile alakasının devamını sağlamaktır. Bu emir ve yasaklar, insanın pratik hale getirip uygulayabileceği özelliklere sahiptir ve bundan dolayı bunlar ibadet olarak kabul edilir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ibadet, Allâh'a itaat ve O'nun emirleriyle nehiyelerine boyun eğmenin tatbik sahasıdır. Ayrıca ibadet; kalpleri daima uyarır, vicdanları canlı tutar ve böylece insan; kendisinin sakladığını da açığa vurduğunu da bilen, bütün küçük büyük fiillerini hesaba çekecek bir gözetleyicinin daima vicdanında bulunduğunu hissederek⁶⁷⁶.

⁶⁷⁵ İbn Hıbbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed el-Büstî, *Sahîh-i İbn Hıbbân*, Müessesetü'r-Risâle, (thk. Şuayb el-Arnaût), Beyrût-1993, IV, 504, V, 503; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Mûsâ, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, (thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ), Mektebetü Dâru'l-Bâz, Mekke-1994, II, 345; Dârakutnî, Ali b. Ömer Ebu'l-Hasen, *es-Sünen*, (thk. Abdullah Haşim Yemânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-1966, I, 273; Suyûtî, *el-Câmiu's-Sağîr*, (thk. Muhammed Abdürraûf b. Tâcülârifin), Dâru Tâiri'l-İlim, Cidde ts, I, 298.

⁶⁷⁶ Şa'bân İsmâil, *a.g.e.*, s. 35.

Kur'ân'daki emirlerden biri olan Orucu ele aldığımızda onunla ilgili âyette⁶⁷⁷, üzerine ısrarla vurgu yapılan nokta; ubûdiyetin en canlı ve kuvvetli temellerinden olan “takvâ”dır. Zira Orucun asli gayesi, insandaki kulluk şuurunu geliştirmek ve takviye etmektir ki, bütün sâlih amellerin kaynağı bu şuurdur. Oruç, rûhî bir disiplin ve ahlâkî bir dayanıklılık tesisi gibi bir gayeye matuf düzenli bir çabadır. Kur'ân'ın, amel-i salih için ön şart olarak sunduğu takvâ; nefse hakimiyeti ve disiplini ifade etmektedir⁶⁷⁸. Diğer birçok emir ve yasağın bulunduğu âyetlerde de “takvâ”vurgusu yapılmaktadır ve bunda da insanın kulluğu ile bu bilinci olgunlaştırma hedefinin olduğu kanaatindeyiz⁶⁷⁹.

İbadetin ubûdiyeti takviye edip olgunlaştırması konusunda Akseki şunları söylüyor: “İbadet; kalp ve vicdanımızın dışarıdaki bir tecellisi olduğu cihetle kalbimizdeki imanı da kuvvetlendirir. Vicdanî bir emir olan iman, Allâh'ın emirlerine ve hükümlerine boyun eğmekten ibaret bulunan ibadet ve taatle beslenip büyütülmeyecek olursa, onun tesiri ve eserleri zayıflar, yavaş yavaş kalpten silinip gider. Zira fiillerin, duyguların ve fikirlerin birbirine karşılıklı tesirleri vardır. Şuurlu bir ibadet, imanı ne derece takviye ederse, ibadetteki gevşeklik de imanın gevşemesine ve günün birinde kalpten silinip gitmesine sebep olur⁶⁸⁰.”

Kur'ân'daki nehiylere baktığımızda onların da insanın ubûdiyetini merhale merhale olgunlaştırmaya matuf amaçlarının olduğunu söyleyebiliriz. Mesela; arka arkaya gelen şu nehiylerde bunu görebiliriz: Allâh Taâlâ, geçim endişesiyle çocukları öldürmeyi, bilfiil yapmak bir tarafa zinaya yaklaşmayı; haksız yere cana kıymayı, zulmen yetim malını

⁶⁷⁷ Bkz. Bakara, 2/183.

⁶⁷⁸ Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler*, s. 156.

⁶⁷⁹ “Takvâ” ile ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres.*, “v-k-y” md.

⁶⁸⁰ Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16

yemeyi, ölçü ve terazide hileyi, kendisini ilgilendirmeyen şeyin ardına düşmeyi ve böbürlenip kibirlenmeyi yasaklamıştır⁶⁸¹.

Görüldüğü gibi bütün bu nehiyeler insanın hem iç hem de dış dünyasındaki ubûdiyet şuurunu olgunlaştırmaktadır. Neticede Allâh'a gerçek manada kulluk, ibadetlerin bütün manalarını duyarak ve manaları bizzat yaşayarak olur. Bu şekilde yapılan kulluk da, insanın insan-ı kâmil olmasını sağlar, insanın hem dünya hayatında hem gelecek hayatında gerçek mutluluğa götürür⁶⁸². Ancak; "ibadet, akli ve vicdanı besleyip geliştirmese, o vicdanın eserleri ve tesirleri zayıf kalır. İslâm dünyasının bugünkü durumu, bu tesbitin doğruluğuna bir delildir⁶⁸³."

2.4.2. Ubûdiyet İçin Yer ve Zaman Şartının Olmaması

Ubûdiyetin mahiyet ve kapsamını işlerken de ifade ettiğimiz gibi o, insanın fizik ve metafizik bütün hayatını içine aldığı için belli bir zaman ve mekan tayini yapılmamıştır. Belki zaman olarak bitişi Kur'ân'da zikredilmiştir: "*Ve sana yakîn (ölüm) gelinceye kadar Rabbine ibadet et!*"⁶⁸⁴

Temel bir ibadet olan Hacc için mekan önemli iken, ubûdiyete ait bir yer tahsisi yapılmamıştır. Şu âyetlerde de bunu görebiliriz: "*Ey iman eden kullarım! Benim sizi yerleştirdiğim dünyam geniştir. (Bir yerde dininizi uygulayamazsanız, başka yere hicret edebilirsiniz.) Onun için yalnız Bana ibadet ediniz*"⁶⁸⁵.

⁶⁸¹ Bkz. İsrâ, 17/31-37.

⁶⁸² Mehmet Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, s. 93.

⁶⁸³ Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, s. 4.

⁶⁸⁴ Hicr, 15/99.

⁶⁸⁵ Ankebût, 29/56.

“Doğu da Batı da Allâh’ındır. Hangi tarafa dönerseniz, orada Allâh’a itaat ve ibadet ciheti vardır. Muhakkak ki Allâh’ın lütfu ve rahmeti geniştir, ilmi her şeyi kuşatır⁶⁸⁶.”
Zira insan daima Allâh’ın murakabesi ve nüfuzu altındadır, onunla beraberdir⁶⁸⁷.

2.4.3. İbadetin Vakti, Yeri, Şartları, Kuralları ve Şekillerinin Olması

İnsanın Yüce Allâh karşısındaki her türlü konumu demek olan ubûdiyetin elbette dış yansımaları, insanın hareketleri, içinde yaşadığı toplumla ilişkileri mutlaka bir kurallar manzumesi oluşturacaktır. İslamda insanın tüm hareketleri ilâhî irtibattan kopuk olamaz. Bundan dolayı yukarıda tanımlarını vermeye çalıştığımız ibadetin belli kuralları, şartları, vakitleri Kur’ân’da ifade edilmiştir. Ubûdiyetin şekiller halinde tatbikini ise Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hayatında görüyoruz. Yani bütün dinlerde olduğu gibi İslâm’da da, ibadetlerin Allâh’a saygıyı simgeleyen şekil özellikleri vazgeçilmez bir önem taşır. Şüphesiz bu önem, herşeyden önce başlıca formel hükümlerin (mesela namaz için abdest, hacda tavaf ve vakfe gibi) Kur’ân ve Sünnette açıkça bildirilmiş olmasından ileri gelir. İslâm’da temel ibadetler için muayyen şekil ve kurallar tesbit edilmiş olmasının diğer bir sebebi de bunların birer şiar değerini taşıması, yani dıştan bakıldığında yapılanın İslâma has bir ibadet olduğunu göstermesidir. Kur’ân’da ibadetlerin daha ziyade özü ve amacı üzerinde durulurken şekli, âdâb ve erkaniyle ilgili sınırlı bilgi verilmiş, akıl yoluyla tesbiti mümkün olmayan bu konuda asıl merci Hz. Peygamber (s.a.v.)’in beyan ve uygulamaları olmuştur⁶⁸⁸.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi mesela, namaz ibadeti Kur’ân âyetlerinde emredilmiş, vakitleri ile içindeki bazı rükünlerden de bahsedilmiştir: “(Rasûlüm!) O halde sen onların

⁶⁸⁶ Bakara, 2/115.

⁶⁸⁷ Bkz. Hadîd, 57/4.

⁶⁸⁸ Mustafa Çağrıncı, “İslâm”, DİA, XXIII, 11-12; Mehmet Bayraktar, a.g.e., s. 60.

söylediklerine karşı sabret. Gerek güneşin doğuşundan gerek batışından önce Rabbine hamd ederek ibadet et. Geceleyin de, secdelerin peşinden de O'na ibadet et⁶⁸⁹.”

Ayrıca İmâm Şâfiî (ö.204/819) de namazı şöyle değerlendiriyor: “Namaz; söz, amel ve yasak şeylerden el çekmeden ibarettir⁶⁹⁰.” Dolayısıyla namaz; aşağıdan yukarı, yani insandan Allâh’a doğru olan sözsüz haberleşme şeklidir. Zira namaz; insanın, Yüce Allâh’ın huzurunda duyduğu derin huşû’ ve saygının şeklî bakımından ifadesidir⁶⁹¹.

Allâh’ın koyduğu kurallar insanın; kendisi, Rabbi, hemcinsleri, kâinât ve hayatla ilgisini düzenlemek içindir. Onun için İslâm, sadece akide değildir. Aynı zamanda, insanı hayattaki bütün hayır alanlarına yönlendiren kurallar (şeriat)dır⁶⁹².

Birinci bölümde de üzerinde durduğumuz gibi insan; hem maddî-fizikî ve hem de manevî-rûhî bir varlıktır. Dolayısıyla onun ruhî yönü, kulluğunun da psikolojik yönünün bulunduğu gerçeğine işaret etmektedir. İşte ibadete psikolojik açıdan baktığımızda onun, Allâh ile insan arasındaki ilişki ve iletişimin insana ait söz, beden duruşu ve hareketler gibi sembolik eylemlerle ifadesi olduğu anlaşılır. Yani, dîni hayatın uygulamaya yönelik ifadesidir⁶⁹³.

Ubûdiyeti tanımlarken; en kısa ifadesi ile, insanın Allâh karşısındaki konumuna ve bunun insan tarafından idrak edilmesinin önemine dikkat çekmeye çalıştık. Bu itibarla insan, her ne kadar anlasa da Rabbine karşı bunu nasıl ifade edeceğini bilemez. Onun için ibadetlerde şekil önemlidir. “Çünkü ibadetler, dinin belli ölçüde biçimsellik ve sembolik

⁶⁸⁹ Kâf, 50/39-40. Konuya dair “secde ve ruku” rükünleriyle ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “s-c-d-; r-k-a” md.leri.

⁶⁹⁰ Şâfi’î, Muhammed b. İdrîs Ebû Abdillâh, *er-Risale*, (thk. A. Muhammed Şakir), Kahire -1939, s. 121.

⁶⁹¹ Izutsu, *Kur’ân’da Allâh ve İnsan*, s. 185.

⁶⁹² Şaban İsmail, *el-İbâde fi'l-İslâm*, s. 9.

⁶⁹³ Hayati Hökelekli, “İbadet”, *DİA*, XIX, 248-252.

bir yönünü temsil eder. Genel olarak ibadetler belli davranış biçimlerinden meydana gelir ve bir kısmı sembolik anlam ifade eden bu şekiller, ibadetlerin adeta kurucu unsurunu teşkil eder. Bununla birlikte ibadetin özünü kişinin niyeti, onun gösteriştan uzak olarak içten gelen bir istekle yapılması oluşturur⁶⁹⁴.” Sonuç olarak diyebiliriz ki ibadet, ubûdiyetin şekillenip kalıplaşmış biçimidir.

2.5. Ubûdiyetin Sebepleri

Bu başlıkla kastedtiğimiz şey, aslında birinci bölümde ele aldığımız Allâh-insan ilişkisinde zımnen işlenmişti. Yani insanın, Allâh karşısındaki konumunda bazı mükellefiyetler yüklenmesinin sebepleri nelerdir? İnsan niçin Allâh’ın kuludur? Bunları bilmek durumundadır. İnsan, içinde yaşadığı yeryüzünde herşeyi hazır bulmuştur ve bunlardan istediğini kullanabilmesinin elbette bir karşılığı olacak ve insan bu bedele talip olacaktır. İşte bu açıdan insan, hem kendisinin hem de içinde yaşadığı âlemin bir sebebe mebnî olduğunu kavrayarak, kulluğunun nedenlerini de bilme ihtiyacı içindedir.

2.5.1. Yaratılışın Ubûdiyet İçin Olması

Aslında en genel ve geniş anlamda bakıldığında ubûdiyet, Hâlık-mahlûk ilişkisinin tabii bir sonucudur. Bu kâinâtı dikkatli olarak düşünen bir kişi görür ki, buradaki herşey bir başka şey için yaşıyor ve çalışıyor: “Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındaki varlıkları, eğlenmek için yaratmadık⁶⁹⁵.” Mesela su, yeryüzüne hayat vermek için var; arz ise bitkileri yetiştirmek için, bitkiler hayvanlar, hayvanlar da insan için vardır. Peki insan kimin için vardır? Bu soruyu Kur’ân şöyle cevaplıyor: “Ben, insanları ve cinleri, sırf Beni tanıyıp yalnız Bana kulluk etsinler diye yarattım Ben onlardan rızık istemiyorum.

⁶⁹⁴ Ferhat Koca, “İbadet”, DİA, XIX, 240 vd.

⁶⁹⁵ Duhân, 44/38.

*Beni doyurmalarını da istemiyorum*⁶⁹⁶.” Gerçekten bütün kâinât lisân-ı hali ile şunu diyor: İnsan; Allâh’ı tanımak ve sadece O’na layıkıyla kulluk yapmak için yaratılmıştır⁶⁹⁷. Çünkü insan sadece yaratılıp öylece başıboş bırakılmamıştır⁶⁹⁸. İnsanın yaratılmasıyla ilgili âyetlere baktığımızda “yaratma”dan bahsedildikten sonra genellikle “Allâh’a ubûdiyet” sözkonusu yapılmaktadır: “(O) göklerin, yerin ve o ikisinin arasında olan herşeyin Rabbidir. Öyleyse yalnız O’na kulluk et. O’na ibadetinde sabır ve sebat göster. O’na denk ve adaş olacak hiç kimse bilir misin?⁶⁹⁹.”

*“Rabbiniz Allâh, işte bu vasıflara sahip olan Yüce Zâttır. O’ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O’dur. O halde yalnız O’na ibadet edin. Her şeyin yönetimi O’nun elindedir*⁷⁰⁰.”

Yaratma Allâh’a aittir ve dolayısıyla ubûdiyet de O’nun hakkıdır, ancak O’na yapılır⁷⁰¹. Bu kâinât nasıl Allâh’ın mülkü ise, insan da O’nun mülküdür. Zira o, yaratıcısının mülküdür ve şu mevcûdâtta hatta kendisinde bile hiçbir şeye sahip değildir. Hâkimiyet ve tasarruf da Allâh’ındır. Çünkü O, mülkünde yegane saltanat, söz ve tasarruf sahibidir. O’nun iradesine hiçbir karşı duruş ve itiraz yoktur. Emretme ve yönetme de sadece O’nundur. Çünkü insan, kâinâta O’nun izni olmadan hiçbir şeye sahip olamaz ve tasarrufta da bulunamaz. Öldürme, diriltme herşey O’nun emriyledir⁷⁰². Rubûbiyet de sadece Allâh’ındır. Allâh, insana lütuf ve nimet veren Rabb’dır. Bu hayatta onun ihtiyacı olan herşeyi veren, inâyeti, merhameti ve lütfuyla onu kuşatan sadece O’dur. Bunun için de ubûdiyet ve şükür O’nun hakkıdır. Çünkü O’ndan başka nimet veren yoktur⁷⁰³.

⁶⁹⁶ Zâriyât, 51/56.

⁶⁹⁷ Şa’bân İsmail, a.g.e. , s. 5.

⁶⁹⁸ Bkz. Kıyâmet, 75/36; Mü’minûn, 23/115.

⁶⁹⁹ Meryem, 19/65.

⁷⁰⁰ En’âm, 6/102. İlgili diğer âyetler için bkz. En’âm, 6/14, 164; A’râf, 7/172; Yûnus, 10/3; Vâkıa, 56/57.

⁷⁰¹ Bakara, 2/21.

⁷⁰² Bkz. Âl-i İmrân, 3/145; Teğâbün, 64/11; A’râf, 7/54; Mü’min, 40/44.

⁷⁰³ Bkz. Meryem, 19/48; Zümer, 39/65.

Böylece ubûdiyet ile şükür arasındaki ilişki de ortaya çıkmış oluyor⁷⁰⁴. Fakat nimetin merciini görmemek ve inkar etmek ise Allâh'tan başkasına ubûdiyetin -ki ileride işlenecektir- sebebidir⁷⁰⁵.

Ubûdiyeti bir imtihan olarak değerlendirdiğimizde insanın sadece kendisi değil, aynı zamanda hayatı ve ölümü de sırf ubûdiyete vesile için yaratılmıştır⁷⁰⁶. Yaratılmış olmanın karşılığı ve verilen bütün nimetlerin bir bedeli olarak insan, şükür ya da nankörlük edeceğini görmek için de imtihan edilmiştir: *“Biz, insanların hangisinin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi dünyanın kendine mahsus bir ziynet yaptık⁷⁰⁷.”*

Kendini sınırlı ve eksik bir varlık olarak hisseden insan sürekli olarak tamamlanma, yetkinleşme, daha güçlü bir varlıkla bütünleşme arzusu taşımaktadır. Bu yüzden insanın iç dünyası çelişkilerle doludur; bu da onun kendi varlığının ötesinde arayışlara yönelten dinamik bir kaynak oluşturur. Kur'ân, insandaki bu dengesiz ve tatminsiz tabiata zaman zaman işaret ederek⁷⁰⁸, bunun ancak Allâh'a bağlanıp O'na kulluk ederek aşılabileceğini bildirir. *“İşte onlar, iman edip gönülleri Allâh'ı zikretmekle huzur bulan kimselerdir. İyi bilin ki, gönüller ancak Allâh'ı anmakla huzur bulur⁷⁰⁹.”* âyeti bunu ifade etmektedir. Yüce Allâh'a kulluk etmek, beşeri fitrat ve tabiatın asli ihtiyacıdır. İşte insanın yaratılış gayesi olan bu kulluk da aklın; Allâh'ı tanıması, bilmesi ve iradesini de O'na yöneltip bağlanmasıyla gerçekleşmektedir⁷¹⁰.

⁷⁰⁴ Bkz. Nahl, 16/114.

⁷⁰⁵ Bkz. Nahl, 16/83.

⁷⁰⁶ Bkz. Mülk, 67/2.

⁷⁰⁷ Kehf, 18/7; ayrıca bkz. İnsân, 76/2-3.

⁷⁰⁸ Nisâ, 4/128. Diğer âyetler için bkz. Teğâbün, 64/16; Meâric, 70/19-20.

⁷⁰⁹ Ra'd, 13/28.

⁷¹⁰ Hayati Hökelekli, *“İbadet”, DİA, XIX, 248-252; Ömer Faruk Harman, “İslâm”, DİA, XXIII, 3.*

Yüce Allâh'ın yarattığı herşey hatta gölgeleri bile, hilkatleri gereği O'na kullukta bulunurken⁷¹¹; insana haklı olarak: “Sizi biz yarattık. Tasdik etmeniz gerekmez mi?”⁷¹² diye sorulmakta ve ondan Allâh'a ubûdiyette bulunması istenmektedir. Bu talepte de yadırganacak bir durum yoktur. “Çünkü insanlar ve cinler, Allâh'a ubûdiyette bulunacak bir şekilde yani, ubûdiyete meyyal bir tarzda, onu kabullenip yapabilecek bir şekilde yaratılmışlardır⁷¹³.”

Bütün bunlardan anlıyoruz ki ubûdiyet; Yüce Allâh'ın, genelde bütün mahlûkât, özelde de insanlar üzerindeki bir hakkıdır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) bu gerçeği şöyle vurgulamaktadır: “İnsanların Allâh'a ubûdiyette bulunmaları ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamaları Allâh'ın, kulları üzerindeki hakkıdır. Kulların ise Allâh üzerindeki hakkı da, şirk koşmayanlara azab etmemesidir⁷¹⁴.” Çünkü ubûdiyetin sadece Allâh'ın hakkı olduğuna inanmak ve bu inancın da tabii neticesi olan ubûdiyet, Allâh ile insan arasındaki en doğal ilişkidir⁷¹⁵. Allâh'ın, kulları üzerindeki hakları olan; O'nun emirlerini yerine getirip yasaklarından uzak durarak itaat etmek, ibadet etmek, ubûdiyet şerefini kazanmaktır⁷¹⁶. Çünkü ubûdiyeti Allâh onlara emretmiştir⁷¹⁷.

2.5.2. İnsanın Halife Oluşunun, Ubûdiyetini Gerektirmesi

Kur'ân-ı Kerîm'in insanı nitelediği isimlerden birisi de “halife”dir. Hatta insana daha yaratılışının başında verilen ilk vasıf halifeliktir. Bu isim aynı zamanda ona çok büyük bir değer yanında ağır bir sorumluluk da yüklemektedir: “Sizi yeryüzünün halifeleri kulan,

⁷¹¹ Bkz. Nahl, 16/48.

⁷¹² Vâkıa, 56/57.

⁷¹³ Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl* IV, 398; Ebussuûd, *İrşâdü'l- Akli's-Selîm*, VIII, 144.

⁷¹⁴ Buhârî, *Libâs* 101, *Cihâd* 46, *İsti'zân* 20, *Tevhîd* 1; Müslim, *İmân* 48-49; Tirmizî, *İmân* 18; İbn Mâce, *Zühd* 25.

⁷¹⁵ *Mefhûmu'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, s. 19.

⁷¹⁶ el-Afîfî, Tâhâ Abdullah, *Hakkullâh ale'l-I'bâd ve Hakku'l-I'bâd ale'llâh*, Kahire ts. , s. 30.

⁷¹⁷ Bkz. Bakara, 2/21; Tevbe 9/31; Ra'd: 13/36; Zümer, 39/11; Beyyine, 98/5.

size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur. Şüphesiz Rabbin, cezası çabuk olandır ve gerçekten O, bağışlayan merhamet edendir⁷¹⁸.” Böylece Allâh Taâlâ insanları, hayatın her alanında deneyip onlardaki ubûdiyet ve sorumluluk bilincini daima canlı ve taze tutmuş, bunu bir imtihan vesilesi yapmıştır.

Zerreden küreye herşeyin emrine verildiği insan; önce Allâh'a sonra insana itaat ederek boyun eğmiş olan bu âlemde, Allâh'a karşı sorumludur. İnsanın ubûdiyet sorumluluğu ve bunun sınırları, halife olarak yetki ve tasarruf alanlarına göre değişebilir. Yani insan, hayatının her alanında Allâh'ın bir halifesidir ve fakat O'na kul olan bir halifedir. Dolayısıyla insan, kendisine verilen bu kadar nimet ve bunlar üzerindeki tasarruf yetkisinin karşılığında, mülkün asıl sahibine karşı ubûdiyetle sorumlu ve yükümlüdür. Çünkü onun asıl vasfı, kul; asıl görevi ve hatta yaratılış gayesi, sadece Allâh'a kulluktur⁷¹⁹.

2.5.3. Nimetlere Şükürün Gereği Olarak Ubûdiyet

Allâh Taâlâ'yı tanıtan en büyük ve en önemli sıfatı “yaratıcı”lığıdır. O'nun bu âlemde yarattığı herşey insanın faydasına ve onun hizmetine müsahhar edilmiştir. Tabii ki bütün bunların da bir sebep ve gayesi vardır. Zira Yüce Allâh hiçbir şeyi boşuna ve gayesiz yaratmamıştır, O bundan münezzehtir: “Biz gökleri, yeri ve ikisinin arasındaki varlıkları, eğlenmek için yaratmadık. Evet, onları hak ve hikmetle, ciddi maksat ve gayelerle yarattık, ama onların çoğu bunu anlamazlar⁷²⁰.” Yaratılıp insanın emrine verilen bu şeyler de, Kur'ân'da “nimet” veya “rızk” olarak nitelendirilmiştir⁷²¹.

⁷¹⁸ En'âm, 6/165.

⁷¹⁹ Bkz. Zâriyât, 51/56.

⁷²⁰ Duhân, 44/38-39. Konuyla ilgili bkz. Âl-i İmrân, 3/190-191; Mü'minûn, 23/115.

⁷²¹ Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “n-a-m” ve “r-z-k- md.leri.

İnsana verilen rızık veya nimetlerin karşılığında ondan Allâh'a şükür, iman, itaat yani kısaca ubûdiyet istenmektedir: *"Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin, eğer siz yalnız Allâh'a kulluk ediyorsanız O'na şükredin"*⁷²². Nimetler sadece maddî ve fiziksel değil aynı zamanda manevî ve ruhî de olmaktadır. Bu çeşit nimetlere şükür yine aynı cinsten yani manevî ve ruhî olacaktır. Bu ise, ileri de işleyeceğimiz gibi ubûdiyetin manevî ve duygusal boyutunu oluşturmaktadır. Mesela, insan fitratına yerleştirilen sevinme, üzülmeye, tat ve lezzet alma, kalp (gönül)⁷²³ gibi manevî kabiliyetlerle özellikler birer nimettir ve bunların şükürü, ya da daha geniş bir ifadeyle ubûdiyeti de kendine has, yani manevî olacaktır.

Kur'ân'da, daha çok maddî-fizikî nimetlerden söz edilmekte ve kul olarak insanların Rablerine karşı ne kadar şükürsüz olduklarına, ya da az şükrettiklerine vurgu yapılmaktadır⁷²⁴.

Netice olarak maddî veya manevî olsun verilen nimetlere karşılık insandan, Rabbine daima müteşekkir olması ve O'na ubûdiyette bulunması emredilmektedir. Yani insana nimet verilmesi onun ubûdiyetine önemli bir sebeptir: *"Onlar, şu evin Rabbine kulluk etsinler!. Ki O, kendilerini açlıktan doyurdu ve her çeşit korkudan emin kıldı"*⁷²⁵.

*"(Resûlum!) Kuşkusuz biz sana Kevser'i verdik. Şimdi sen Rabbine kulluk et ve kurban kes"*⁷²⁶.

⁷²² Bakara, 2/172; Nisâ, 4/147.

⁷²³ Bkz. Nahl, 16/78. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, a.g.e., "k-l-b", "elbâb" ve "fûâd" md.leri.

⁷²⁴ Bkz. Sebe', 34/10-13. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, a.g.e., "ş-k-r-" md.

⁷²⁵ Kureyş, 106/3-4.

⁷²⁶ Kevser, 108/1-2.

2.5.4. Allâh'a Duyulan Saygı ve Sevginin Bir Sonucu Olarak Ubûdiyet

Yüce Allâh kendisini insana tanıtmak için Kur'ân'da; yaratıcılığı, rızık vericiliği kısacası, dünya ve ahiretteki güç ve hakimiyetine dair konulardan, insanın anlayış seviyesine göre bahsetmiştir: *"Göklerin ve yerin hakimiyeti Allâh'ındır ve Allâh her şeye kâdirdir. Muhakkak göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde düşünen insanlar için elbette birçok dersler vardır"⁷²⁷.* Böylece O, insanın gözünü ve idrak melekelerini muazzam Kudretinin tezâhürlerine çevirmiştir. Bu âlem içinde yaşayan insan, bunları anlayıp kendisiyle mukâyese edince o Yüce Kudret karşısında saygı ile eğilip kendi acziyetini itiraf edecektir: *"Bana ne olmuş ki, beni yaratana ibadet etmeyecekmişim! Halbuki, hepiniz O'na döndürüleceksiniz. O'ndan başka tanrılar mı edineyim?..."⁷²⁸.* Hatta Allâh Taâlâ Kur'ân'da insanı kendi acziyetiyle, Rabbinin fiillerini mukayese etmeye davet etmiştir: *"Sizi yaratan Biziz, hala bu gerçeği ikrar ve tasdik etmeyecek misiniz? Şimdi düşünsenize o akıttığınız meniyi! Onu yaratıp insan haline getiren siz misiniz, yoksa Biz miyiz? Aranızda ölümü Biz takdir ettik. Sizi yok edip yerinize benzerlerinizi getirmeyi ve sizi bilemeyeceğiniz bir biçimde ve vasıfta yaratmayı dilersek, Bize mani olacak hiçbir güç yoktur. Siz ilk yaratmayı pek iyi biliyorsunuz, artık düşünüp ibret almanız gerekmez mi? Ektiğiniz tohumu baksanıza! Siz mi onu yetiştiriyorsunuz Biz mi? Eğer isteseydik onu kuru çöp haline getirirdik, siz de şaşır kalır, pişman olurdunuz: "Eyvah! Emeklerimiz boşa gitti. Hatta, doğrusu biz rızıktan mahrum kaldık, sefaletle mahkum olduk." derdiniz. Peki içtiğiniz suya ne dersiniz? Onu buluttan siz mi indirdiniz, yoksa Biz mi? Dileseydik onu tuzlu da yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi? Peki, yakmakta olduğunuz ateşe ne dersiniz? Onun ağacını siz mi yarattınız, yoksa yaratan Biz miyiz? Biz onu çölde, yolda bulunanlar ve muhtaçlar için hem bir ders, hem de istifade vesilesi kaldık. Öyleyse Ulu Rabbinin yüce adını tesbih et!"⁷²⁹*

⁷²⁷ Âl-i İmrân, 3/189-190. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/131-132.

⁷²⁸ Yâsîn, 36/22-23.

⁷²⁹ Vâkıa, 56/57-74.

İbadet, zihinleri Yüce Yaratıcıya yöneltip O'na itaatimizi temin içindir⁷³⁰. İşte insan, yukarıdaki âyetlerde de anlatılan Allâh Taâlâ'nın muazzam kudretinin bunca tezahürleri karşısında kendi kulluğunu itiraf ederek O'na sevgi ile bağlanır. Yani Rabbi ile kendisi arasında sevgi bağı kurar ve O'nun kendine yakınlığını hisseder. Bu yakınlığın seviye ve mahiyeti şu âyette ifade edilir: *"Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar"*⁷³¹.

Ubûdiyetin Allâh'a duyulan saygıdan kaynaklandığını en açık olarak gösteren hadiselerden birisi de, insanlığa örnek bir peygamber olarak gönderilen Zekeriyâ (a.s.)'ın durumunu ifade eden şu âyettir: *"Biz onun da duâsını kabul ettik ve ona Yahya'yı verdik; eşini de kendisi için (çocuk doğurmaya) elverişli kıldık. Onlar (bütün bu peygamberler), hayır işlerinde koşuşurlar, umarak ve korkarak bize yalvarırlardı; onlar, bize karşı derin saygı içindeydiler"*⁷³².

İnsan fitratında bulunan sevgi eğilimi, Allâh tarafından kendi Zâtına yönelecek biçimde var edilmiş ve en çok kendisinin sevilmesini istemiştir: *"Öyle insanlar vardır ki, Allâh'tan başkasını Allâh'a denk tutar, tıpkı Allâh'ı severcesine onları sever. Mü'minlerin Allâh'a olan sevgileri ise herşeyden daha ileri ve daha kuvvetlidir"*⁷³³. İşte bu sevginin tezahürü insanın, yaratıcısına itaat edip ubûdiyette bulunması şeklinde ortaya çıkmaktadır⁷³⁴.

⁷³⁰ Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, s. 5.

⁷³¹ Bakara, 2/186.

⁷³² Enbiyâ, 21/90.

⁷³³ Bakara, 2/165.

⁷³⁴ Bkz. Âl-i İmrân, 3/31-32.

2.6. Ubûdiyetin Değeri

Allâh Taâlâ'nın en güzel şekilde yarattığı⁷³⁵ en mükemmel varlık olan insana Kur'ân'da çeşitli vasıflar verilmiş ve onun değeri ifade edilmiştir. Zaten ona ta ilk yaratılıştta Rabbinin kendi ruhundan üflemesi⁷³⁶ de onun değerini ortaya koymaktadır. Ayrıca insanoğlunun şerefli ve kıymetli bir varlık kılındığı müstakil bir âyette vurgulanmaktadır: *"Biz, hakikaten insanoğlunu şan ve şeref sahibi kıldık. Onları, (çeşitli nakil vasıtaları ile) karada ve denizde taşıdık; kendilerine güzel güzel rızıklar verdik; yine onları, yarattıklarımızın birçoğundan cidden üstün kıldık"*⁷³⁷.

İnsanın halifelik vasfı ile anılması da ona verilen değerın bir başka boyutunu göstermektedir⁷³⁸. Fakat bütün bunların da ötesinde insana verilen en önemli ve kıymetli nitelik onun "abd=kul" oluşudur. Hatta bu vasfın değeri o kadar açık ve nettir ki Yüce Allâh Kur'ân'da, insanı "abd" kelimesiyle kendi isimlerine muzâf yaparak zikretmiştir⁷³⁹. İşte bu husus, hem ubûdiyetin hem de kulun değerini ortaya koyan en önemli göstergedir diyebiliriz.

"Ubûdiyet, âlem-i gurûrdan âlem-i sürûra geçiş yapmaktır. Kulluğun en şerefli makam olduğunu gösteren âyetler şunlardır: 1-) *"Bir gece, kendisine âyetlerimizden bir kısmını gösterelim diye (Muhammed) kulunu Mescid-i Harâm'dan, çevresini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya götüren Allâh noksan sıfatlardan münezzehtir; O, gerçekten işitendir, görendir"*⁷⁴⁰. Eğer bu, en şerefli makam olmasaydı Allâh Taâlâ, Hz. Muhammed'i (s.a.v.) en şerefli ve en yüksek makam olan Mi'raç'ta "kulu" olarak zikretmezdi. Yine denilmiştir ki; ubûdiyet, risâletten daha değerlidir. Çünkü ubûdiyet, halktan Hakk'a doğru

⁷³⁵ Bkz. Tîn, 95/4.

⁷³⁶ Bkz. Hicr, 15/29; Sa'd, 38/72.

⁷³⁷ İsrâ, 17/70.

⁷³⁸ Bkz. En'âm, 6/165; Yûnus, 10/14.

⁷³⁹ Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, "abd" md.

⁷⁴⁰ İsrâ, 17/1.

bir yöneliştir; risalet ise, Hakk'tan halka doğru bir yöneliş ve geliştir. 2-) İsa (a.s.) konuştuğu zaman ilk sözü “Şüphesiz ki ben, Allâh'ın kuluyum⁷⁴¹.” olmuştur. Dolayısıyla onun ilk sözü, ubûdiyetini söylemek olunca akıbeti de (Allâh'a) yükselmek olmuştur⁷⁴². 3-) Allâh Taâlâ şöyle buyurmuştur: “Muhakkak ki ben, yalnızca ben Allâh'ım. Benden başka ilâh yoktur. Bana kulluk et; beni anmak için namaz kıl⁷⁴³.” Burada Hz. Mûsâ (a.s.)'ya, Tevhîd'den sonra ubûdiyet emredilmiştir. Çünkü Tevhîd asıl, ubûdiyet ise fer'dir. Yani ağaç ve dalları gibi⁷⁴⁴.”

Zaten insanın Allâh'a ubûdiyeti olmasa, değer ve konum itibariyle diğer varlıklardan hiçbir farkı olmayacaktır. Bu gerçeği Kur'ân da şöyle ifade etmektedir: “(Rasûlüm!) De ki: (Kulluk ve) yalvarmanız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin? (Ey inkârcılar! Size Rasûl'ün bildirdiklerini) kesinkes yalan saydınız; onun için azap yakanızı bırakmayacaktır!⁷⁴⁵”

Hülasa, Allâh'a ubûdiyetten daha değerli ve şerefli bir şey yoktur. Çünkü bu, çok büyük bir makamdır⁷⁴⁶.

2.6.1. Ubûdiyetin En Güzel ve En Yüksek Mertebe Olması

Yüce Allâh, en güzel şekilde yaratıp en şerefli varlık kıldığı insanlar arasından yine onların hidâyet ve hayrı için seçtiği şahsiyetler olan peygamberleri de “abd” vasfıyla nitelendirmiştir. Bu konu özellikle Tasavvufta çok ciddi olarak ele alınmış ve şöyle değerlendirilmiştir: “Sûfiler nasslarda geçen “abd” mefhumunu derin tahlillere tabi

⁷⁴¹ Meryem, 19/30.

⁷⁴² Bkz. Âl-i İmrân, 3/55.

⁷⁴³ Tâhâ, 20/14.

⁷⁴⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, I, 201-203.

⁷⁴⁵ Furkân, 25/77.

⁷⁴⁶ el-Bedrî, Şâkir, *I'bâdu'r-Rahmân*, s. 18

tutarak pekçok tasavvufi meseleyi bu terimle açıklamış, “abd”in “âbid”den, ubûdiyetin de ibadetten üstün olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre Hz. Peygamber (s.a.v.)’in, biri “abd” diğeri “rasul” olmak üzere iki vasfı vardır ve birinci vasfı ikinciden üstündür. Nitekim kelime-i şhadette, “abd” vasfının resül vasfından önce getirilmiş olması ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de hükümdarlara gönderdiği mektupların ilk cümlesini “Allâh’ın kulu ve rasulü Muhammed’den....” tarzında yazdırması, bu telakkinin doğruluğunu göstermektedir. Ayrıca Rasul-i Ekrem (s.a.v.): “Allâh beni, kul Peygamber olmakla sultan Peygamber olmak arasında muhayyer bıraktı. Ben ise kul Peygamber olmayı tercih ettim.⁷⁴⁷” demiştir. Bu sebeple, Hz. Peygamber (s.a.v.)in sahip olduğu makamların en yücesi “abdiyettir” denilmiştir⁷⁴⁸.” Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) de kendisini “abd=kul” olarak nitelemiştir: “Muğîre b. Şu’be (r.a.) anlatıyor: “Rasûlullâh (s.a.v.) ayakları şişinceye kadar geceleri kalkıp namaz kıları. Kendisine: “Allâh senin geçmiş ve gelecek günahlarını affetti (niye kendini bu kadar hırpalıyorsun?)” denildi. O da: “Şükredici bir kul olmayayım mı?” cevabını verdi⁷⁴⁹.”

Hem Peygamberlerin hem de meleklerin, kulluk açısından diğeri insan ve varlıklarla aynı vasfı alarak aynı makamda ortak oluşları, bütün yaratılmışların Allâh karşısındaki konumlarının tayin ve tesbiti yönünden önem arz etmektedir. Yani bütün varlıklar Allâh Taâlâ’nın kuludur. Zira bu hususu Kur’ân şu ifadelerle vurgulamaktadır: “Ne Mesîh ve ne de Allâh’a yakın büyük melekler, Allâh’a kul olmaktan kaçınmazlar. Kim O’na kulluktan kaçınır ve kibirlenirse bilsin ki Allâh, yarın hepsini huzuruna toplayıp hesaba çekecektir⁷⁵⁰.”

“Gerçek bu iken, bazıları kalkıp: “Rahmân evlât edindi” iddiasında bulundular. O, bundan münezzehtir. Bilakis onların evlat dedikleri melekler, O’nun ikram ve takdirine

⁷⁴⁷ San’ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Musannafu Abdürrezzâk*, el-Mektebetü’l-İslâmî, (thk. Habîburrahmân el-Azamî), Beyrut-1403/1987, III, 183.

⁷⁴⁸ Süleyman Uludağ, “abd”, *DİA*, I, 57-58.

⁷⁴⁹ Buhârî, *Teheccüd* 16, *Tefsir*, Feth 1, *Rikâk* 20; Müslim, *Sıfâtü’l-Münâfikin* 79; Tirmizî, *Salât* 304; Nesâî, *Kıyâmu’l-Leyl* 17.

⁷⁵⁰ Nisâ, 4/172.

*mazhar olmuş kullarıdır. O, kendilerine sormadıkça hiçbir söz söylemezler, sadece O'nun emirlerini yerine getirirler. O, onların yaptıklarını da yapacaklarını da, açıkladıklarını da gizlediklerini de bilir. Onlar sadece O'nun razı olduğu kimse hakkında şefa'at ederler. O'na duydukları tazimden ötürü çekinir ve titrerler!*⁷⁵¹”

Hatta insanın istifadesi ve emrine sunulan arz ve semâvâtı dolduran herşey, Yüce Allâh'a tam bir teslimiyetle itaat edip boyun eğmektedir. Kur'ân bunu da ubûdiyet ile vasıflandırmaktadır: “Göklerde ve yerde kim varsa, *Rahmân'a sadece ve sadece kul olarak gelecektir*⁷⁵².”

Ubûdiyet, bir müslümanın ulaşabileceği en yüksek makamdır ve Allâh Taâlâ, rasûlünün makamları ve mucizelerinden bahsederken onu “kulluk” makamında vasfetmiştir⁷⁵³: “*Hamd olsun Allâh'a ki kulu (Muhammed'e), Kitab 'ı indirdi ve ona hiçbir eğrilik koymadı*⁷⁵⁴.”

2.6.2. Ubûdiyetin İnsana Emredilmesi

Allâh Taâlâ bunca güzellik ve mükemmellikte yarattığı, varlıklar içinde en büyük şerefle kıymet verdiği ve bu dünyadaki herşeyi emrine âmâde ettiği insandan istediği tek şey, Kendi Zâtını tanıyıp ubûdiyette bulunmasıdır. Âlemlerin Rabbi olarak bunu insana kesin bir şekilde emretmiştir. Gelen bütün Peygamberler de bunu tebliğ ve talim için gönderilmiştir: “*Senden önce hiçbir resûl göndermedik ki ona: "Benden başka İlâh yoktur; şu halde bana kulluk edin" diye vahyetmiş olmayalım*⁷⁵⁵.” O halde ilk insandan itibaren ona, ubûdiyetinin hatırlatılmadığı bir zaman ve mekan olmamıştır⁷⁵⁶.

⁷⁵¹ Enbiyâ, 21/26-28.

⁷⁵² Meryem, 19/93.

⁷⁵³ Saîd Havvâ, *Ğizâü'l-Ubûdiyye*, Dâru'l-İslâm, Kahire ts. , s. 5.

⁷⁵⁴ Kehf, 18/1.

⁷⁵⁵ Enbiyâ, 21/25.

⁷⁵⁶ Bkz. İsrâ, 17/15.

Kur'ân'da zikredilen bütün peygamberlere de, gerek kendi ağızlarıyla gerekse diğer ifade sıygalarıyla ubûdiyetin emredildiği vurgulanmıştır: *“Kendilerine kitap verdiğimiz kimseler, sana indirilene (Kur'ân'a) sevinirler. Fakat (senin aleyhinde birleşen) guruplardan onun bir kısmını inkâr eden de vardır. De ki: "Bana, sadece Allâh'a kulluk etmem ve O'na ortak koşmamam emrolundu. Ben yalnız O'na çağırıyorum ve dönüş de yalnız O'nadır”⁷⁵⁷.*”

2.6.3. Allâh'a Ubûdiyetin “Sırât-ı Müstakîm” Oluşu

Allâh Taâlâ, yarattığı insana kendisi değer vermiş ve ona ubûdiyet gibi önemli bir görev yüklemiştir. Onun değerini takdir eden Yaratıcı, insanın yüklendiği bu görevi de bizzat kendisi tavsif etmiş ve kıymet vermiştir. Bu meyanda ubûdiyet Kur'ân'da “en doğru, en güzel ve hidâyet yolu” anlamında nitelendirilerek şöyle buyurulmuştur: *“İyi bilin ki Allâh, benim de Rabbim, sizlerin de Rabbidir. Öyle ise yalnız O'na ibadet ediniz. Doğru yol budur”⁷⁵⁸.*”

Müfessirler “Sırât-ı Müstakîm” hakkında şunları söylemektedir: “İnsan ne işle meşgul olursa olsun dünyada bir yöne yönelmiş misafirdir ve varıp sığınacağı güvenli bir yere ulaşmak ister. İşte bu da ancak Allâh'a götüren O'nun dosdoğru yoludur. Bu ise ubûdiyet olup Allâh'ın dışındakilere tekebbür gösterip O'na tevâzu ve tezellül ile kul olmaktır. Ubûdiyet ise, Allâh'ın en sağlam dinidir. Çünkü bu din ve yol, Tevhîd ve İslâm'dan ibarettir⁷⁵⁹.”

İnsanın Yaratıcı karşısındaki konumu ve bunun ifade şekli olan ubûdiyet; tüm çeşit, şekil ve boyutlarıyla Allâh'a giden insan için açılmış ilâhî bir yoldur. “Sırât-ı Müstakîm”

⁷⁵⁷ Ra'd, 13/36. Ubûdiyetin emredildiğine dair âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, a.g.e., “abd” md.

⁷⁵⁸ Meryem, 19/36. Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Âl-i İmrân, 3/51; Yâsîn, 36/61; Zuhrûf, 43/64.

⁷⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI, 87-88; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XV, 32; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, VII, 175.

tabirinin Kur'ân'ın birçok yerinde kullanıldığını görmekteyiz⁷⁶⁰. Zaten insan için gidilecek başka bir yol da yoktur ve bunun böyle olduğunu Allâh Taâlâ şöyle sorarak vurgulamıştır: “Siz nereye gidiyorsunuz öyle, neden bahsediyorsunuz?”⁷⁶¹ Yüce Mevlâ, kendisine iman ve itaatle yönelip ubûdiyetine izhar eden her kuluna, bu dosdoğru yola kendisinin ileteceği sözünü vermektedir: “Allâh'a iman edip O'na sınıksız sarılanlara gelince, Allâh onları kendinden bir rahmet ve lütuf (deryası) içine daldıracak ve onları kendine doğru (giden) bir yola götürecektir”⁷⁶².

⁷⁶⁰ Bu tabirin geçtiği âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “Sırât” md.

⁷⁶¹ Tekvîr, 81/26.

⁷⁶² Nisâ, 4/175.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. UBÛDİYETİN KISIMLARI

3.1. Ubûdiyetin İkiye Ayrılmasının Mesnetleri

Bu başlık altında, insanın fitratında bulunan kul olma ve kulluk yapma eğiliminin iki temel çeşide ayrıldığını ve bunun Kur'ân'daki mesnetlerini incelemeye çalışacağız. Çünkü insan yapı itibariyle dualist (iki eğilimli) bir varlıktır. Bu özelliğini Kur'ân âyetlerinin konu anlatımlarında da görmek mümkündür.

3.1.1. Ubûdiyetin Kur'ân Âyetlerinde İkiye Ayrılması

İnsanın Allâh'a ubûdiyette bulunması için yaratıldığı hususu üzerinde daha önce durmuştuk. O, insanı yaratıp öylece bırakmamış aksine, hayatına nasıl yön vereceğini göstermiş ve önüne iki yol çizmiştir. İşte tez konumuzu bu açıdan ele aldığımızda Kur'ân âyetlerinin genel olarak iki insan tipinden bahsettiğini görürüz: **İnanan insan ve inkar eden insan**. Yani Allâh Taâlâ yarattığı insanları temelde, inanç değerleri açısından ikiye ayırmıştır: *“Sizi yaratan O'dur. Böyle iken kiminiz kâfir, kiminiz mümindir. Allâh yaptıklarımızı görendir”⁷⁶³.*

Bu konuda İslam alimleri de şu değerlendirmeleri yapmaktadırlar: *“İnsanlar, mümin ve kâfir olmak üzere iki kısımdır. Kâfir, cehennemdedir ve bu, icmâ' ile sabittir. Mümin ise iki kısımdır: Birisi, Allâh'ın emirlerine tabi olan , diğeri de âsi mümin. Tabii ki, birincisi icmâen Cennettedir. İkincisi ise, iki kısımdır: tevbe eden ve tevbe etmeyen. Tevbe eden, Cennettedir ve bunda icma vardır. Tevbe etmeyen ise Allâh'ın takdirine kalmıştır”⁷⁶⁴.*

⁷⁶³ Teğâbün, 64/2.

⁷⁶⁴ el-Kârî, Ali, *Şerhu'l-Emâli*, s. 42.

İnsanların inanç yönünden ikiye ayrılışına, âyetlerdeki konu dizimi ve semantik açıdan yaklaşım meseleye dikkat çeken İzutsu da şunları söylemektedir: “Kur’ânî görüş, tüm insani nitelikleri, - çok somut olmaları ve semantik açıdan iyi ve kötü yahut doğru ve yanlış diye isimlendirilmeye çok müsait olmaları nedeniyle- bizim basit olarak ve sırasıyla “olumlu ahlâkî özellikler sınıfı” ve “olumsuz ahlaki özellikler sınıfı” diyebileceğimiz birbirine kökünden karşıt iki kategoriye bölmektedir. Bu bölme işlemini mümkün kılan kriter, tüm varlıkların yaratıcısı olan Bir ve Tek Tanrı’ya olan inançtır. Esasında Kur’ân’ın bütününde, bir baştan öteki başa, insanın ahlâkî değerlerine ait bir ikilik havası sürer. Yani o temel “mü’min-kâfir” ikiliği⁷⁶⁵.”

Zaten insanın hem imana hem de inkara meyledebilme özelliği, fitratına yerleştirilmiştir⁷⁶⁶. İnsan; yarısında şeytânî, diğer yarısında da ilâhî özellik olan, ben bilinçli bir varlıktır⁷⁶⁷. Bundan başka insana iki yol gösterildiği de Kur’ân’da sürekli vurgulanmıştır: “Ona yolu da gösterdik; artık ister şükreder, ister nankör ve kâfir olur⁷⁶⁸.” İnsandaki bu iki eğilime hadislerde de dikkat çekilmiştir: “Her insanın bir melek ve bir de şeytandan karîni (kendisinden ayrılmayan arkadaşı) vardır⁷⁶⁹.”

Kronolojik olarak vahyin daha ilk dönemlerinde ubûdiyet, ‘Allâh’a ve O’ndan başkasına ubûdiyet’ şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bunu Mekke’de inen Kâfirûn suresinde görmek mümkündür: “(Rasûlüm!) De ki: Ey kâfirler! Ben sizin tapmakta olduklarınıza tapmam. Siz de benim taptığıma tapmıyorsunuz. Ben de sizin taptıklarınıza asla tapacak değilim. Evet, siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır⁷⁷⁰.”

⁷⁶⁵ İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 151-153.

⁷⁶⁶ Bkz. Şems, 91/8.

⁷⁶⁷ Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 312.

⁷⁶⁸ İnsân, 76/3. Ayrıca bkz. Beled, 90/10.

⁷⁶⁹ Dârimî, *Rikâk* 25. Ayrıca bkz. Zuhrûf, 43/36.

⁷⁷⁰ Kâfirûn, 109/1-6.

Bu bölümün başlarında “abd” maddesinde de ele aldığımız gibi, hem bu lafzın geçtiği âyetlerde hem de Kur’ân’ın bütünü içinde mü’min-kâfir ikiliğini ve buna göre de ubûdiyetin ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Netice olarak Kur’ân’daki bu iki çeşit ubûdiyeti, “Allâh’a Ubûdiyet ve Allâh’tan Başkasına Ubûdiyet” şeklinde isimlendirmenin isabetli olduğuna inanmaktayız. Bunun böyle olduğu, biraz önce geçen Kâfirûn suresinde ve içinde “abd” maddesinin bulunduğu âyetlerde görülecektir: *“Ey Adem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır” demedim mi? “Ve bana kulluk ediniz, doğru yol budur” demedim mi?* ⁷⁷¹”

Hülasa, bu her iki ubûdiyet yönüne de meyletme özelliği, insan fitratına yerleştirilmiştir⁷⁷². İnsanın seçimine göre ubûdiyet iki kısma ayrılır: 1- Allâh’a Ubûdiyet. 2- Allâh’tan Başkasına Ubûdiyet. Allâh’a tahsis edilen ubûdiyet, insandan sadır olan her fiil ve ameli Allâh’a tahsis etme esasına dayanır. Böylece Allâh’a yöneliş, her fiilin sebebi ve her amelin gayesi olur. Çünkü insan burada Allâh’ın rızasından başkasını gözetmez ve o ancak Allâh sevgisinin sâikiyle hareket eder. Bu unsur onun; namazında, orucunda, düşünce, niyet, duygu ve şuurunda veya çevresiyle toplumunda sürdürdüğü ahlaktan siyasete, iktisat ve yargıdan sevgi, nefret ve öfkeye kadar bütün ilişkilerinde hakimdir. Çünkü kâinât ve insan, sadece Allâh’ın mülküdür. İşte bundan dolayıdır ki, ubûdiyet hakkını sadece Allâh’a tahsis edip bu hakkı korumak gerekir. Allâh’tan başkasına ubûdiyet ise, Allâh’a ubûdiyeti reddedip O’nun dışındaki kâinât ve mahlukata, beşer ve tabiat güçlerine bağlanmak, insanı ilah edinmek ve her türlü şehvetle lezzetlere dalmaktır. Bütün bunların arkasında yatan sebep ise, “Hevâ”nın Rabb edinilmesidir⁷⁷³.

⁷⁷¹ Yâsîn, 36/60-61. Bu vb. âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, a.g.e., “abd” md.

⁷⁷² Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur’ân*, s. 51.

⁷⁷³ *Mefhûmü'l-Ubûdiyye fi'l-İslâm*, s.12-17.

3.1.2. Ubûdiyyette Hürriyetin Bulunması

İnsanı diğer varlıklardan ayıran özellikleri; onun akıllı, seçme hürriyetine sahip oluşu ve cüz'î iradesidir. Tabii ki bunun sonuçlarından da sorumludur. İşte insanı insan yapan bu özelliklerdir. Bunlar onun, tüm yaratıklara karşı yegane üstünlüğüdür. Yani hiçbir hayvan ve bitki, kendi fitratlarının hilafına hareket edemezken insan; kendi fitratı ve duygularının aksine hareket edebilen yegane varlıktır. Kendisine yaratılıştan belirlenen bir rotaya, bedenî ve rûhî ihtiyaçlarına bile kafa tutabilen tek canlıdır. Kendisinin iyiliğine olan şeylerin tersini bile yapabilir. Hem aklın gösterdiği doğrultuda ve hem de tam aksine davranışlar sergileyebilir. İyi ya da kötü olmakta hürdür. Hem **balçık** olabilir, hem de **Allâh'ı isteyen**. Kısaca irade, insanın en büyük özelliğidir⁷⁷⁴.

“Allâh Taâlâ; insanları ve cinleri, kendisine kulluk etmeleri konusunda serbest bırakmış ve zorlamamıştır. Çünkü onları, seçme kabiliyetinde yaratmıştır ve nitekim onlardan bazısı, kendisinden istenmesine rağmen ibadet etmemeyi tercih etmektedir⁷⁷⁵.” Ancak bu hürriyet, onun başıboş, gayesiz ve sorumsuz bir varlık olarak bırakılacağı anlamına gelmemektedir. Kur'ân bu gerçeği şöyle vurgulamıştır: “*İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı sanır?*”⁷⁷⁶.

İnsanı bu tabiatta yaratan Allâh Taâlâ onu, hidâyet veya dalâlet yollarından birini seçmede zorlamamıştır: “*Dinde zorlama yoktur....*”⁷⁷⁷ Bundan başka, insanın imanı veya küfrü seçmesinin kendi eseri ve sorumluluğunda olduğunu vurgulayan birçok âyet vardır.

⁷⁷⁴ Ali Şeriâtî, *a.g.e.*, s.17-18.

⁷⁷⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 408-409.

⁷⁷⁶ Kıyâmet, 75/36.

⁷⁷⁷ Bakara, 2/256.

Mesela: “Kim hidâyet yolunu seçerse, bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur; kim de doğruluktan saparsa, kendi zararına sapmış olur⁷⁷⁸.”

Hidâyet veya dalâlet yoluna meyledebilen insan, bazen nefesine uyarak aynen şeytan gibi küfrü tercih edebilir. İnsanlar şeytanı önder ve kılavuz edindiği için Allâh da onu, onların üzerine göndermiştir. Fakat, “...Onlar yoldan sapınca, Allâh da kalplerini saptırmıştı....⁷⁷⁹” âyetinde de buyurulduğu üzere, buna kendileri karar vermiştir. “Bu bakımdan şeytan; bütün havlamaları, atlayıp-sıçramaları ve saldırmaları eğiticisinin kontrolünde olan bir eğitmen köpeği gibidir. O eğitmen köpeğinin hareket yetisi; adalet ve hikmet temelli olup nüfuz ve sultası da hakkaniyet ölçüsünde olmaktadır. “Kendilerine doğru yol iyice belli olduktan sonra, gerisin geri dinden çıkanlara muhakkak ki şeytan önce fit vermiş; onları uzun emellere umutlara düşürmüştür⁷⁸⁰.” Saptırma babında ortaya çıkan ve böyle mazharları olan bir varlık, varlık dünyasının mükemmel düzeni için yararlıdır. Zira vesvese ve günah yolu kapanmış olsaydı, doğru yoldan (Sırât-Müstakîm) yürümek zorunlu olur ve doğru, gerçek formüllere itaatın zorunlu olmasıyla birlikte nebilerin gönderilmesi ve ilâhî kitapların yollanması için bir alan ya da amacı olmazdı⁷⁸¹.”

3.1.3. Meleklerin Ubûdiyeti (Allâh’a Ubûdiyet)–İblîs’in Ubûdiyeti (Allâh’tan Başkasına Ubûdiyet)

İnsanın ilk yaratılış serüveninde Allâh Taâlâ’nın, kâinâtın üç önemli varlığı (insan-cin ve melek) arasında cereyan ettirdiği itaat ve teslimiyet imtihanındaki hadise de, ubûdiyetin iki temel çeşide ayrıldığını göstermektedir: “Sizi Biz yarattık, sonra size şekil verdik.

⁷⁷⁸ İsrâ, 17/15. İlgili diğer âyetler için bkz. Yûnus, 10/108; Zümer, 39/41; Bakara, 2/286.

⁷⁷⁹ Saff, 61/5.

⁷⁸⁰ Muhammed, 47/25. Ayrıca bkz. Nahl, 16/100.

⁷⁸¹ Âmûlî, Abdullâh Cevâdî, *Kur’ân’da Hidâyet*, (çev.Said Okumuş), İnsan Yayınları, İstanbul, ts., s.59-60.

Peşinden de meleklerle: “Haydi, hürmet için secde edin Âdem'e! dedik. Onların hepsi hemen secde ettiler, yalnız İblis dayattı. Secde edenlerden olmadı”⁷⁸².

Bu olayda Meleklerin Allâh'a itaat ve teslimiyetini “Allâh'a Ubûdiyet”, Şeytanın isyân ve tekebbürünü de “Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet” olarak değerlendirebiliriz. Çünkü o, bu tavrıyla Allâh'a değil, kendi nefsinin gururuna kul olmuştur.

Ubûdiyetin bu iki kısma ayrıldığına başka bir mesnet olarak, Kur'ân'daki Cennet nimetleri ile mükâfatları ve Cehennem azapları ile ilgili âyetleri gösterebiliriz. Çünkü yukarıda da ifade ettiğimiz gibi insanın kendi irade hürriyetine göre seçtiği yolun sonuçları Cennet ya da Cehennem'dir. Eğer ubûdiyet, ‘Allâh'a ve O'ndan başkasına’ diye iki çeşit olmasaydı Kur'ân'da da Cennet ve Cehennemden bahsedilmesinin bir anlamı olmazdı. Yani Kur'ân'da insanların yaptığı amellerin karşılığı olarak Cennet; sadece Allâh'a kulluk yapanların mükâfâtı; Cehennem de, O'ndan başkasına kul olanların mükâfâtı şeklinde zikredilmesinden, ubûdiyetin de iki temel çeşide ayrıldığını söyleyebiliriz. Nitekim şöyle buyuruluyor: *“İyi ve hayırlı insanlar, naîm cennetinde, nimetler içindedirler. Yoldan sapan kâfirler ise ateştedirler”⁷⁸³.*

3.1.4. Kur'ân'da Ubûdiyetin, “Allâh'a ve O'ndan Başkasına” Şeklinde Ele Alınması

Kur'ân âyetlerine baktığımızda, anlatılan olayların en genel çerçevesiyle inanma ve inanmama gerçeği etrafında cereyan etmekte olduğunu göreceğiz. Bundan dolayı Kur'ân'da iman, itaat, teslimiyet, dostluk, sevgi, korku vb şeylerden oluşan ubûdiyet olgusunun yöneleceği merci daima Allâh ve O'nun dışındakiler şeklinde sözkonusu edilmiştir: *“Bu böyledir. Çünkü Allâh, hakkın ta kendisidir. O'nun dışındaki taptıkları ise*

⁷⁸² A'râf, 7/11. İlgili diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/34; Hicr, 15/29-31; İsrâ, 17/61; Kehf, 18/50; Tâhâ, 20/116; Sa'd, 38/72-74.

⁷⁸³ İnfitâr, 82/13-14.

*bâtılın ta kendisidir. Gerçek şu ki Allâh, evet O, uludur, büyüktür*⁷⁸⁴.” Zaten Allâh Taâlâ, Kur’ân’da kendisi ve kendisinin dışındakileri “Dûnillâh, Dûnihî” gibi izafet terkipleri ile ifade etmiştir⁷⁸⁵. Durum böyle olunca; tabiatıyla ubûdiyet de, “O’na ve O’ndan Başkasına” diye iki ana kısma ayrılmış olacaktır.

Hülasa Kur’ân’da ubûdiyet bizzat Allâh tarafından îmânî ve küfrî değerlere göre taksim edilmiştir. Biz de ubûdiyeti bundan sonra her iki kısma göre ele almaya ve her birinin temellerini de incelemeye çalışacağız.

3.2. Allâh’a Ubûdiyetin Temel Esasları

İnsanda Din ve Allâh şuurunun kaynağı ve temeli hakkında tarih boyunca birtakım fikirler ileri sürülmüştür. Bu fikirlerin kimisi ilâhî vahiy kültürünün ürünleridir, kimisi de tamamen bunun zıddı anlayışlardır. İlâhî vahyin en son ve en mükemmeli olan Kur’ân anlayışına göre insandaki Din ve Allâh şuru, Yaraticının insan benliğinde yerleştirdiği şurudur, yani diğer bir tabirle “Fıtrat”tır: *“O halde sen, batıl dinlerden uzaklaşarak yüzünü ve özünü, hak din olan İslâm’a yönelt, Yani Allâh’ın insanları yaratmasında esas kıldığı o fıtrata uygun hareket et. Allâh’ın bu hilkatini kimse değiştiremez. İşte dosdoğru din budur. Fakat insanların ekserisi bunu bilmezler, anlamazlar*⁷⁸⁶.” O halde, din ve ibadet insanın içinden kaynaklanan bir şeydir ve insan üzerine yüklenmiş toplumsal şartlardan kaynaklanan gereklilikler değildir⁷⁸⁷.

Tarih içinde bazı insan toplulukları ilâhî vahiyden uzaklaştıkları zaman, birtakım bâtil dînî inanışlara saplanmışlar ve bu inançlarına göre de bazı saçma ibadet anlayışları ile

⁷⁸⁴ Hacc, 22/62.

⁷⁸⁵ İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu‘cemu’l-Müfehres*, “dvn” md.

⁷⁸⁶ Rûm, 30/30.

⁷⁸⁷ Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 22.

tarzları ortaya koymuşlardır⁷⁸⁸. Bu türlü bâtil inanç ve ibadetleri çağımızın bazı düşünürleri tarafından yanlış değerlendirilerek, insandaki kulluk şuuru; birtakım vehimlerin ürünleri olan bâtil tanrılara dalkavukluk için kurbanların sunulmasına bağlanmak istenmiştir. Bu türlü anlayış ve iddialar, insandaki inanç ve ibadet şuurunun ilâhî kaynaklı oluşu gerçeğinin örtülme çabasıdır.

Din ve ibadet şuuru hakkında batı düşüncesinden bir örnek olarak şu alıntıyı yapmanın yerinde olacağı kanaatindeyiz: “Spencer ve onun gibi düşünenlere gelince, onlar şöyle diyorlar: İnsan başlangıçtan beri çift yönlülüğüne yani ruh ve cisim ikilemine inandı. Rüyasında ölüleri görüyordu. Uykusunda ölülerin kendisini ziyaret ettiklerini görüyordu. Sonra da uykusunda kendisini ziyaret edenlerin, dışarıdan geldiklerini tasavvur etmeye başladı. Çünkü ölenlerin toprağın altına defnedildiklerini ve belki de cesetlerini dağılıp yok olduğuna inanıyordu. Haliyle de insanda bir ruhun var olduğuna inandı. Yani insanın cismi ve ruhu olduğuna inandı. Yine değişik olaylarla karşılaştığında da böyleydi. Denizin bir ruhu, tufanın bir ruhu olduğunu kabul etti. Güneş vb. tüm şeyler için de durum aynıydı. Bu tabii meşakkatlerden biriyle karşı karşıya kaldığında, kendinden daha güçlü bir insanla karşılaştığında, ona adak sunduğu ve yaltakçılık yaptığı gibi, bu meşakkat için bir de hediye sunardı. Tabiat güçleri karşısında da böyle yapmaya yani ibadet etmeye başladı⁷⁸⁹.”

Burada; ibadetin menşei, tabiat gerçekleri ve tabiata ibadet etmenin nasıl başladığı anlatılıyor. İnsanın, güçlü ve korkunç gördüğü şeylere birtakım hediyeler ve kurbanlar sunması ve bazı ibadetler yapması, o güçlüye dalkavukluk yapmak olarak

⁷⁸⁸ Eski topluluklar ve bâtil dinlerdeki ibadet anlayışları ile uygulamaları hakkında bilgi için bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta-2002, s. 50.

⁷⁸⁹ Mutahharî, *a.g.e.*, s. 100-101. Ayrıca bkz. Herbert Spencer, *İlk Prensipler*, (çev. Selmin Evrim), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul -1947, I, 154-155.

değerlendiriliyor. Böylece ibadetin de, hem bir “dalkavukluk” olduğu kabul ediliyor ve hem de ibadet şuurunun kaynağı, tabiattaki korkulara bağlanmak isteniyor.

Fakat yukarıda da söylediğimiz gibi, gerçekte Allâh ve ubûdiyet bilinci insanın fitratında nakşedilmiş bir vakiadır. Kur’ân’a göre ubûdiyetin kendine has temel esasları vardır. Yani ubûdiyet birkaç ana umdeye dayanmaktadır.

3.2.1. Tevhîd

3.2.1.1. İmanda Tevhîd

Bu başlık altında imanın tarifini, mezheplerin fikrî farklılıklarını ve ispatlarını tartışıp sözkonusu etmeyeceğiz. Zaten imanın İslam akaidinin temel şartı olduğu herkes tarafından müsellem bir husus olduğundan bunu da incelemeyeceğiz. Burada esas gayemiz, Allâh Taâlâ karşısında insanın konumu ve bunun gerekleri olan ubûdiyetin ilk temel taşı olarak Yaratıcı’ya her yönüyle inanıp teslim olmak ve bu teslimiyetin gereklerini sadece Allâh’a tahsis etmek ve bunda başkasını devre dışı bırakmanın önemini vurgulamaktır. Yani inançta tek Kudreti seçmek ve sadece O’na bağlanmak demek olan Tevhîd’in, her türlü ortaklıktan uzak olmasının gereğini ortaya koymaktır. Zaten Allâh’ın varlığı, birliği ve kudreti ispata lüzum olmayacak derecede açık ve ortadadır. Ancak insanoğlu tarihin her döneminde Yaratıcı ile yaratılanı kudret, sıfat ve fiiller açısından birbirine karıştırmış ve birinin sıfatını diğeri için kabullenip ispata kalkışmıştır. Ya da Yaratıcı’yı yeterli görmemiş veya kendisini O’nun yanında bir yüceliğe sahip olarak görmeye kalkışmıştır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki; “yaratılmışın sıfatlarını, Yaratan için ispat etmek bizi küfre götürür. Yaratıcının sıfatlarını da yaratılmış için ispatlamak bizi şirke götürür. Yaratıcının sıfatlarını ancak ve yalnız

kendi için asıl olarak ispatlamak ve bunların eşya adı altına giren her şeye nispetinin ise ancak emanet olduğunu bilmek de bizi gerçek tevhîde götürür⁷⁹⁰.”

İslam inanç ve itikadının temeli Tevhîd'e dayanmaktadır. Kur'ân bu gerçeği her vesile ile dile getirmiş ve bu konuda en inatçı insan karakterini bile ikna edici delilleri mu'cizevî bir tarzda serdetmiştir: *“Hepinizin ilâhı tek İlâh'tır. O'ndan başka ilâh yoktur. O, rahmândır, rahîmdir⁷⁹¹.”* Aslında imanın özünde; insan aklı ve nefsinin, Tevhîd inancını, Alâh'a tezellül içinde itaat ve teslimiyetiyle acziyetini kabule ikna edilmesi esastır. Bunun için de insan aklına, iki yol arasında bir tercihte bulunması teklif edilmiş ve bunda da zorlanmamıştır: *“Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allâh'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allâh iştir ve bilir⁷⁹².”* Fakat tercih edilen yol İslam ise işte o zaman, Allâh kendi yoluna başka bir şey karıştırılmasını yasaklamış ve bu yolun netliğini bulandıracak her türlü unsuru reddetmiştir. Böyle Tevhîdî bir yolu seçenleri de en üst seviyede değer vererek takdir etmiştir: *“İnanıp da imanlarına herhangi bir zulüm (haksızlık) bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır⁷⁹³.”* Müfessirler bu âyette geçen zulümden maksadın, Tevhîd'in zıddı olan Şirk olduğunu söylemektedirler⁷⁹⁴. Çünkü bir başka âyette Şirk, zulüm olarak nitelenmektedir. *“Lokman oğluna nasihat ederken: Evladım! dedi, sakın Allâh'a eş, ortak uydurma! Çünkü şirk, pek büyük bir zulümdür⁷⁹⁵.”*

⁷⁹⁰ Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur'ân*, A.Ü.İ.F.D. Ankara-1966, XIV, 65.

⁷⁹¹ Bakara, 2/163.

⁷⁹² Bakara, 2/256.

⁷⁹³ En'âm, 6/82.

⁷⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIII, 50; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi*, VII, 21; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, III, 156.

⁷⁹⁵ Lokmân, 31/13.

Allâh Taâlâ'nın gönderdiği bütün peygamberlerin en önemli ve başta gelen görevi, insanları Tevhîd etrafında toplamak ve şirke düşmelerini önlemektir. Bu görev her peygambere emredilmiştir ve hak dinin özünü oluşturmaktadır⁷⁹⁶.

Tevhîd'i anlayabilen bir kişi, kâinâtın bütünüyle Allâh'a bağlı olduğunu, varlığını O'nun var olmasından aldığını kavrar. Kâinâtta bütün gözlerin, kulakların, ellerin ve ayakların O'nun olduğunu bilir. Bütün varlıkların, nefisleriyle O'nu gizleyen, ama bir bakıma da O'nu tanıtan birer âyet olduğunu farkederek ve âyetlere takılıp kalmadan zikir, tefekkür, ve ibadetlerle O'na varmaya çalışır. O'na kul olmakla kendi varlığını gerçekleştirebileceğini anlar, bütün gücüyle O'na kul olmaya çalışır⁷⁹⁷. Zaten bunun da tek yolu ubûdiyette Tevhîd'i esas almaktır: *“De ki: Ben, yalnızca sizin gibi bir beşerim. (Şu var ki) bana, İlâh'ınızın, sadece bir İlâh olduğu vahyolunuyor. Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve Rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın”*⁷⁹⁸.

“Dirlik birliktedir. İnsanı bir noktaya istinaddan mahrum eden ikilemeler, üçlemeler ve nihâyet çoktanrıcılık, insanı tatmin etmeyen, gayr-i tabii ve gayr-i fitri bir safsatadır. Hedef, istikamet ve yönelişi dağıtır. Normal insan benliğini sarmaz, bir şaşırtmaca olur. Tevhîd'deki kolaylık mükellefiyetler yönünden kendini gösterir. Çünkü ne kadar tanrı olursa, hediye, nezir, kurban takdimi ve benzeri merasimler insanın omuzuna o kadar çok mükellefiyetler yükler⁷⁹⁹.”

Allâh Taâlâ'nın varlığına ve birliğine inandıkları halde bazı insanlar, yaptıkları ubûdiyeti O'na ulaştırmaları için birtakım araçlar edinerek bölmek gibi çok yanlış bir ubûdiyet

⁷⁹⁶ İlgili âyetler için bkz. Yûnus, 10/105; Nahl, 16/102-121; Enbiyâ, 21/92; Rûm, 30/30; Fussilet, 41/6; Zuhruf, 43/45.

⁷⁹⁷ Ali Ünal, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, s. 503-504.

⁷⁹⁸ Kehf, 18/110.

⁷⁹⁹ Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 218.

saplantısına da girmişlerdir. Tabii ki böyle bir inanç ve hareket, Kur'ân'ın tabiriyle Şirk'tir ve insanları bu yanlıştan kurtararak sağlam bir ubûdiyet anlayışına ulaştırmak için şu ilâhî düstur gelmiştir: *“İyi bilin ki hâlis din, yani bütün gönlüyle candan itaat, yalnız Allâh'a yapılır. Allâh'tan başka birtakım hâmiler edinerek: “Biz onlara sırf bizi Allâh'a yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz” diyenlere gelince, elbette Allâh, onların hakkında ihtilaf ettikleri hususlarda aralarında hükmünü verecektir. Allâh, yalancılığı, nankörlük ve kâfirliği huy edinenleri hidâyet etmez, emellerine kavuşturamaz⁸⁰⁰.”*

O halde kulluğun gereği; itikadı ve imanı düzeltmektir. Kimin itikadında hafif bir sapma olur ve imanı bozulursa, onun ibadetleri ve amelleri kabul olmaz. İtikadı düzgün, imanı sahih insanın ise, az ibadeti bile Allâh katında çok ibadet yerine geçer⁸⁰¹.

3.2.1.2. İbadette Tevhîd

Kur'ân'a baktığımızda; içinde “abd” maddesi geçen âyetlerde de, gerek ubûdiyetin şekli tatbiki olan ibadetlerde, gerekse sadece mutlak olarak “ubûdiyette bulununuz” şeklinde ifade edilen yerlerde daima, Tevhîd'den ayrılmamaya dikkat çekilmektedir. Tertip sırası itibarıyla Kur'ân'ın ilk sûresinde; inanmış insanın Allâh'a ubûdiyetinin arzı ile, acziyetinin itirafı serdedilmiştir: *“(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk ederiz ve yalnız senden medet umarız⁸⁰².”* Aşağıdaki âyetlerde ise, ubûdiyetin sadece Allâh Taâlâ'ya tahsis edilmesi emredilmektedir:

⁸⁰⁰ Zümer, 39/3.

⁸⁰¹ Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali, *Kur'ân ve Sünnette İtikat-İbadet ve Güzel Ahlak*, (çev. M. Yekta Saraç), Risale Yayınları, İstanbul-1997, s. 60.

⁸⁰² Fâtiha, 1/5.

“Bana, din ve ibadetimi yalnız Allâh’a has kılarak gönülden O’na kulluk etmem emredildi. (.....) Biz sana kitabı gerçeğin ta kendisi olarak indirdik. O halde sen de yalnız Allâh’a ibadet et!”⁸⁰³

“Şüphesiz yok ki Allâh hem sizin, hem de benim Rabbidir. Öyleyse yalnız O’na ibadet edin. İşte doğru yol budur.”⁸⁰⁴

“Allâh; O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. Müminler yalnız Allâh’a dayanıp güvensinler.”⁸⁰⁵

“Halbuki onlara, şirkten uzak olarak yalnız Allâh’a ibadet etmeleri, namazı hakkıyla ifâ etmeleri, zekâtı vermeleri emredilmişti. İşte sağlam, dosdoğru din budur.”⁸⁰⁶

Bütün bunlardan başka, ubûdiyetin Kur’ân’daki sergilenişinde; onun sadece Allâh’a tahsisinin yanında ikinci önemli nokta olarak, O’ndan başkalarına ubûdiyetin de şiddetle yasaklanması ve Tevhîd dokusunu zedeleyici bu tür kulluk anlayışlarının reddedilmiş olmasıdır. Yani ubûdiyet sadece Allâh’a tahsis edilirken aynı zamanda başkalarına kulluktan da uzak durmak, daha açık ifadeyle ubûdiyette Tevhîd’den ayrılmamak en temel esastır. Birçok âyette hem Allâh’a ubûdiyet emredilmiş, hem de ubûdiyette şirkten sakındırılmıştır. Bu hususa dair birkaç âyeti şöylece zikredebiliriz:

“De ki: “Ey insanlar! Eğer benim dinimden şüphede iseniz, iyi bilin ki, ben sizin Allâh’tan başka ibadet ettiğiniz şeylere asla ibadet etmem; lakin sadece ve sadece, sizin ruhunuzu teslim alacak olan Allâh’a ibadet ederim. Bana müminlerden olmam emredildi ve “yüzünü, özünü Allâh’ı bir tanıyarak dine ver ve sakın müşriklerden olma. Sakın Allâh’tan başka, sana ne fayda ne zarar vermeyecek olan putlara yalvarma, şâyet böyle yaparsan, o takdirde kesinlikle zalimlerden olursun” diye talimat verildi.”⁸⁰⁷

⁸⁰³ Zümer, 39/11, 2.

⁸⁰⁴ Âl-i İmrân, 3/51.

⁸⁰⁵ Teğâbün, 64/13.

⁸⁰⁶ Beyyine, 98/5.

⁸⁰⁷ Yûnus, 10/104-106.

“İbrahim: Öyleyse, dedi, Allâh’ı bırakıp da, size hiçbir fayda ve zarar vermeyen bir şeye hâla tapacak mısınız? Size de, Allâh’ı bırakıp tapmakta olduğunuz şeylere de yuh olsun! Siz akullanmaz mısınız?⁸⁰⁸”

“(Rasûlüm!) De ki: Ey kâfirler! Ben sizin tapmakta olduğunuza tapmam. Siz de benim taptığıma tapmıyorsunuz. Ben de sizin taptıklarınıza asla tapacak değilim. Evet, siz de benim taptığıma tapıyor değilsiniz. Sizin dininiz size, benim dinim de banadır⁸⁰⁹.”

“De ki: Allâh’ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam⁸¹⁰.”

“Tâğut’a kulluk etmekten kaçınıp, Allâh’a yönelenlere müjde vardır. Kullarımı müjdele!⁸¹¹”

Netice olarak diyebiliriz ki, Tevhîd, ubûdiyetin en başta gelen temel esasıdır ve zaten bu umde olmayınca yapılan hiçbir amelin Allâh katında değeri yoktur; üstelik bu durumun istilâhî kavramı olan Şirkin de hiç affı olmadığı gibi, cezası da en şiddetli azaptır.

3.2.2. Muhabbet (Sevgi)

Ubûdiyetin diğer önemli bir temeli de, Allâh ile kulu arasındaki sevgidir. Kula bir takım görevler emredilmekte; fakat bunun kul tarafından, Rabbinin istediği şekilde ve iştiaqla bir ömür boyu devamlı yapılması, ancak sonsuz ve çok kutsal bir sevgi bağı ile mümkündür. Allâh’ın kuluna olan sevgisi bir kudsî hadiste şöyle anlatılıyor: “....*Kulum bana nafîle ibadetlerle yaklaşmaya devam eder, sonunda sevgime erer. Onu bir sevdim mi artık ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğu ayağı (aklettiği kalbi, konuştuğu dili) olurum. Benden birşey isteyince onu veririm, benden sığınma talep etti mi onu himayeme alır, korurum. Ben yapacağım bir şeyde, mü'min kulumun ruhunu*

⁸⁰⁸ Enbiyâ, 21/66-67.

⁸⁰⁹ Kâfirûn, 109/1-6.

⁸¹⁰ En'âm, 6/56.

⁸¹¹ Zümer, 39/17. Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Ra'd, 13/14; Nahl, 16/20; Mü'min, 40/65-66; Zuhuf, 43/26; Mümtehine, 60/4.

*kabzetmedeki tereddüdüm kadar hiç tereddüte düşmedim: O ölümü sevmez, ben de onun sevmediği şeyi sevmem*⁸¹².”

“Allâh sevgisi ve O’na bu sevgiyle bağlanmak, insanın aklına ve kalbine yerleşince onun bütün hisleri ve vicdanı bundan etkilenir, ruhu bununla dolar, artık bu onun hayatta tek yolu olur. Sonuçta ise bu sevginin etkileri insanın bütün davranışlarında görülür, bu sevginin ruhu onun bütün hislerine de yansır. Böylece insanın Allâh’a kulluğu, onun gönlünde mabuduna olan sevgi ve saf iştiyak üzerine oturmuş olur. Çünkü o zaman insan, her güzel sıfatı O’nda görür ve bütün gayelerle kemalin son noktası olarak da O’nu görür. Eğer insandaki sevgi hissi ve şuurunun kaynakları kurumuşsa; namaz, oruç vs. gibi ibadetleri yapsa bile onun bu amelleri gerçek ubûdiyet kapsamından uzak kalacak; insanı beşeriyetin kemal ve yüce derecelerine ulaştıran ubûdiyetin o ruhi muhtevasından da yoksun kalacaktır⁸¹³.”

Kuldaki Allâh sevgisi, insanın Rabbine olan yakınlığını ya da Rabbinin kendisine yakın olmasını his ve idrak etmesinin bir neticesidir⁸¹⁴. Bu noktada Yüce Mevlâ kendisini kullarına yakın olarak tanıtıyor. “*Kullarım sana, beni sorduğunda (söyle onlara): Ben çok yakınım. Bana duâ ettiği vakit duâ edenin dileğine karşılık veririm. O halde (kullarım da) benim davetime uysunlar ve bana inansınlar ki doğru yolu bulalar*⁸¹⁵.”

“*Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şah damarından daha yakınız*⁸¹⁶.”

⁸¹² Buhârî, *Rikâk* 38.

⁸¹³ *Mefhûm 'l-Ubûdiyye fi 'l-İslâm*, s. 27-29.

⁸¹⁴ Geniş bilgi için bkz. İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s. 34-35; Veli Ulutürk, *Kur'an-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 229, 260.

⁸¹⁵ Bakara, 2/186.

⁸¹⁶ Kâf, 50/16.

Kulluğun ve kulluk etmenin temeli ancak muhabbettir. Yani dini ibadetlerin özünde; isteyerek ve severek bağlanma yatar⁸¹⁷. O halde, “ibadetin ve hakikatlerin hepsi aşktan kaynaklanmaktadır.(...) Aşk insanda öyle bir evreye ulaşır ki, aşık, maşukunu ilah; kendini de onun için bir kul yapmak ister. Maşukunu varlığın kendisi, salt varlık olarak, kendini de yokluk olarak görür⁸¹⁸.” Zira Allâh Taâlâ insana verdiği sevgi duygusunun ubûdiyet anlamında başka biriyle paylaşılmasına razı olmamıştır: *“İnsanlardan bazıları Allâh’tan başkasını Allâh’a denk tanrılar edinir de onları Allâh’ı sever gibi severler. İman edenlerin Allâh’a olan sevgileri ise (onlarınkinden) çok daha fazladır. Keşke zalimler azabı gördükleri zaman (anlayacakları gibi) bütün kuvvetin Allâh’a ait olduğunu ve Allâh’ın azabının çok şiddetli olduğunu önceden anlayabilselerdi⁸¹⁹.”* Elmalılı bu konuda şu tespitleri yapmaktadır:

“Bu âyet bize gösteriyor ki; ulûhiyyetin manasında, sevgi bir esastır. Ma’bud en yüksek mahbûbtur. Böyle son derece sevilen şeyler, ne olursa olsun ma’bud ittihaz edilmiş olurlar. Onlara itaat için Allâh’a isyan ederler. Onları Allâh’a karşı denkler, nazîrler tutarlar ve onları Allâh’ı sever gibi severler. Bazıları bunu tasrih eder, rabbimiz, tanrımız derler, bazıları tasrih etmeden aynı şeyi yapar. Onları sevmeyi hareket prensibi kabul ederler. Allâh’a yapılacak şeyleri onlara yaparlar. Allâh’a isyan olacak şeylerde bile onlara itaat ederler⁸²⁰.”

Tasavvufçular bu âyette anlatılan böyle bir sevgi sahibini “Kâmil İnsan” olarak niteleyip şunları söylemişlerdir: “Kamil insanın bir sıfatı (özelligi) Cenâb-ı Hakk’a üstün bir sevgi ile bağlı olmasıdır. Onun, Allâh’a inancı tamdır. Her işte O’na sığınır. Bütün işlerinde, hal ve hareketlerinde tek dayanağı O’dur. Her konuda Allâh’a teslim olur, O’ndan gelen

⁸¹⁷ Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?*, A.Ü.İ.F.D, XIII, 31; Mehmet S. Aydın, *Kant’ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, s.156.

⁸¹⁸ Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s. 40, 53.

⁸¹⁹ Bakara, 2/165.

⁸²⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 572.

her şeye boyun eğer, rıza gösterir. Gönül huzuru içinde daima Allâh'a şükreder ve yalnız O'na güvenir. Maddî hevâ ve heveslerini bırakmış, dünyayı terketmiş, mevki ve zenginlik tutkularından sıyrılmış, fakirliği ve yoksulluğu benimsemiş, kalbinde yalnız ve yalnız Allâh kalmıştır⁸²¹.”

Yüce Allâh, sevgiyi kendisinden başkasına yönlendirenlere şu ikazda bulunmaktadır: “*Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allâh, sevdiği ve kendisini seven müminlere karşı alçak gönüllü (şefkatli), kâfirlere karşı omurlu ve zorlu bir toplum getirecektir.....*”⁸²²”

“*el-Ubûdiyye*” adında müstakil bir eser telif eden İbn Teymiyye (ö.728/1328) de, ubûdiyetin temelini sevgi olduğu görüşündedir. Hatta diyebiliriz ki onun bu eseri; ubûdiyetin, bu temel üzerinde odakladığını ispatlama çabası etrafında dönmektedir⁸²³.

Kur’ân’a göre Allâh’ı sevmenin hem şartı hem de tezahürü, Rasûlüne itaat ve ittiba etmekle tamamlanmaktadır: “*(Rasûlüm!) De ki: Eğer Allâh’ı seviyorsanız bana uyunuz ki Allâh da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allâh son derece bağışlayıcı ve esirgeyicidir*”⁸²⁴.”

Allâh Taâlâ yüce Kitabında kendi sevgisine mazhar olanları birçok vesile ile saymaktadır. O; iyilik edip güzel davranışta bulunanları (Âl-i İmrân, 3:134, 148); Rabblerinin yolunda sabredenleri (Âl-i İmrân, 3/146); tevekkül edenleri (Âl-i İmrân, 3/159); takvâ sahiplerini (Tevbe, 9/4), temiz olanları (Tevbe, 9/108); Allâh yolunda savaşanları (Saff, 61/4) sever⁸²⁵.

⁸²¹ İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s. 13.

⁸²² Mâide, 5/54.

⁸²³ İbn Teymiyye, *el-Ubûdiyye*, s. 44 vd.

⁸²⁴ Âl-i İmrân, 3/31.

⁸²⁵ Konuyla ilgili başka âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “Hbb” md.

“Muhabbetullâh, Allâh’tan gayrısını unutmaktır. Vücudun bütün cüzlerinin, O’nun olduğunu bilmektir. Sevgi, hayranlık duyan bir kalpte daimdir. Allâh sevgisi ne ihsanla artar, ne eziyetle eksilir. Muhabbet Allâh’ı bulmaktır ve O’ndan gayrı her sevgiyi kalpten atmaktır. Sevgi, Allâh’ın sıfatlarında kendi sıfatlarını, rızasında hayatını ifna (yok) etmektir. Muhabbet, sevenin sevdiğinden başkasını görmemek, onun ses ve sözünden başka bir söz ve ses dinlememektir⁸²⁶.”

Bir başka ifadeyle kulun Allâh’ı sevmesi, onu en yüksek kemal derecesine yükselten bir basamaktır. Tabii ki bu makam; kuldan, sevdiğini ferdî-ictimâî herşeye tesir ettirmeyi yani uğrunda, kalbindeki ve fikrindeki her türlü sevgiden, istek ve arzudan, vazgeçip onları feda etmeyi; ayrıca sevdiği Rabbinin rızası yolunda her türlü sıkıntıya tahammülü ve sabretmeyi gerektirir. Çünkü gerçek sevgi, kalpte hiç boş yer bırakmaz ve nefsi, mâsivâyâ yöneltebilecek en küçük bir meyile meydan vermez⁸²⁷.

“Bu sevginin temeli de O’nun kulları üzerindeki rahmet, ihsan, fazlı ve nimetinin hissedilip iyice kavranılmasıdır. Ayrıca Yaratıcın güzelliğini, kemalini, sevgi ve ibadete liyakatini hissetmekten kaynaklanmaktadır. Çünkü insan bir iyilik ve ihsanı sevse onu yaratan Allâh’tır, güzeli ve kemali sevse bunların da kaynağı, yaratıcısı hatta kemalin kendisi Allâh’tır ve insan kendi nefsinin zatını sevse onun da yaratıcısı O’dur. İşte bütün bu sebeplerden dolayı mümin bir kul, yaratıcısını sever. Bu sevginin derece ve boyutu Allâh’ı tanıyıp bilmenin boyutuyla orantılıdır. Bundan dolayıdır ki Rasûlullâh (s.a.v.), insanlar içinde Allâh’ı en çok sevendir; çünkü O, Allâh’ı en iyi bilendir⁸²⁸.”

⁸²⁶ İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s. 37-38.

⁸²⁷ el-Muhâmîd, Ahmed Nasîb, *el-Hubb beyne'l-Abdi ve'r-Rabb*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk-1995. s. 116.

⁸²⁸ Şa'bân İsmâîl, *el-İbâde fi'l-İslâm*, 17-19.

3.2.3. Allâh Korkusu

Aslında Allâh korkusu konusu ubûdiyetin boyutları başlığında işleneceği için burada fazla detaylı ele alınmayacaktır. Burada sadece Kur'ân'da Allâh korkusunun kısaca çeşitlerinden ve ubûdiyete temel oluşundan bahsedeceğiz.

İnsan bilincinde ubûdiyetin yerleşmesini sağlayan bir diğer amil de insanın; Allâh'ın azameti karşısındaki kendi acizliğini ve O'na, karşı gelip isyan etme hakkının bile olmadığını kavramasıdır. Neticede bu şuur, Allâh'ın azameti karşısındaki küçülme duygusuyla; Allâh'ın büyüklüğü karşısında müminin gönlündeki korku ve ürperti duygularına karışır ve böylece teslimiyet, boyun eğme, mabudunun sevgisini kaybetme ve Rabb'inin azabı ile gazabını celbetme korkusuyla O'na bağlanma meydana gelir. Nasıl ki mabudun sevgisini kaybetme ve O'nunla olan ilgisinin kopma korkusu müminin ruhunda bir etki meydana getiriyorsa, ümit de aynı tesiri göstermektedir. Recâ (ümit); devamlı emel beslemek, Allâh'ın rahmet, sevgi ve lütfundan ümit kesmemektir. Böylece insan ruhunun dengeleri yerine oturmuş ve bütün hareketleri Allâh'a yönelmiş olur. Korku- ümit dengesi konusuna “ubûdiyetin prensipleri” kısmında temas edileceği için “ümit” meselesine burada fazla girmiyoruz. “Sevgi, iştıyak, korku ve ümit insanı üç şeye götürür: Ubûdiyet, Allâh'la kul arasında bağ kurma ve insan davranışlarını (hayatını) olgunlaştırmak⁸²⁹.”

Kur'ân âyetlerinde Allâh korkusunu ifade için birtakım kavramlar kullanılmıştır. Bunlardan en çok kullanılanlar “ittiķâ, ḥaşyet ve ḥavf”tır. Ayrıca “rehb ve vecel” de Allâh korkusunu ifade etmektedir⁸³⁰. Âyetlerde mücerred Allâh korkusu emredilirken

⁸²⁹ *Mefhûm Ubûdiyye fi'l-İslâm*, s. 31.

⁸³⁰ İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “vky”, “hşy”, “hvî”, “rhh”, “vcl” md.leri.

bazılarında da yapılması gereken vazifelerle yasaklanan hususların akabinde gelerek bunların icra edilmesini sağlamak amacı hedeflenmiş olabilir.

“Ey iman edenler! Allâh'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekirse öylece sakının. O'na layık olduğu tazimi gösterin ve ancak müslüman olarak can verin⁸³¹.” Allâh'tan, O'na yaraşır şekilde korkmak, kulun gücü nispetinde korkmak demektir⁸³². Bu da bütün günahlardan uzak durmakla mümkündür. Âyette geçen “*Ḥaḫka Tükâtiḥ*” tabirini izah eden Rasûlullâh (s.a.v.) bu korkunun mahiyetini de açıklamaktadır:” (*Ḥaḫka Tükâtiḥ*); Allâh'a itaat edip isyan etmemek, O'nu zikredip unutmamak ve şükredip nankörlük yapmamaktır⁸³³.”

Mücerred Allâh korkusuna dair bir başka âyet de şudur: *“Gerçek müminler ancak o müminlerdir ki, yanlarında Allâh zikredilince kalpleri ürperir, kendilerine O'nun âyetleri okununca bu, onların imanlarını arttırır ve yalnız Rablerine güvenip dayanırlar⁸³⁴.”*

İnsan fitratındaki iman ve küfür, itaat ve isyan gibi iki zıt fitrat özelliğinden olumsuz kısmını yani küfür ve isyan meylini durdurmak veya kontrol altına almak için yine fitratta korku duygusu yaratılmıştır. İşte Kur'ân onun bu fitrî yönüne hitab ederek, bunun Allâh Taâlâ'ya yönlendirilmesini istemiştir. Bunun için biraz önce de ifade ettiğimiz gibi mücerred olarak Allâh'tan korkulması istenmiştir. Bundan başka insanın kulluk faaliyetlerine ait emir ve yasakların icrasının temini noktasında da Allâh'tan korkulması istenmiştir. Bunun için, ibadet dediğimiz yükümlülüklerle birlikte Allâh korkusu aynı âyet içinde zikredilmiştir. Buna şu âyetleri örnek verebiliriz: *“Sayılı günlerde (eyyam-ı teşrikte telbiye ve tekbir getirerek) Allâh'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan*

⁸³¹ Âl-i İmrân, 3/102.

⁸³² Teğâbün, 64/16.

⁸³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VIII, 141; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, IV, 101.

⁸³⁴ Enfâl, 8/2. Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Zümer, 39/16; Hadîd, 57/28; Haşr, 59/18; Mülk, 67/12.

Mekke'ye) dönmek isterse, ona günah yoktur. Bunlar günahattan sakınanlar içindir. Allâh'tan korkun ve bilin ki hepiniz O'nun huzurunda toplanacaksınız⁸³⁵.”

“Başka her şeyden geçerek O'na tam gönül verin, O'na karşı gelmekten sakının, namazı hakkıyla ifâ edin.....⁸³⁶.”

Allâh Taâlâ öncelikle insanları kendi zâtına karşı gelmekten sakındırmış ve bunun için de değişik bir ifade olan “Tahzîr” fiilini kullanmıştır: “.....Allâh, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor. Allâh kullarına çok şefkatlidir⁸³⁷.” Kur’ân’da sadece insanların Allâh korkusundan bahsedilmemiş ve insana örnek olsun diye cansız varlıkların Allâh korkusu da sözkonusu edilmiştir: “Sonra bunun arkasından kalpleriniz katılaştı, artık onlar taş gibi, hatta ondan da katı! Çünkü öyle taş var ki, içinden ırmaklar fışkırır. Öylesi var ki, çatlar da bağrından su kaynar. Ve öylesi var ki, Allâh’a olan tazimi sebebiyle yukardan düşüp parçalanır. Allâh yaptıklarımızdan habersiz değildir⁸³⁸.” Yüce Allâh kendisinden korkulması noktasında öncelikle insanın, kendi kudret, ilim ve azametini idrak etmesini, Rabbinin heybetini kavramaya çalışmasını isteyerek bu konuda eşsiz sanatının eseri olan varlıklara dikkat çekmiştir: “Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allâh’ındır. Sizden önce kendilerine Kitap verilenlere ve size “Allâh'tan korkun” diye emrettik. Eğer inkâr ederseniz biliniz ki göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allâh’ındır. Allâh hudutsuz zengindir, ziyadesiyle övgüye lâyıktır⁸³⁹.”

“De ki: Ben, Rabbim'e isyan edersem gerçekten büyük bir günün (kıyametin) azabından korkarım⁸⁴⁰.”

⁸³⁵ Bakara, 2/203.

⁸³⁶ Rûm, 30/31. Diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/278; Âl-i İmrân, 3/200; Mâide, 5/35; En’âm, 6/72; Tevbe, 9/119; Hacc, 22/35; Fâtır, 33/1, 70.

⁸³⁷ Âl-i İmrân, 3/30.

⁸³⁸ Bakara, 2/74. Diğer âyet için bkz. Haşr, 59/21. Cansız varlıkların Allâh korkusunu ifade eden bu âyetlerde “Haşyet” lafzının kullanılması da dikkate değer bir husustur.

⁸³⁹ Nisâ, 4/131.

⁸⁴⁰ En’âm, 6/15.

Kur'ân'da insandan, sadece Allâh Taâlâ'dan korkması ve O'nun dışındakilerden korkmaması istenmiştir: “(Evet Rasûlüm !)Sakın onlardan korkmayın! Yalnız benden korkun. Böylece size olan nimetimi tamamlayayım da doğru yolu bulasınız⁸⁴¹.”

“Allâh buyurdu ki: İki tanrı edinmeyin! O ancak bir Tanrı'dır. O halde yalnız benden korkun!⁸⁴²”.

“.....Allâh'tan korkun; çünkü Allâh'ın cezası çetindir⁸⁴³.” Allâh korkusunu ifade eden “takvâ” kavramının ahiretle ilgili olduğunu ifade eden İzutsu şunları söylüyor: “Bu kısa cümlede üç kelimenin birleşmesi, ittika (korku), Allâh, ‘ikâb (azab), Kur'ân'da takvâ kelimesinin asıl yapısını açıkça gösterir. Bu manada takvâ ahiretle ilgili bir kavramdır. Ahiretle ilgili olan ilâhî azap korkusunu ifade eder. Asıl manası budur. Sonradan bu manalardan zahid kimsenin Allâh'tan korkması ve nihâyet sadece dindarlık manaları doğmuştur⁸⁴⁴.”

Bütün bunlardan da anlaşılmaktadır ki, insanın Allâh'a ubûdiyetinin temellerinden birisi de O'ndan duyulan korkudur. Çünkü insanın tabiatı, bir başkasının emri altına girmekten hoşlanmamaktadır. Allâh Taâlâya itaat ve ubûdiyete insan nefsinin ikna edilmesi konusunda O'ndan duyulan korkunun önemi böylece ortaya çıkmaktadır. Hatta Allâh'ı inkar edenlerin çok korkunç bir durumla karşılaştığı zaman gösterdiği tavrı Kur'ân örnek olarak dikkatlerimize sunmaktadır: “Denizde iken onları dağlar gibi dalgalar kapladığında, bütün kalpleriyle yalnız Allâh'a yalvarırlar. Fakat O, onları kurtarıp karaya çıkarınca bir kısmı işi gevşetir, imanla inkar arasında ortada kalır. Bizim âyetlerimizi gaddar ve nankör olandan başkası inkâr etmez⁸⁴⁵.”

⁸⁴¹ Bakara, 2/150.

⁸⁴² Nahl, 16/51.

⁸⁴³ Mâide, 5/2.

⁸⁴⁴ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s. 299. Daha geniş bilgi için bkz aynı müellif, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s. 259-261; Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 477-480.

⁸⁴⁵ Lokmân, 31/32.

Aslında ubûdiyyette esas olan, insana kendisinin “kul” olduğunu kabul ettirmek ve bu kulluk bilincini onun benliğine yerleştirmektir. Kur’ân’da anlatılanlar, esasında bu bilinci ona yerleştirmeyi hedeflemektedir veya daha doğrusu Kur’ân, sırf bunun için gelmiştir diyebiliriz. Herşeyden önce onun kulluk şuurunu kabullenip özümsemesi, içselleştirmesi ve aklını buna ikna etmesi gerekir. Bu bilinç oluşunca yani insan ruhen, kalben ve aklen ikna olup hazır hale gelince artık emir ve nehiyleri kısaca, ibadetleri yapması kolaylaşacaktır. Yani en geniş anlamıyla ubûdiyeti tüm hayatına yayararak hakim kılıp yaşayacaktır.

3.2.4. Teslimiyet

Teslimiyete dair geniş bilgiyi ubûdiyetle ilgili kavramlar kısmında zikretmiştik. Burada teslimiyetin, ubûdiyete bir temel oluşu noktasında Kur’ân’ın bakış açısını inceleyerek tesbit etmeye çalışacağız.

Yüce Allâh’ın yaratma sanatının eşsizliğine hayran kalıp, bu Kudret karşısında acizliğini itiraf etmeyen hiçbir akıl kalmaz. Kâinattaki muazzam ahenk ve yaratılış güzelliği, iyi idrak edebilen her akli Allâh’a secdeye götürmüş ve onu bu Kudrete kul olmaya mecbur bırakmıştır. Bu konuya dair Kur’ân’da, kâinattaki yaratılış hadisesini tefekkür etmeye davet eden birçok âyet vardır: *“Göklerin ve yerin hükümlerini Allâh’ındır. Allâh’ın her şeye gücü yeter. Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde akliselim sahipleri için gerçekten açık ibretler vardır. Onlar, ayakta dururken, otururken, yanları üzerine yatarken (her vakit) Allâh’ı anarlar, göklerin ve yerin yaratılış hakkında derin derin düşünürler (ve şöyle derler:) Rabbimiz! Sen bunu boşuna yaratmadın. Seni tesbih ederiz. Bizi cehennem azabından koru !⁸⁴⁶”*

⁸⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/189-191.

Bu âyetlerde de görüldüğü gibi, akli Yüce Allâh'ın kudretini idrak etmiş bir insan O'nun eşsiz sanatı karşısında kendisinin acziyetini, Allâh'ın da rubûbiyetini itiraf ederek teslimiyet göstermiştir. Böylece ubûdiyetin ilk basamağına adım atmıştır. Bu da gösteriyor ki ubûdiyetin temellerinden birisi de Allâh'a teslimiyettir. Bu durumu Kur'ân'da "S-l-m" kökünden gelen "İslam" kavramı en geniş haliyle ifade etmektedir⁸⁴⁷.

Yukarıda da söylediğimiz üzere ubûdiyette en can alıcı nokta, insan aklının Allâh'a itaat ve ubûdiyete ikna edilmesidir. Bu durumdaki bir akıl sahibi insan artık, Allâh'a teslim olmuş demektir ve artık Allâh'a iman başlamıştır. Kur'ân'daki "iman" ve "islam" kavramları bu açıdan birbiriyle son derece irtibatlı ve önemlidir. Bu ikisi arasındaki ilişki teslimiyetin boyutlarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır. "Kelime anlamlarından yola çıkarsak iman; "tasdik, kabul ve ikrar"ı, İslam da; "itaat, teslimiyet ve boyun eğme"yi ifade etmektedir. Bu yüzdendir ki imanın mahalli kalptir, İslamın mahalli ise kişinin bir bütün olarak maddî ve rûhî varlığıdır; ve "Müslim" olmak sadece kalbiyle tasdik etmek değil, bu tasdiki davranışlarıyla da ispatlamak demektir. Bu açıdan, İslam daha genel ve kuşatıcıdır. Ancak, Kur'ân bu iki kelimeyi kimi zaman eş anlamlı "*Musa dedi ki: Ey kavmim! Eğer Allâh'a inandıysanız ve O'na teslim olduysanız sadece O'na güvenip dayanın!*"⁸⁴⁸, kimi zaman da farklı anlamlı kelimeler "*Bedevîler "İnandık" dediler. De ki: Siz iman etmediniz, ama "Boyun eğdik" deyin. Henüz iman kalplerinize yerleşmedi*"⁸⁴⁹." olarak kullanmaktadır. Bundan da Kur'ân'ın bu kavramları şeklen farklı fakat, aslında birbirini tamamlayan ve bu yüzden de birbiriyle irtibatlı kavramlar olarak gördüğü anlaşılmalıdır.⁸⁵⁰"

⁸⁴⁷ İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, "s-l-m" md.

⁸⁴⁸ Yûnus, 10/84. Aynı anlamda âyetler için bkz. Zâriyât, 51/35-36.

⁸⁴⁹ Hucurât, 49/14.

⁸⁵⁰ Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 104.

Ubûdiyetin özünde zaten bir teslimiyet mevcuttur. Zira burada aciz, muhtaç ve ölümlü bir varlığın hem kendisinin bütün bu özelliklerini hem de huzurunda bulunduğu kudretin büyüklüğünü, eşsizliğini, ebediliğini anlayarak O'na boyun eğmesi olayı söz konusudur. Yani insanın bu konumu, ubûdiyetin altyapısını oluşturmaktadır. İşte şu âyet bunu en güzel şekilde ifade etmektedir: *"Ey bizim Rabbimiz! Biz ister gizleyelim ister açığa vuralım, yaptığımız herşeyi bilirsin. Zaten göklerde ve yerde Allâh'a gizli kalan hiçbir şey yoktur"*⁸⁵¹.

Teslimiyette en önemli unsur, insanın kendisini her türlü şüpheden arındırmasıdır. Bunun, Kur'ân'da en geniş şekilde ifade edildiği kavram ise "iman"dır. Onun için imanla teslimiyette hiçbir tereddüt ve şüpheye açık kapı bırakılmamıştır. Bundan dolayı Kur'ân âyetlerinde; insanın Allâh'a ubûdiyetinin temeli olan teslimiyeti ortadan kaldıracak olan şüphe, kaygı ve tereddüt gibi olumsuz durumların devamlı olarak yasaklandığını görmekteyiz. Hakkında şüphe ve tereddüdün yasaklandığı hususlar Allâh Taâlâ'nın birliği, rubûbiyeti, ölümden sonra diriliş, ahiret hayatı ve resüllerine gönderdiği vahyi gibi imanın en temel konularıdır⁸⁵². Kur'ân, özellikle insanın Allâh'a ubûdiyeti nasıl gerçekleştireceğini sağlayan ilâhî vahiy konusundaki kalbine gelebilecek şüpheleri izale etmiştir: *"Hak ve gerçek olan, Rabbinden gelendir, bunda hiç şüphen olmasın"*⁸⁵³. *"Hakikat, Rabbinin tarafından gelir. Bunda hiçbir tereddüdün olmasın"*⁸⁵⁴. Hatta Kur'ân'ın, Allâh'tan gelen bir vahiy olduğu konusundaki şüphelere karşı da bir tehadî (meydan okuma) tavrı konulmuştur⁸⁵⁵. Netice olarak şüphe ve tereddüt yasaklanmıştır.

⁸⁵¹ İbrahim, 14/38.

⁸⁵² Bkz. Yâsîn, 36/78-79. Diğer âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, a.g.e., "r-y-b", "ş-k-k" ve "m-r-y" md.leri.

⁸⁵³ Bakara, 2/147.

⁸⁵⁴ Âl-i İmrân, 3/60.

⁸⁵⁵ Bkz. Bakara, 2/23; Yûnus, 10/38; Hûd, 11/13.

Zira inanmış bir insanda bunlar hiçbir şekilde bulunmaz. Çünkü şüphe bir çeşit cehalettir⁸⁵⁶. Halbuki mü'min, Allâh'ı tanıyan ve bilen insandır.

Bütün bunların yanında Allâh'a teslimiyet Kur'ân âyetlerinde devamlı emredilmiştir. Konuyla ilgili âyetlerde en dikkat çeken ifadelerden birisi de, gerek peygamberlerin gerekse Allâh'a tam teslim olmuş mü'minlerin dilinden "Allâh'a teslim olmam, müslüman olmam emredildi" ifadeleridir. "De ki: "Gökleri, yeri yaratan, beslenmeyip besleyen Allâh'tan başkasını mı tanrı edinecek mişim? Doğrusu bana, Allâh'a teslim ve itaat edenlerin ilki olmam emredildi" de!, ve "sakin müşriklerden olma!" buyuruldu⁸⁵⁷." Teslimiyetin bu şekilde sözlü olarak ifade edilmesinin yanında Kur'ân'da, tatbik edilmiş, yaşanmış fiilî şeklinin de anlatıldığını görmekteyiz. Fiilî teslimiyetin en güzel şekildeki tatbikini peygamberlerin hayat ve amellerinde görebiliriz. Mesela hem Hz. İbrahim (a.s.)'in ve hem de oğlunun Allâh'a şu şekildeki teslimiyetleri: "Babasıyla beraber yürüyüp gezecek çağa erişince: Yavrucuğum! Rüyada seni boğazladığımı görüyorum; bir düşün, ne dersin? dedi. O da cevaben: Babacığım! Emrolunduğun şeyi yap. İnşallâh beni sabredenlerden bulursun, dedi. Her ikisi de teslim olup, onu alını üzerine yatırınca: Biz ona: "Ey İbrahim!" diye seslendik. Rüyayı gerçekleştirdin. Biz iyileri böyle mükâfatlandırırız. Bu, gerçekten, çok açık bir imtihandır⁸⁵⁸" Bunlardan başka Hz. Eyyûb (a.s.)'un⁸⁵⁹ ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in⁸⁶⁰ teslimiyetini örnek olarak verebiliriz. Peygamberlerin dışında mü'minlerin fiilî teslimiyetine örnek olarak da; Allâh ve rasûlünün verdiği hükümler karşısında mü'minlerin teslimiyetlerini⁸⁶¹ ve Hz. Mûsâ

⁸⁵⁶ Râğıb, *Müfredât*, s.369, 461.

⁸⁵⁷ En'âm, 6/14. İlgili diğer âyetler için bkz. En'âm, 6/71; Neml, 27/91; Zümer, 39/11-15; Mü'min, 40/66.

⁸⁵⁸ Sâffât, 37/102-106. Ayrıca Hz. İbrahim (a.s.)'in, putları kırması üzerine müşrikler tarafından ateşe atılması olayındaki Allâh'a olan teslimiyeti hakkında bkz. Enbiyâ, 21/66-69.

⁸⁵⁹ Bkz. Enbiyâ, 21/83; Sa'd, 38/41.

⁸⁶⁰ Bkz. Tevbe, 9/40.

⁸⁶¹ Bkz. Ahzâb, 33/36.

(a.s.)'nın mucizeleri karşısında Allâh'a iman etmelerine karşılık Fir'avun'un işkence ile öldürme tehdidi neticesinde sihirbazların teslimiyetini⁸⁶² gösterebiliriz.

Kur'ân'ı incelediğimizde “ubûdiyyette bulunma” ile “teslim olma” ifadelerinin bazan aynı âyet içinde veya arka arkaya gelmiş olduğunu görüyoruz. Bunu, teslimiyetin; ubûdiyete temel unsur olduğunu göstermesi yönünden dikkate değer bulmaktayız. Mesela şu âyette olduğu gibi:

أَمْ كُنْتُمْ شُهَدَاءَ إِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِن بَعْدِي قَالُوا نَعْبُدُ إِلَهَكَ وَالآلِهَةَ آبَائِكَ ابْرَاهِمَ وَإِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِلَهًا وَاحِدًا وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ

“Yoksa Ya'kub'a ölüm geldiği zaman siz orada mı idiniz? O zaman (Ya'kub) oğullarına: Benden sonra kime kulluk edeceksiniz? demişti. Onlar: Senin ve ataların İbrahim, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek Allâh'a kulluk edeceğiz; biz ancak O'na teslim olmuşuzdur, dediler⁸⁶³.”

Ubûdiyyette Allâh'a tam olarak teslim olmak gerekir. Bunun anlamı da; “her hâlükârda kulun kendisini Allâh'a vermesi” demektir: *“İyi davranışlar içinde kendini bütünüyle Allâh'a veren kimse, gerçekten en sağlam kulpa yapışmıştır. Zaten bütün işlerin sonu Allâh'a varır⁸⁶⁴.”*

“İşlerinde doğru olarak kendini Allâh'a veren ve İbrahim'in, Allâh'ı bir tanıyan dinine tâbi olan kimseden dince daha güzel kim vardır? Allâh İbrahim'i dost edinmiştir⁸⁶⁵.”

“Allâh'a tam teslimiyeti ise en geniş şekilde anlatan şu âyet olsa gerektir: “De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allâh

⁸⁶² Bkz. Şuarâ, 26/45-51.

⁸⁶³ Bakara, 2/133. Ayrıca bkz. En'âm, 6/71; Zümer, 39/11-12

⁸⁶⁴ Lokmân, 31/22.

⁸⁶⁵ Nisâ, 4/125.

içindir. O'nun ortağı yoktur. Bana sadece bu emrolundu ve ben müslümanların ilkiyim. De ki: Allâh her şeyin Rabbi iken ben ondan başka Rab mı arayacağım?.....⁸⁶⁶”

Allâh'a teslimiyeti kabul etmemiş insanın gideceği iki yol vardır; başkasına kul olmak ve teslimiyetini ilan etmek; ya da başkasını teslim alıp kendisine kul etmek, yani kendini ilahlaştırmaktır. “Kendisini Allâh'a teslim etmeyen zeka gerçekten korkunçtur. Kendini ebedi, hür, bir, sonsuz ve mutlak olan Allâh'a adamayan zekanın açlığı korkunç bir ihtiras halindedir. İnsan zekasını, fani, esir parçacıkların kemmiyeti ile doyurmak mümkün değildir. Bizce bütün mesele, insan zekasını Allâh'a teslim etmenin çaresini bulmaktır. İstismarın en korkunç vasıtası Allâh'a teslim olmayan yüksek zekadır. Bu zeka insanlığı da, cemiyetleri de, fertleri de kendine köle edinmekten gurur ve zevk duyar. İnsanı istismar eden ister fert, ister toplum olsun, insanın şeref ve haysiyetini alçaltmaktadır. (...) İnsan; başka bir insanın, insan gurubunun ve toplumun kendine bir mal ve mülk gibi bakmasını istememektedir. Yani insan, Allâh'tan gayrısına kul olmaya yanaşmamaktadır⁸⁶⁷.” İnsanın bir başkasını kendi kulu olarak görmesi veya kendi hevâsını (egosunu) ilahlaştırması ise, insan istismarının en kötü noktasıdır.

Allâh'a teslimiyet konusu, tasavvufçular arasında çok önemli bir merhale olarak kabul edilmiş ve şöyle değerlendirilmiştir: “Kendini Allâh'a teslim eden ve her işini O'na havale eden İnsan-ı Kâmil'in içinde; ne bir istek ve arzu, ne de bir tedbir kalmıştır. O, meydana gelen olaylarla yapılan işlerin niteliğini, gelecekte neler olup biteceğini bilmediğinden ve kâinâtın bütün zerrelerinin, merhametli bir hekimin (Allâh) emir, irade ve tasarrufunun dışında bulunmadığını kesin olarak bildiğinden; bütün hareketleri,

⁸⁶⁶ En'âm, 6/162-164.

⁸⁶⁷ Seyyid Ahmed Arvâsî, *İnsan ve İnsan Ötesi*, s: 129-130.

duruşları, susma ve konuşmaları hep Allâh içindir ve herşeyde O'nun ilhamıyla ve çizdiği yolda yürümektedir⁸⁶⁸.”

3.3. Allâh'a Ubûdiyetin Prensipleri

Allâh Taâlâ bu âlemi yaratırken birtakım düzen ve kurallar manzumesi de koymuş, dolayısıyla herşey ilâhî bir ölçü ve prensibe bağlanmıştır. Hacim olarak dünyamızdan çok büyük olan güneş ve daha bilemediğimiz nice yıldız sistemleri bile Yaratıcının çizdiği bir ilâhî rotaya göre yürümektedir⁸⁶⁹. O halde herşeyin Yaratıcısı, o herşeye de bir ölçü koymuştur: *“Göklerin ve yerin hakimiyeti O'nundur. O, asla evlat edinmedi, hakimiyette hiçbir ortağı olmadı. Her şeyi yaratıp nizam veren ve her şeyin varlığını bir ölçüye göre belirleyen O'dur⁸⁷⁰.”*

Durum böyle olunca en kıymetli varlık olarak yaratılan insan için de; konulan din ve ubûdiyet kurallarını belirleme yetki, kudret ve keyfiyeti Yüce Yaratıcı'ya aittir. İnsan, ubûdiyetini ancak O'nun koyduğu kurallar ve çizdiği istikamet üzere yaşamak zorundadır. Onun için Kur'ân'da, insanın yaşayacağı ubûdiyetin de birtakım prensipleri olması çok tabiidir. Biz burada bu prensipleri, insanın tüm hayatının ubûdiyet çerçevesinde görülmesi gerektiği düşüncesinden hareketle incelemeye çalışacağız.

3.3.1. Allâh'a Ubûdiyetin Sınırlarının Ma'bûd Tarafından Belirlenmesi

“.....İyi bilirsiniz ki yaratmak da, emretmek yetkisi de O'na mahsusudur. Evet o rabbülâlemîn olan Allâh ne yücedir!⁸⁷¹”

⁸⁶⁸ İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s: 27.

⁸⁶⁹ Bkz. Yâsîn, 36/40.

⁸⁷⁰ Furkân, 25/2. Konuyla ilgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.* “k-d-r” md.

⁸⁷¹ A'râf, 7/54. Ayrıca bkz. Rûm, 30/4.

“.....O'ndan başka tanrı yoktur. Her şeyi yaratan O'dur. O halde yalnız O'na ibadet edin. Herşeyin yönetimi O'nun elindedir⁸⁷².” Konu başlığını bu iki âyete göre değerlendirdiğimizde görürüz ki; Allâh Taâlâ'nın, yarattığı kullara emretmesi kadar tabii bir şey yoktur. O halde emreden de nehyeden de sadece O'dur. Yaratıcı O olduğu için de, insanlara: “Bana ubûdiyette bulunun ve kul olun” deme yetkisi ile tek Ma'bûd olma hakkı O'na aittir. Kısacası, yarattığı varlıklar üzerinde dilediği şekilde tasarruf etme hakkı sadece Allâh Taâlâ'ya aittir⁸⁷³. Durum böyle olunca Yüce Allâh, insanın fitratına en uygun din olarak İslâm'ı⁸⁷⁴ seçmiş ve onun kurallarını da Kendisi koymuştur. Çünkü insanlar için tek din olarak İslâmı seçip tayin ettiğinden⁸⁷⁵ dolayı ondan başka hiçbir din kabul değildir⁸⁷⁶. Zira Allâh katında yegane din İslâm'dır⁸⁷⁷.

“Varlığı var eden elbette onların hayat projelerini, programlarını, yollarını da çizmiştir. Hayatın, O'nun ölçüleriyle yürütülmesinden daha tabii ve daha makul bir şey olamaz⁸⁷⁸.”

Müşrik Araplara göre bir hak din ve ilâhî vahiy bilgisi ve tecrübesi olan Ehl-i Kitâb'a hitab eden Kur'ân, onlara şöyle soruyor: “Göklerde ve yerdekiler, ister istemez O'na teslim olduğu halde onlar (ehl-i kitap), Allâh'ın dininden başkasını mı arıyorlar? Halbuki O'na döndürüleceklerdir. De ki: Biz, Allâh a, bize indirilene, İbrahim, İsmail, İshak, Ya'kub ve Ya'kub oğullarına indirilenlere, Musa, İsa ve (diğer) peygamberlere Rableri tarafından verilenlere iman ettik. Onları birbirinden ayırdetmeyiz. Biz ancak O'na teslim oluruz. Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır⁸⁷⁹.” Ayrıca Kur'ân; Yahudi ve Hıristiyanları, kendilerine gelen ve içinde yaşayacakları ubûdîyetin kurallarının tayin

⁸⁷² En'âm, 6/102. Ayrıca bkz. Zümer, 39/62.

⁸⁷³ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XIV, 98-102; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*, II, 233.

⁸⁷⁴ Bkz. Rûm, 30/30.

⁸⁷⁵ Bkz. Mâide, 5/3.

⁸⁷⁶ Bkz. Âl-i İmrân, 3/85.

⁸⁷⁷ Bkz. Âl-i İmrân, 3/19.

⁸⁷⁸ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm'de Yaratma Kavramı*, s. 151.

⁸⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/83-85.

edildiği kitaplarını bozmakla suçlamış⁸⁸⁰ ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'e iman eden müslümanları da, onlara uymamaları konusunda uyarmıştır: *“Dinlerine uymadıkça yahudiler de hıristiyanlar da asla senden razı olmayacaklardır. De ki: Doğru yol, ancak Allâh'ın yoludur. Sana gelen ilimden sonra onların arzularına uyacak olursan, andolsun ki, Allâh'tan sana ne bir dost ne de bir yardımcı vardır⁸⁸¹.”*

“Sonra da seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy; bilmeyenlerin isteklerine uyma⁸⁸².”

Ehl-i Kitâb'ın bu şekilde kınanmasının sebebi olarak onların; Allâh tarafından koyulan dinin kurallarını bozup, kendilerini din koyucusu konumunda görerek, nasıl kulluk yapacaklarına dair proje yapmaya kalkışmalarını gösterebiliriz. Halbuki yukarıda da ifade edildiği üzere bu yetki ve hak sadece, yaratma kudretine sahip olana aittir. Ayrıca onlara sadece Allâh'a kul olmaları emredilmişti: *“Halbuki onlara, şirkten uzak olarak yalnız Allâh'a ibadet etmeleri, namazı hakkıyla ifa etmeleri, zekatı vermeleri emredilmişti. İşte sağlam din, dosdoğru din budur⁸⁸³.”*

İşte bu noktada Yüce Allâh biz müslümanlara şu uyarıda bulunmaktadır: *“Ey iman edenler! Allâh'ın size helâl kıldığı iyi ve temiz şeyleri (siz kendinize) haram kılmayın ve sınırı aşmayın. Allâh sınırı aşanları sevmez⁸⁸⁴.”*

“Kendi dillerinizin yalan yanlış nitelendirmesiyle uydurduğunuz yalanı Allâh'a mal ederek “bu helaldir şu haramdır” demeyin. Çünkü Allâh adına yalan söyleyenler asla iflah olmazlar⁸⁸⁵.”

Allâh'a ubûdiyet; sınırları, çerçevesi ve mahiyeti Yüce Allâh tarafından tayin edildiği için Kur'ân'da “sırât-ı müstakîm” olarak nitelendirilmiş⁸⁸⁶ ve ubûdiyeti bu yoldan yürüyerek

⁸⁸⁰ Bkz. Bakara, 2/75; Nisâ, 4/46; Mâide, 5/16, 41.

⁸⁸¹ Bakara, 2/120.

⁸⁸² Câsiye, 45/18.

⁸⁸³ Beyyine, 98/5.

⁸⁸⁴ Mâide, 5/87.

⁸⁸⁵ Nahl, 16/116.

yaşayanlar da en seçkin kullar olarak sayılmıştır: “*Ve onları dosdoğru yola (sırât-ı müstakîme) iletirdik. Kim Allâh’a ve rasûlüne itaat ederse işte onlar, Allâh’ın nimetlerine mazhar ettiği nebîler, siddîklar, şehitler, sâlih kişilerle beraber olacaklardır*”⁸⁸⁷.

Hiçbir beşerî müdahalenin olmadığı Kur’ân’ın ihtiva ettiği ve çerçevesi Allâh Taâlâ tarafından çizilen ubûdiyet bir bütünlük arz etmektedir. Yani Allâh’a ubûdiyet bir bütündür ve onu yaşayan mü’minin şahsiyetinde de bir bütünlük oluşturur⁸⁸⁸. Eğer insan başka bir ubûdiyette bulunsaydı, o zaman hem ruh dünyası hem de davranışları yönünden parçalanmış dağınık bir kişilikle karşılaşmış olacaktık. Halbuki Kur’ân’ın “şirk” diye nitelendirdiği Allâh’ın dışındakilere olan iman ve ubûdiyet, özündeki tevhid unsurunu kaybettiği için insan da; inandığı, ubûdiyette bulunduğu şeyler adedince bölünecek, böylece paramparça bir kişiliğe sahip olacaktı. Fakat Yüce Allâh, kendisi dışındakilere bölünen bir ubûdiyetin ne kadar anlamsız ve tehlikeli olduğuna mantıkî bir misal ile dikkat çekmektedir: “*Halbuki gökte ve yerde Allâh’tan başka tanrılar bulunsaydı oraların nizamı bozulurdu.....*”⁸⁸⁹

“*Fakat gerçek, onların keyiflerine tabi olsaydı göklerin de, yerin de, oralarda yaşayanların da düzenleri bozulur, yıkılıp giderlerdi.....*”⁸⁹⁰

Yüce Allâh; gönderdiği dinini, vahdâniyetinin gereği olarak “tevhid” esasına bağlamış ve bu din sayesinde yaşanacak ubûdiyette de bir bütünlük olmasını irade etmiştir. İşte bunun içindir ki, Kendisine kulluk yapanların; tek kitap, tek ümmet ve tek ubûdiyet çizgisinde olmalarını istemiştir. Bu noktada, gönderdiği kitaba imanda herhangi bir bölünmüşlüğü kesinlikle kınamış ve bunu reddetmiştir: “*...Ne o, kitabın bir kısmına inanıp bir kısmını*

⁸⁸⁶ Yâsîn, 36/61. Ayrıca bkz. Fâtiha, 1/7.

⁸⁸⁷ Nisâ, 4/68-69.

⁸⁸⁸ Bkz. Hâbil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber’in İbadet Hayatı*, Bahar Yayınevi, İstanbul ts., s. 67.

⁸⁸⁹ Enbiyâ, 21/22.

⁸⁹⁰ Mü’minûn, 23/71.

*red mi ediyorsunuz?.....*⁸⁹¹” Böyle arızalı bir inanca sahip olanların bu yaptıklarını Kur’ân, “dini parçalamak” olarak nitelendirip böylelerini şiddetli cezalarla tehdit etmektedir: “*Dinlerini parça parça edip fırka fırka olanlar yok mu, senin onlarla hiçbir alakan yoktur. Onların işi Allâh’a kalmıştır. Allâh, onların yaptıklarını ileride bir bir onlara bildirip cezalarını verecektir*⁸⁹².” Bu ve benzeri âyetlerdeki “dini parçalamak” ifadesini müfessirler şöyle açıklıyorlar: “ Bu ifade; dinin bir kısmını kabul bir kısmını ise inkar etmek anlamına gelmektedir. İbn Abbâs (r.a.)’a göre bunu yapanlar müşrik Araplardır. Çünkü onların bir kısmı meleklerle ibadet ediyorlar veya onları Allâh’ın kızları olarak kabul ediyorlar, bir kısmı da putlara tapıyorlardı. Mücâhid ve Katâde’ye göre ise bunlar, Yahûdi ve Hıristiyanlardır. Ayrıca, İslâm’da birleşmeyip herkesin kendine has bir yol tuttuğu kimselerdir. İşte onlardan bazıları Allâh’a, bazıları dünyaya, bazıları Cennete ulaşmak ve kimileri de Cehennemden kurtuluş için kulluk yaparlar. Bu âyetlerin hedefi, müslümanları bir tek kelime üzerinde birleştirmek ve dinlerinde fırka fırka olup bid’at uydurmamalarını sağlamaktır⁸⁹³.”

Kur’ân’ın öngördüğü ubûdiyette herşey apaçık bellidir ve herhangi bir karmaşa ve kapalılık yoktur. Çünkü Allâh’a ubûdiyette bir netlik vardır ve herhangi bir beklenti içinde, yarım yamalak bir din yaşayışı kabul edilmez: “*Öyle insanlar vardır ki Allâh’a, sırf bir hesaba binaen, imanla küfrün arasında bir yerde ibadet eder. Şâyet umduğu faydayı elde ederse onunla huzur bulup sevinir, eğer bir sıkıntı ve imtihana maruz kalırsa yüzüstü dönerir. Dünyayı da ahireti de kaybeder. İşte besbelli olan hüsrân budur*⁸⁹⁴.” Mücâhid ve bazı müfessirlere göre bu âyetteki “bir hesaba binâen ibadet etmek”; şüphe ile ibadet etmektir. Yani zayıf bir ubûdiyette bulunurlar. Rahatı ve keyfi yerinde olunca ibadet ederler, sıkıntı hallerinde ise bunu yapmazlar. Hasan el-Basrî’ye göre ise bunu

⁸⁹¹ Bakara, 2/85.

⁸⁹² En’âm, 6/159. Ayrıca bkz. Rûm, 30/32.

⁸⁹³ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, XIV, 7-8, XXV, 106; Kurtubî, *el-Câmi’ li Ahkâm*, VII, 97.

⁸⁹⁴ Hacc, 22/11.

yapanlar münafıklardır. Çünkü onlar, kalpleriyle değil dil ucuyla ibadet ederler⁸⁹⁵.” Halbuki Kur’ân, ubûdiyet anlayışındaki en önemli unsuru yine kendisi açıklamaktadır: “De ki: Bana, dini Allâh’a hâlis kılarak O’na kulluk etmem emrolundu. (.....) De ki: Ben dinimde ihlâs ile ancak Allâh’a ibadet ederim⁸⁹⁶.” Bu duruma göre Kur’ân’daki “İhlâs” kavramını; “Allâh’a ubûdiyeti, bütünlük dokusunu zedelemeyen tek yolda tek hedefe doğru yaşamaktır”, şeklinde tanımlamak mümkündür. Ubûdiyet bu çizgiden çıkarıldığı zaman, içine Kur’ân’ın ifadesiyle zulüm denilen şirk bulaştırılmış ve netliği bozulmuş olur. Zaten Hz. Peygamber (s.a.v.)’in de, daha önce ilâhi bir kitap ve din tecrübesi yaşayan Ehl-i Kitâb’a çağrısı sırf bunun içindir: “(Rasûlüm!) de ki: Ey ehl-i kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan bir söze geliniz: Allâh’tan başkasına tapmayalım. O’na hiçbir şeyi eş tutmayalım ve Allâh’ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın. Eğer onlar yine yüz çevirirlerse, işte o zaman: Şahit olun ki biz müslümanlarız! Deyiniz⁸⁹⁷.”

Netice olarak diyebiliriz ki; Allâh’a ubûdiyet, esasî tevhid olduğu için bu ekseninde bir bütünlük, netlik ve rahatlığa sahiptir. Bu ilke ve prensibin dışına çıkıldığında ifrat ve tefrit denilen karmaşaya düşülmüş olmaktadır.

3.3.2. Allâh’a Ubûdiyette İ’tidâl Prensibi

Allâh’a ubûdiyetin diğer bir prensibi de; İ’tidâl (orta yol) ve kullukta herhangi bir aşırılıktan uzak durmaktır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, herşeyi bir ölçü ve düzene göre yaratan Yüce Allâh; insanlara emrettiği ubûdiyette de bir ölçü ve ahenk takdir etmiştir. Bu ilâhî çizgi aşıldığı zaman ubûdiyetteki ahenk ve nizam kaybolmaktadır. Bu ölçü, bizlere Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından tatbîkî olarak gösterilmiştir. Zaten özünde kolaylık bulunan bu dinin zorlaştırılması, yine insan eliyle olmaktadır. Bu, insanlık tarihi

⁸⁹⁵ Kurtubî, a.g.e., XII, 13.

⁸⁹⁶ Zümer, 39/11, 14.

⁸⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/64.

boyunca da böyle olmuştur. Allâh Taâlâ'nın tayin ettiği ubûdiyetin ölçü ve miktarı zaman zaman azaltılıp çoğaltılmış ve Kur'ân'ın ifadesine göre özellikle Ehl-i Kitap tarafından, "ruhbanlık" adında bir ubûdiyet anlayışı ve yaşayışı ihdâs edilmiştir: *"Uydurdukları ruhbanlığı ise Biz kendilerine farz kılmadık, lakin Allâh'ın rızasına nail olmak için kendileri icad ettiler. Kaldı ki buna da gereği gibi riâyet etmediler. Biz de onlardan iman edenlere mükâfatlarını verdik. Onlardan çoğu ise büsbütün yoldan çıkmışlardır"*⁸⁹⁸.

Başlangıçta sırf iyi niyet ve duygularla girilen bu yol, yine Allâh Taâlâ tarafından İslam'la düzeltilmiş ve ilâhî çizgiye getirilmiştir. Her ne kadar masum niyetlerle ve Allâh'a daha iyi, daha çok ubûdiyette bulunmak için ihdas edilmiş bile olsa, bir müddet sonra iş asıl mecrasından çıkıp ilâhî dinin, temelinden bozulması sonucunu doğurmuştur. Çünkü insan kendisini, Yaratıcısı kadar iyi tanıyıp bilemez. Zaten: *"O, yarattığı mahluku hiç bilmez olur mu?...."*⁸⁹⁹ O halde insanın nasıl bir ubûdiyet hayatı yaşayacağını da sadece O bilir ve tayin eder.

Ubûdiyette aşırılığın belki de en önemli sebeplerinden birisi; kişinin, kendisini ilgilendirmeyen konuların peşine düşüp soru sormasıdır. Bu konuda Kur'ân inananları, öncekilerin yaptıklarına dikkat çekerek uyarmaktadır: *"Ey iman edenler! Açıklandığı takdirde hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Eğer Kur'ân'ın indirilmesi esnasında onları sorarsanız size açıklanır.(....) Sizden önce bir topluluk o kabil şeyleri sormuş, sonra da onlar sebebiyle kâfir olmuşlardı"*⁹⁰⁰. Konuyla ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.v.) de şöyle buyurmaktadır: *"Kendinize meşakkat vermeyin ki Allâh da size sıkıntı ve zahmet vermesin. Şüphesiz sizden önce birtakım insanlar (ibadet kasdıyla) kendilerini zahmete soktular. Bu sebeple Allâh da onları zahmete soktu. Onların geride kalanları, Allâh'ın üzerlerine farz kılmadığı, fakat kendilerinin uydurdukları ruhbanlık inancına*

⁸⁹⁸ Hadîd, 57/27.

⁸⁹⁹ Mülk, 67/14.

⁹⁰⁰ Mâide, 5/101-102. Aşırılığın yasaklandığına dair bkz. Hûd, 11/112.

*bağlı olarak manastır ve kiliselerde bulunmaktadırlar*⁹⁰¹.” Bir başka hadislerinde de şöyle buyurmuştur: “....*dinde aşırı gitmekten sakının*⁹⁰².”

Kur’ân sadece belli zaman ve formları olan ibadetlerde değil, hayatın her alanında ve insanın yeme, içme, giyme, harcama gibi bütün hareketlerinde ölçülü olmayı emretmiş ve aşırılığı hem “israf”, hem de “cimrilik” kavramlarıyla ifade ederek yasaklamıştır: “*Ey Adem oğulları! Her secde edişinizde güzel elbiselerinizi giyin; yeyin, için, fakat israf etmeyin; çünkü Allâh israf edenleri sevmez*⁹⁰³.” Hatta insanın yürüyüşüyle konuşmasındaki edayı bile düzenlemiş ve şöyle buyurmuştur: “*Yürürken ölçülü, mütedil yürü! Konuşurken sesini ayarla, bağıarak konuşma!....*⁹⁰⁴”

Ubûdiyetin en itidalli tatbikini yine Hz. Peygamber (s.a.v.)’in hayatında görmekteyiz ve her konuda olduğu gibi bu hususta da tek örneğimiz O’dur⁹⁰⁵. İnsanın tüm hayatını kapsayan ubûdiyeti de içine alan bir itidali, en geniş prensip olarak O’nun şu sözlerinde görmekteyiz: “*İşlerin en hayırlısı, orta olanıdır*⁹⁰⁶.” Ayrıca : “....*her işte itidal üzere olunuz*⁹⁰⁷.” emri de aşırılığın ubûdiyette yeri olmadığını vurgulamaktadır. Çünkü ubûdiyette itidal ölçüsünü kaçırıp aşırılık göstermek, yani kraldan daha kralcı olmak; bir çeşit Allâh’a karşı güç gösterisi yapmaktır diyebiliriz. Halbuki Hz. Peygamber (s.a.v.) şu uyarıda bulunmuştur: “....*Ey insanlar! Size düşen, gücümüzün yeteceği ibadetleri*

⁹⁰¹ Ebû Dâvûd, Sünen, *Edeb* 44. Ruhbanlıkla ilgili olarak bkz. Ahmed b. Hanbel, VI, 226.

⁹⁰² Buhârî, *I’tisâm* 5, Nesâî, *Menâsik* 217; İbn Mâce, *Menâsik* 63; Ahmed b. Hanbel, I, 215, 347.

⁹⁰³ A’râf, 7/31. Ayrıca bkz. En’âm, 6/141; A’râf, 7/26-29; İsrâ, 17/100; Furkân, 25/67.

⁹⁰⁴ Lokmân, 31/19.

⁹⁰⁵ Aşırılığı ifade eden kavramlar ve ubûdiyetteki aşırılıkla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Nevzat Aşık, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamber’in Tutum ve Tavrı*, Anadolu Matbaacılık, İzmir 1996.

⁹⁰⁶ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, I, 469, II, 243; Kurtubî, *a.g.e.*, II, 104, VI, 179.

⁹⁰⁷ Buhârî, *Rikâk* 18; Müslim, *Zikir* 78; Nesâî, *Zinet* 52; Ahmed b. Hanbel, I, 88, 134.

yapmaktır. Zira siz usanmadıkça, Allâh (kabul etmekten) usanmaz. Allâh katında ibadetlerin en makbulü, az da olsa devamlı olanıdır⁹⁰⁸.”

İnsanın gerek bedensel gerekse ruhsal açıdan dengeli bir yapısı vardır. Bunlardan birinin bozuk olması onun, sağlıksız olması demektir. İşte psikoloji açısından da itidali, tutum ve davranışlarda dengeli olmak şeklinde ifade edebiliriz⁹⁰⁹. Bu itidal içerisinde yaşaması gereken insanın, ubûdiyetini de bu prensibe uydurması, Kur’ân’ın en önemli konularından birisidir. Çünkü Allâh Taâlâ, insanlara ubûdiyeti ve Kendisine yaklaşmayı emretmiş, fakat aynı zamanda geceyi ve gündüzü tamamen ibadete hasretmeyi de yasaklamıştır⁹¹⁰. Çünkü İslam, hem dünya hem de ahiret dinidir⁹¹¹.

3.3.3. Allâh’a Ubûdiyette Devamlılık Prensibi

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi insanın hayatı bir denge ve bütünlüğe sahiptir. Yaşadığı hayatın her döneminin, öncesiyle ve sonrasıyla bir bağlantıya sahip olması gerekir. İnsanın hareketlerinde de bir devamlılık görülmektedir. Mesela yemek, içmek, uyumak ve nefes almak gibi en hayati davranışlarındaki devamlılık gibi; şuurlu olarak yaptığı davranışlarında da bir sürekliliğin olması şarttır. Hele Yaratıcısı karşısında kul konumunda olarak insanın; ubûdiyetinde de istikrarlı bir devamlılık göstermesi, en temel prensiplerdendir.

“Her ömür safhasının, diğerlerinden farklı ve kendisine has vazifeleri mevcuttur. Kişi, hangi safhada bulunuyor ise, o safhada yapması gereken işleri gerçekleştirmeli, o

⁹⁰⁸ Buhârî, *İmân* 32, *Teheccüd* 18, *Savm* 52, *Libâs* 43; Müslim, *Müsâfirîn* 215, 221, *Sıyâm* 177; Ebû Dâvûd, *Tatavvu* 27; Nesâî, *Kible* 13, *Kıyâmu’l-Leyl* 17, *İmân* 29; İbn Mâce, *Zühd* 28; Muvatta’, *Salâtü’l-Leyl* 4; Ahmed b. Hanbel, 6/40, 51, 84, 122, 189, 199, 212, 231-32, 241, 244, 250, 268.

⁹⁰⁹ Hâbil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber’in İbadet Hayatı*, s. 67.

⁹¹⁰ Bkz. Kasas, 28/77.

⁹¹¹ Şa’bân İsmâîl, *el-İbâde fi’l-İslâm*, s. 64.

safhanın ana vasıflarıyla nefsini, yaşayışını, halini muttasıf kılmalıdır. Bir başka ifadeyle mü'minin boyanması gereken boya (âyetin ifadesiyle **sıbgatullah**⁹¹²) her ömür safhasında az veya çok farklılıklar arz etmektedir⁹¹³.” İnsanın her davranışı, ömrünün bütün safhalarında farklı da olsa; Allâh’a ubûdiyet çizgisinde olunca bir anlam ve devamlılık kazanmaktadır. Mesela ilk insan ve ilk peygamber olan Hz. Âdem (a.s.)’ın yaptığı hatadan sonraki davranışı, yapılan hatalardan sonra bile ubûdiyetteki devamlılığı işaret etmektedir: “*Büyük pişmanlık duyan Âdem, Rabbinden birtakım kelimeler öğrenip onlara göre hareket etti. Rabbine yalvardı, Allâh da tövbesini kabul etti. Zaten o, tövbeyi kabul eder, merhameti boldur*⁹¹⁴.” Bu âyetten kasıt; asıl manası “dönmek” olan tevbenin, Allâh ile kul arasındaki sürekli bir durum olmasıdır. Yani kul günah işleyince devamlı pişmanlık içinde Allâh’ın rahmet ve mağfiretine döner ve sığınır. Allâh Taâlâ da rahmetiyle affetmek için kuluna dönüp yönelir⁹¹⁵.

Kur’ân’da ubûdiyetin devamlılığını en açık ifade eden ve hem de emir formunda gelen “abd” fiilinin geçtiği şu âyettir: “*Sana ölüm gelip çatıncaya kadar da Rabbine ibadet et*⁹¹⁶.” Bu âyeti izah eden müfessirler bundan maksadın; hayat boyunca ubûdiyetin devamlılığı olduğunu vurgulayarak, hayatın hiçbir anının ubûdiyetten mahrum bırakılmamasına dikkat çekmişlerdir⁹¹⁷.

Kur’ân’da sürekli olarak peygamberlerin birbirini tasdik ettiklerinden bahsedilmektedir. Bu da insanın her asırda Allâh’a ubûdiyetinin devamını sağlamak içindir⁹¹⁸. Ayrıca onlara iman edenler de ubûdiyetteki devamlılığı çok net bir şekilde şöyle ikrar

⁹¹² Bakara, 2/138.

⁹¹³ İbrahim Canan, *Vakti En İyi Değerlendirme Esasları*, Cihan Yayınları, İstanbul ts. , s: 52.

⁹¹⁴ Bakara, 2/37.

⁹¹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, III, 21.

⁹¹⁶ Hicr, 15/99.

⁹¹⁷ Bkz. Râzî, *a.g.e.* , XIX, 172; Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, X, 43.

⁹¹⁸ Ömer Faruk Harman, “İslam”, *DİA*, XXIII, 3. Konuyla ilgili âyetler için bkz. Bakara, 2/41, 97; Âl-i İmrân, 3/3, 39, 50, 81; Mâide, 5/46; Ahkâf, 46/30; Saf, 61/6

etmişlerdir: “Ne o yoksa siz Ya'kub'a ölüm gelip çattığında, o evlatlarına: “Benim ölümünden sonra kime ibadet edeceksiniz?” dediğinde orada mı bulunuyordunuz? Onlar cevaben şöyle demişlerdi: “Senin ilahına, senin ataların İbrâhim, İsmâil ve İshâk'ın ilâhı olan Tek İlahı kulluk ederiz. Ve biz ancak O'na teslim olan müslümanlarız.”(.....) Deyiniz ki: “Biz, Allâh'a, bize indirilen Kur'ân'a, keza İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yâkub'a ve onun torunlarına indirilene ve Mûsâ'ya, İsâ'ya, hülâsa peygamberlere Rableri tarafından verilen kitaplara iman ettik. Onlar arasında asla bir ayırım yapmayız. Biz yalnız O'na teslim olan müslümanlarız⁹¹⁹.”

Kur'ân'da; insanın bir günlük hayatını içine alan sabah ve akşam gibi zaman diliminde bile, ayrıntılı olarak ubûdiyete devamı emreden âyetler olduğu gibi⁹²⁰; ubûdiyeti, bütün hayatı kapsayıcı bir süreklilik prensibine bağlayan âyetler de mevcuttur: “De ki: Şüphesiz benim namazım, kurbanım, hayatım ve ölümüm hepsi âlemlerin Rabbi Allâh içindir⁹²¹.” “Çocuk şöyle dedi: “Ben, Allâh'ın kulumum. O, bana Kitab'ı verdi ve beni peygamber yaptı. Nerede olursam olayım, O beni mübarek kıldı; yaşadığım sürece bana namazı ve zekâtı emretti⁹²².”

İnsana; her hal ve şartta Allâh'ın kulu olduğu ve ubûdiyette bulunması gerektiği sürekli olarak hatırlatılmış ve bu hususta ondan, ubûdiyette devamlılık, sabır ve sebat göstermesi istenmiştir. Mesela; ubûdiyetin en önemli bölümü olan namazın, korku ve savaş halinde bile kılınmasında gösterilen titizlik ve ısrar, konumuza önemli bir örnek teşkil etmektedir: “Namazlara ve orta namaza devam edin. Allâh'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın. Eğer (herhangi bir şeyden) korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek yahut binmiş olarak (kılın). Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allâh'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın (namaz kılın)⁹²³.”

⁹¹⁹ Bakara, 2/133, 136. İlgili diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/285; Nisâ, 4/136, 152.

⁹²⁰ Bkz. İsrâ, 17/78; Tâhâ, 20/130, 132; Rûm, 30/17/18; Ahzâb, 33/41-42.

⁹²¹ En'âm, 6/162.

⁹²² Meryem, 19/30-31. Ayrıca bkz. Âl-i İmrân, 3/102; Rûm, 30/43.

⁹²³ Bakara, 2/238-239.

“Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler, sizin apaçık düşmanınızdır. Sen de içlerinde bulunup onlara namaz kıldırıldığın zaman, onlardan bir kısmı seninle beraber namaza dursunlar, silahlarını (yanlarına) alsınlar, böylece (namazı kılıp) secde ettiklerinde (diğerleri) arkanızda olsunlar. Sonra henüz namazını kılmamış olan (bu) diğer gurup gelip seninle beraber namazlarını kılsınlar ve onlar da ihtiyat tedbirlerini ve silahlarını alsınlar. O kâfirler arzu ederler ki siz silahlarınızdan ve eşyanızdan gafil olsanız da üstünüze birden baskın yapsalar. Eğer size yağmurdan bir eziyet olur yahut hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda size günah yoktur. Yine de tedbirinizi alın. Şüphesiz Allâh, kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırlamıştır⁹²⁴. ”

Devamlılık prensibi, insanın Allâh karşısındaki konumu olan ubûdiyetinde daimi bir kontrol mekanizmasıdır. “Mesela namaz, diğer ibadetlere göre daha devamlı, daha sık tekrarlanan (periyodik), sosyal statüsü ne olursa olsun herkesin yapabileceği ve şahsiyetin gelişip olgunlaşmasında daha müessir bir ibadettir. Namaz, Allâh’la devamlı bir irtibat sağlayarak kişinin sorumluluk duygusunu geliştirir, şuur seviyesini yükselterek, vicdanın oluşmasına yardım eder. Bu sebeple şahsiyetin bütünleşmesinde diğer ibadetlerden daha fazla fonksiyona sahiptir⁹²⁵. ”

Ubûdiyette çokluk hiç önemli değildir. Esas olan, Allâh ile irtibatın devamlılığıdır. Bu hususu şu hadîs-i şerîf net bir şekilde beyan etmektedir: “Hz. Aişe (r.a.) diyor ki: Rasûlullâh (s.a.v.)’ın en ziyade hoşlandığı ibadet, devamlı olanı idi⁹²⁶. ”

⁹²⁴ Nisâ, 4/101-102. Ayrıca bkz. Meryem, 19/65; Hac, 22/11; Mü’minûn, 23/9; Meâric, 70/22-35.

⁹²⁵ Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber’in İbadet Hayatı*, s. 75, 79.

⁹²⁶ Buhârî, *Savm* 52, *Teheccüd* 7, *Rikâk* 18; Müslim, *Müsâfirîn* 131; Tirmizî, *Edeb* 73. Konuyla ilgili bkz. Buhârî, *İman* 32; Tirmizî, *Şemâil* 92-93, *Teheccüd* 18; Nesâî, *İman* 29, *Kıyâmul’-Leyl* 17; İbn Mâce, *Zühd* 28; Ahmed b. Hanbel, II, 51.

3.3.4. Allâh'a Ubûdiyyette, İnsana Gücünün Yetmeyeceği Teklifin Yapılmaması

Yüce Allâh; gerek insan, gerekse onunla ilgili ve diğer herşeyin yaratıcısıdır. Dolayısıyla insanı en iyi bilen de O'dur. İnsanın gücünü, kapasitesini ve kabiliyetlerini en iyi bilen olarak Allâh Taâlâ, tam ona göre bir ubûdiyet çerçevesi çizmiş ve insandan bir şey yapmasını isterken bunu o insanın imkan ve yeteneğine göre buyurmuştur. O, mutlak adalet sahibi olduğu için insana gücü nisbetinde teklifte bulunmuştur. Bu itibarla herkesin sorumluluğu da farklıdır⁹²⁷.

Kur'ân, insanın gücüne göre teklif yapıldığını çok açık bir şekilde ifade etmiştir: *"Allâh hiçbir kimseyi güç yetiremeyeceği şekilde yükümlü tutmaz. Herkesin kazanacağı iyilik kendi lehine, işlediği fenalık da kendi aleyhinedir. Yâ Rabbenâ! Eğer unuttuk veya kasıtsız olarak yanlış yaptıysak bundan dolayı bizi sorumlu tutma. Yâ Rabbenâ! Bizden öncekilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme. Yâ Rabbenâ! Takat getiremeyeceğimiz şeylerle bizi yükümlü tutma!...."*⁹²⁸ Yani Allâh Taâlâ, gerek kalp gerekse azalarla yapılacak hiçbir ibadeti mükellefin gücü üzerinde yüklememiştir. Aksine O, insanın bünye ve idrak gücüne göre teklifte bulunmuştur⁹²⁹.

Allâh Taâlâ; kulunu sorumlu tuttuğu belli formdaki vazifelerde de insanın kapasitesini gözetmiştir. Mesela Hac ibadetini herkese değil, belli bir maddî imkana ve şartlara sahip olanlara farz kılmıştır: *".....Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allâh'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır....."*⁹³⁰ Bundan başka, namaz gibi en önemli bir ibadete hazırlık

⁹²⁷ Mehmet S. Aydın, *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*, s. 167; V. Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 93.

⁹²⁸ Bakara, 2/286. Aynı konuda âyetler için bkz. En'âm, 6/152; Â'râf, 7/42; Mü'minûn, 23/62.

⁹²⁹ Kurtubî, *a.g.e.*, III, 272.

⁹³⁰ Âl-i İmrân, 3/97.

olan abdest için, şartlar müsait olmadığı zaman teyemmümün gösterilmesi de, teklifin güce göre olduğunu göstermektedir⁹³¹.

Bir kul için en zor ubûdiyet çeşidi olan Cihâd'da bile Yüce Allâh, insanın gücünü aşacak birşeyi yüklediğini ve kolaylık istediğini ifade etmektedir⁹³². Hatta bedensel özürlü olanları cihaddan muaf tutmuştur: "*Gazaya katılmama konusunda âmâyâ sorumluluk yok, topala sorumluluk yok, hastaya sorumluluk yoktur...*"⁹³³ Çünkü insanın sorumluluğu, onun otorite ve hareket edebilme imkanı ile ölçülüdür. Kişinin yetkisi ve imkanı arttıkça sorumluluğu da artacak, yetkisi daraltılıp zayıflatıldığı ve aczi ölçüsünde de sorumluluktan muaf tutulacaktır. Görüldüğü gibi herkesin sorumluluğu, yetkisi ve imkanları ile sınırlıdır⁹³⁴. Zira, sorumluluklar ve hürriyetler, aynı madalyonun ön ve arka yüzleridir. Bunlardan biri, diğeri olmadan uzun süre kalamaz⁹³⁵.

Allâh Taâlâ kuluna, toplumun çekirdeği olan aile yaşantısında da gücünün üzerinde bir külfet yüklememiştir: "*İmkânı geniş olan, nafakayı imkânlarına göre versin; rızka daralmış bulunan da Allâh'ın kendisine verdiği kadarından nafaka ödesin. Allâh hiç kimseyi verdiği imkândan fazlasıyla yükümlü kalmaz. Allâh, bir güçlükten sonra bir kolaylık yaratacaktır*"⁹³⁶.

Yüce Yaratıcı, kuluna gücünün yetmeyeceği şeyleri yüklememişken ondan; kendi kendisini zorlamamasını ve mükellef olmadığı bir yük altına girmemesini istemiştir⁹³⁷. Çünkü ubûdiyette kolaylık, önemli bir prensiptir. Bütün bu prensiplerin özü ise şöyle

⁹³¹ Mâide, 5/6.

⁹³² Bkz. Hac, 22/78.

⁹³³ Fetih, 48/17. Ayrıca bkz. Nûr, 24/61.

⁹³⁴ M. Abdullâh Draz, *İslâmın İnsana Verdiği Değer*, (çev. Nureddin Demir), Kayıhan Yayınları, İstanbul-1983, s. 79.

⁹³⁵ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 115.

⁹³⁶ Talâk, 65/7.

⁹³⁷ Bkz. Mâide, 5/101.

ifade edilmektedir: “Allâh sizin yükünüzü hafifletmek ister, çünkü insan hilkatçe zayıf yaratılmıştır⁹³⁸.” Râzî bu âyetin, dinin bütün hükümleri hakkında âmm olduğunu ve Allâh’ın bu kolaylığı, dinin her konusunda ihsan ettiğini söylemektedir⁹³⁹.

Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ubûdiyet hayatına baktığımızda da kolaylığın bir prensip olarak kabul edildiğini görmekteyiz. Sahâbe şu hadiste bunu anlatmaktadır: “*Rasûlullâh (s.a.v.), iki şey arasında muhayyer kaldığında, bunların en kolayını tercih ederdi*⁹⁴⁰.” O, bir başka hadisinde de şöyle buyurmaktadır: “*Kolaylaştırınız zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz!*⁹⁴¹”

Nefse gücünün üzerinde teklif yapılmaması prensibi içinde kabul edebileceğimiz, ubûdiyetteki kolaylığın somut ve pratik uygulaması da Kur’ân âyetlerinde gösterilmiştir. Mesela; temel amaçları arasında insan hayatının korunması bulunan dinimiz, haram olan şeyleri zaruri hallerde serbest bırakmıştır: “*O size leşi, kanı, domuz etini ve Allâh’tan başkası adına kesilen hayvanın etini haram kıldı. Kim mecbur kalırsa, başkasının hakkına tecavüz etmemek ve zaruret miktarını geçmemek şartıyla bunlardan yemesinde günah yoktur. Allâh gafurdur, rahim’dir (günahları çok affeder, merhamet ve ihsanı boldur)*⁹⁴².”

Zaruri ve özel durumlarda farz ibadetlerin tehir edilmesi, keffâret müessesesi⁹⁴³ veya mesela sefer ve düşman tehlikesi hallerinde kısaltılmaya gidilmesi⁹⁴⁴; ubûdiyetteki kolaylığı ve dolayısıyla da, güce göre teklif prensibini göstermektedir. Zaten dinimizin

⁹³⁸ Nisâ, 4/28.

⁹³⁹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, X, 55.

⁹⁴⁰ Ebû Dâvûd, *Edeb* 4; Muvatta’, *Hüsnü’l-Huluk*, 2.

⁹⁴¹ Buhârî, *İlim* 11, *Meğâzi* 60, *Edeb* 80; Müslim, *Cihâd* 4; Ebû Dâvûd, *Edeb* 17; Ahmed b. Hanbel, I, 229, 282, 365, III, 131, 209, IV, 399, 412, 417. İlgili diğer hadisler için bkz. Buhârî, *Mevâkît* 9-10, *Savm* 36; Müslim, *Mesâcid* 180, *Sıyâm* 92, 102.

⁹⁴² Bakara, 2/173.

⁹⁴³ Bakara, 2/185, 196. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “k-f-r” md.

⁹⁴⁴ Nisâ, 4/101.

özünde kolaylığın esas olduğunu, arka arkaya iki defa tekrarlanan şu âyet vurgulamaktadır: “*Elbette zorluğun yanında bir kolaylık vardır. Gerçekten, zorlukla beraber bir kolaylık daha vardır*⁹⁴⁵.”

3.3.5. Allâh’a Ubûdiyette Ümitsizlik, Gevşeklik ve İhmale Yer Olmaması

İnsanın ubûdiyet hayatında kolaylığı esas alarak, hiç kimsenin gücünün üzerinde teklifte bulunmayan Allâh Taâlâ, ubûdiyette diğer bir prensip olarak ümitsizlik, gevşeklik, ihmal, tembellik ve yılgınlığa da yer vermemiştir.

Ubûdiyette, nefsi Allâh’a boyun eğdirip O’na tabi kılmak esastır. Aynı zamanda Yaraticının rızasını elde etmenin yolu da nefsi O’na feda etmektir: “*İnsanlardan öylesi de vardır ki Allâh’ın rızasını kazanmak için kendini feda eder. Allâh da kullarına pek merhametlidir*⁹⁴⁶.” Bu meseleyi mutasavvıflar şöyle değerlendirip formüle etmişlerdir: “Nefse muhalefet ibadetin başıdır. Bazı alimlere İslam nedir? diye sorulunca şöyle cevaplamışlardır: Nefsi, ona muhalefet kılıcıyla boğazlamaktır⁹⁴⁷.” O halde Hakka hemen ve tam teslimiyet gerekir, ubûdiyette şüphe ve tereddüde yer yoktur.

İnsanın; hem hata hem de iyi amel işleme özelliğinin fitrata yerleştirilmiş bir vakıa olduğu daha önce ifade edilmişti. İşte bu özelliğine göre günah, isyan ve birçok hata yapmış olsa da ubûdiyetin mercii olan Yüce Yaraticı, kuluna daima ümit vermiş ve bunları affedeceğini söylemiştir. Kur’ân’da Allâh’ın affediciliğine dair Rahmâniyeti, tevbeleri kabul edici oluşu ve Gufrân oluşu gibi birçok sıfatlarını anlatan âyetler bunu göstermektedir⁹⁴⁸.

⁹⁴⁵ İnşirâh, 94/5-6. Ayrıca bkz. Âlâ, 87/8.

⁹⁴⁶ Bakara, 2/207.

⁹⁴⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 188.

⁹⁴⁸ İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “r-h-m”, “t-v-b”, “ğ-f-r”, “k-f-r” md.leri.

Ubûdiyyette Allâh'tan ümitsiz olmak, Kur'ân'ın ifadesiyle mü'minlerin değil ancak, kâfirlerin bir özelliği olduğu vurgulanmıştır: *"Ey oğullarım!.....Allâh'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allâh'ın rahmetinden ümit kesmez"⁹⁴⁹.*

"Sana gerçeği müjdeledik, sakın ümitsizliğe düşenlerden olma! dediler. (İbrahim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?"⁹⁵⁰

Ubûdiyyeti, gereği gibi ve gücü yettiğince yaşayan mü'minlere daima Allâh'ın rahmetinden ümit etmeleri telkin edilmiş, yapılan hatalara tevbe kapısının daima açık olduğu beyan edilmiştir: *"Allâh'ın kitabını okuyanlar, namazı kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan (Allâh için) gizli ve açık sarfedenler, asla zarara uğramayacak bir kazanç umabilirler"⁹⁵¹.*

"De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allâh'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Çünkü Allâh bütün günahları bağışlar. Şüphesiz ki O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir"⁹⁵².

"İnsan, çok aceleci ve telaşlıdır, davranışlarının ileride varacağı sonuçları görmemezlikten gelir. Bu acelecilik yüzündendir ki, insan gururla dolup taşar ve korkunç derecede ümitsizliğe kapılır. İnsan kadar çabuk şişen ve sönen başka hiçbir varlık yoktur"⁹⁵³. Bir kul olarak insan, zaman zaman birtakım zorluk ve engellerle karşılaşır. Ubûdiyyetin önündeki bu engeller; nefis ve onun yasaklara olan tutkusu, eğilimi gibi insanın kendisinden kaynaklananlar olduğu gibi; şeytan ve dürtüleri, diğer insanlar gibi dış unsurlar da olabilir"⁹⁵⁴. Özellikle de Allâh'a ubûdiyeti sergilerken bilhassa O'ndan

⁹⁴⁹ Yûsuf, 12/87.

⁹⁵⁰ Hicr, 15/55-56. Ayrıca bkz. Ankebût, 29/23.

⁹⁵¹ Fâtır, 35/29.

⁹⁵² Zümer, 39/53. Ayrıca bkz. Şûrâ, 42/25.

⁹⁵³ Fazlurrahman, *Ana Komularıyla Kur'ân*, s. 81.

⁹⁵⁴ Ubûdiyyeti engelleyen unsurlar konusunda daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Akçay, *Çağdaş Dünyada İnsan ve Dinî Sorumluluğu (Fetret Ehli Örneği)*, Işık Yayınevi, İstanbul- 2000, s. 130-282; Zekeriya Pak, *Kur'ân'da Kulluk*, s. 239-248.

başkasına kulluk yapanların engelleriyle karşılaşır. Bu durumda bile insanın gevşeklik ve yılgınlık göstererek ubûdiyetini aksatmaması ve terketmemesi gerekir. Bu hususta öncelikle Rasûlullâh'a (s.a.v.) ikazda bulunuluyor ve inananlara şöyle moral veriliyor: *"(Rasûlüm) İnkârda yarışanlar sana kaygı vermesin. Çünkü onlar, Allâh'a hiçbir zarar veremezler. Allâh onlara, ahiretten yana bir nasip vermemek istiyor. Onlar için çok büyük bir azap vardır⁹⁵⁵."*

"Gevşeklik göstermeyin, üzüntüye kapılmayın. Eğer inanmışsanız, üstün gelecek olan sizsiniz⁹⁵⁶."

"İbadet, kalp ve vicdanımızın dışarıdaki bir tecellisi olduğu cihetle kalbimizdeki imanı da kuvvetlendirir. Vicdânî bir emir olan iman, Allâh'ın emirlerine ve hükümlerine boyun eğmekten ibaret bulunan ibadet ve taatle beslenip büyütülmeyecek olursa, onun tesiri ve eserleri zayıflar, yavaş yavaş kalpten silinip gider. Zira fiillerin, duyguların ve fikirlerin birbirine karşılıklı tesirleri vardır. Şuurlu bir ibadet, imanı ne derece takviye ederse, ibadetteki gevşeklik de imanın gevşemesine ve günün birinde kalpten silinip gitmesine sebep olur⁹⁵⁷." Bunun için ubûdiyet çok dikkat ve ciddiyet gerektirir. Çünkü kul demek, kimin karşısında durduğunun şuurunda olan ve haddini bilen demektir. Onun için ubûdiyette hiçbir gevşeklik, ihmal ve lakaytlığa izin verilmemiştir. Bu şekilde davrananları Kur'ân, bir mü'min için çok ağır olan ifadelerle uyarmıştır. Mesela; insanın ubûdiyetinde Allâh ile en önemli bağlardan birisi olan namazı ciddiye almayan ve gerekli ihtimamı göstermeyenlerle ilgili şu ikazda bulunulmuştur: *"Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar. Onlar gösteriş yapanlardır⁹⁵⁸."* Hatta namaz konusunda böyle davranmak, münâfikların işi olarak tavsif edilmiştir: *"Münâfiklar Allâh'ı aldatmaya çalışırlar, Allâh da onların hilelerini ve oyunlarını bozar. Onlar namaza kalkarken üşene üşene kalkarlar, mü'minlere gösteriş yaparlar. Yoksa*

⁹⁵⁵ Bakara, 3/176. Ayrıca bkz. aynı sûre, 3/196-197.

⁹⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/139. Ayrıca bkz. Nisâ, 4/104, Tövbe, 9/38; Muhammed, 47/35.

⁹⁵⁷ Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16.

⁹⁵⁸ Mâûn, 107/4-6.

*aslında Allâh'ı pek az hatırlarlar*⁹⁵⁹.” Bu konuda Allâh'ın emrini yerine getirmemek için oyalama taktiği uygulayan İsrâiloğullarının tavrını da örnek olarak gösterebiliriz⁹⁶⁰. İsrâiloğulları burada kendilerine göre, yapılan emirde biraz aklilik aramış ve hemen teslimiyetten kaçınmışlardır. Halbuki ubûdiyetin temellerinden birisi de tam ve hemen teslimiyettir. Mesela; şekil ve şartlara sahip bir ibadet olan Hac'da şeytan taşlarken, mantık ve muhakemeye başvurmadan mücerred emri ilâhî olduğu için ve kendine düşen kulluk vazifesi mucibince Allâh'ın emrine uymayı niyet ederek taşları atmak⁹⁶¹, ubûdiyette hemen teslimiyetin göstergesi ve ihmalle gevşekliğe yer olmadığına bir delilidir. Hz. İbrahim'in (a.s.), gördüğü bir rüya üzerine oğlunu kurban etmesi emrine⁹⁶² uymasını da bu kabilden bir davranış olarak kabul edebiliriz.

Ubûdiyette gevşeklik ve tembelliğe de fırsat verilmemiş ve devamlılık prensibini işlerken de vurguladığımız gibi Kur'ân; kullukta sürekli ve istikrarlı olunması gerektiğine işaret etmiştir: “Boş kaldın mı hemen (başka) işe koyul ve hep Rabbine yönel, O'na yaklaş!”⁹⁶³.

3.3.6. Allâh'a Ubûdiyette Allâh Rızası ve İhlâs Prensibi

İnsan, tabiatı gereği kendisini hür ve bağımsız görmek ister, dolayısıyla da hiçbir güç ve otorite altında bulunmak istemez. Fakat kendi konumunu ve haddini anlayıp da iman devreye girince, gerçek hürriyetin Yaratıcıya ubûdiyette olduğunu kavrar. Artık bu noktadan sonra daima ve sadece O'nun için yaşar. Böyle bir çaba, bağlılık ve teslimiyet ancak ve ancak Allâh'ın rızasını elde etmek için gösterilir. Kur'ân, bunu Allâh'a ubûdiyet

⁹⁵⁹ Nisâ, 4/142. Ayrıca bkz. Tövbe, 9/54.

⁹⁶⁰ Bakara, 2/67-71.

⁹⁶¹ Mehmet Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, s. 88.

⁹⁶² Bkz. Sâffât, 37/100-107.

⁹⁶³ İnşirâh, 94/7-8.

için temel bir prensip kabul edip bunu birçok âyette vurgulamıştır⁹⁶⁴. Bunun diğer bir adı da “ihlâs”tır. Hatta Kur’ân’ın en çok tekrarladığı ifadelerden birisi de “Muhlisine lehü’d-Dîn”dir⁹⁶⁵. Bu konuda Izutsu şu semantik tahlili yapmaktadır: “Muhlis sözcüğü; yaklaşık manası “her türlü katışımdan ari kılmak (veya bulundurmak)” olan HLS kökü, değişik biçimleriyle Kur’ân’da şirkin her türlüşünün zıddı kavilinden, hanif teriminin anlattığı safi tek tanrıci inanış tipini ifade için kullanılır. Bunun altında yatan fikir; insanın, herhangi bir şeyi Allâha eş koşarak dinini yabancı maddelerle kirletmesi ve saflığını bozmasıdır: “.....o halde sen de yalnız Allâh’a ibadet et! İyi bilin ki hâlis din yani bütün gönlüyle candan itaat yalnız Allâh’a yapılır.....(Zümer, 39/2-3) ⁹⁶⁶.” Zikredilen âyette “hâlis din”in anlamı; kulluk, ibadettir. Yani ibadet, yalnızca Allâh’a özgüdür. Çünkü Allâh’ın dışındaki herşey O’nun mülküdür ve bu mülkiyet altındakilere de ancak sahiplerine boyun eğip ubûdiyette bulunmak düşer. Putlara yapılan ibadet, Allâh’a yaklaştırma amacıyla da olsa, geçerli değildir⁹⁶⁷.

Kur’ân’da Allâh rızasını ifade eden âyetlerde hep ubûdiyet ve çeşitleri sözkonusu edilmiştir. Hatta Allâh rızasını en kapsamlı mahiyette gösteren şu âyet dikkate değerdir: “İnsanlardan öyleleri de var ki, Allâh’ın rızasını almak için kendini ve malını feda eder. Allâh da kullarına şefkatlidir⁹⁶⁸.” Muhtaçları doyurmaktan⁹⁶⁹ malını infaka⁹⁷⁰, sabır, namaz ve duâdan cihâda⁹⁷¹ varıncaya kadar ubûdiyetle ibadetin her alanında, Allâh rızasının çok önemli bir düstur olduğu Kur’ân âyetlerinde özellikle vurgulanmıştır.

⁹⁶⁴ Allâh rızasını ifade eden âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “v-c-h” ve “r-d-y” md.leri.

⁹⁶⁵ İgili âyetler için bkz. Zümer, 39/11; Mü’min, 40/14, 65; Beyyine, 98/5. Ayrıca bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “h-l-s” md.

⁹⁶⁶ Izutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 255-256.

⁹⁶⁷ Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu’l-Beyân an Te’vili’l-Kur’ân*, Dâru’l-Fikr, Beyrût-1995, XXIII, 227.

⁹⁶⁸ Bakara, 2/207.

⁹⁶⁹ Bkz. İnsân, 76/8-9.

⁹⁷⁰ Bkz. Bakara, 2/265, 275.

⁹⁷¹ Ra’d, 13/22; Kehf, 18/28; Rûm, 30/38; Feth, 48/29; Beyyine, 98/7; Mümtetine 60/1.

Ubûdiyette Allâh rızasını gözetmek karşılıksız bırakılmamış ve Allâh da kulundan razı olmuştur. Dolayısıyla Allâh ile kulu arasında karşılıklı bir rıza ilişkisi kurulmuştur. Fakat şurasına dikkat etmelidir ki; kulun razı ve hoşnut olması onun, Rabinin rızasını kazanmasına bağlıdır. Bunun için de, rızayı sözkonusu eden âyetlerde çoğunlukla Allâh'ın rızası ilk önde zikredilmiştir: “...Onlara içinden ırmaklar akan cennetler var. Orada daimi kalırlar, Allâh onlardan razı olmuş, onlar da Allâh'tan razı olmuşlardır. İşte büyük başarı ve mutluluk budur!”⁹⁷²”

Ubûdîyetteki Allâh rızası prensibinin niteliğini Hz. Ali (r.a.) şöyle belirtmiştir: “Ey Allâh'ım! Sana, ne Cennetini istediğim için ne de Cehenneminden korktuğum için değil bilakis; ubûdiyete sadece Seni layık gördüğüm için ibadet ettim!”⁹⁷³”

3.3.7. Yapılan Ubûdîyetin Farkında ve Şuurunda Olunması

Bu prensipten maksat, insanın sergilediği ubûdiyet hayatında söz ve fiil uyumunun ve bütünlüğünün önemidir. Ubûdîyetin tanımını yaparken insanın Allâh karşısındaki konumunu idrakinden bahsetmiştik. Yani insan, daima kimin karşısında hangi makamda bulunduğu şuru içinde olmalıdır. İşte insan, bu bilinçle ubûdîyetini yaşadığı zaman gerçek kimliğine kavuşmuş ve kulluğu da maksadına ulaşmış olmaktadır. Kur'ân'da insana, peygamber bile olsa bir “kul” olduğu daima hatırlatılmıştır⁹⁷⁴. Bunlardan başka, inananların yapacağı ibadetlerde; takvâ, huşû, ihlâs, tevâzû, ciddiyet ve dikkat gibi taşınması gereken duygularla, göstermesi gereken tavır ve davranışları da ubûdîyetteki, işin farkında ve şuurunda olmak prensibinin mahiyeti olarak kabul edebiliriz. Mesela; kulun Allâh'a karşı gösterdiği ve içinde O'na en yakın olduğu namaz ibadetinde huşûya azami dikkat çekilmiştir: “Muhakkak ki mü'minler, mutluluk ve başarıya erdiler. Onlar

⁹⁷² Mâide, 5/119. Ayrıca bkz. Tevbe, 9/100; Mücadele, 58/22.

⁹⁷³ Şa'bân İsmâil, *el-İbâdetü fi'l-İslâm*, s. 16' dan naklen.

⁹⁷⁴ İgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “a-b-d” md.

namazlarında tam bir saygı ve tevazu içindedirler. Onlar boş şeylerden uzak dururlar⁹⁷⁵.” Çünkü Allâh’ın, yalnız adını anmakla ve bir takım hareketlerde bulunmakla kulluk tamamlanmış olmaz. Kulluğun tam bir kulluk olabilmesi ve kulluk edilene yaklaşıp kavuşulabilmesi için Allâh’ın ne olduğunu bilmek gerekir. Zira kulluk, zorunlu olarak insanı, kulluk edilenin bilgisine götürür. Aslında da insanı hayvandan ayıran vasıf, yaptığını sebep ve sonuçlarıyla düşünerek, bilerek yapması, gerek kendisinin gerekse çevresinin, her bakımdan şuuruna sahip olmasıdır⁹⁷⁶. Diğer bir âyette namazın, insanı kötü düşünce ve davranışlardan alıkoyma özelliğinin vurgulanması; yapılan ubûdiyetin farkında ve şuurunda olmak gerektiğinin bir başka delilidir. Namaz esnasındaki ruh hali diğer zamanlardaki bütün davranışlara da damgasını vurması gerekir. Çünkü fiillerin, duyguların ve fikirlerin birbirine karşılıklı tesirleri vardır⁹⁷⁷. “Allâh’ı tam manasıyla rûhen, kalben, cismen ve mâlen zikir olan ibadetlerin tümü, O’nu insanın şuurunda müteâl ve nâzır olarak şuurlaştırmaya yöneliktir⁹⁷⁸.” Bu durum, kimin karşısında hangi konumda olduğunu idrak etmektir. Böyle bir kul, küçüklüğüne ve büyüklüğüne bakmadan hiçbir kötülüğe tevessül etmeyecektir. Çünkü yapılan veya yapılacak olan günahın büyüklüğü ve küçüklüğü değil, kime karşı işlendiği en önemlidir. Ubûdiyetin bütün alanları ve çeşitlerini bunun gibi değerlendirebiliriz.

Bu noktada hadis literatüründe Cibrîl (a.s.) hadisi diye meşhur olmuş tavsiyesinde Hz. Peygamber (s.a.v.), bizlere çok önemli bir düstur vazetmiştir: “....Abdullâh b. Ömer (r.a.) dedi ki: Babam Ömer İbnu'l-Hattâb (r.a.) bana şunu anlattı: "Ben Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yanında oturuyordum. Derken elbisesi bembeyaz, saçları simsiyah bir adam yanıma çıkageldi.(.....) Sonra tekrar sordu: "Bana İhsan hakkında bilgi ver?" Hz. Peygamber (s.a.v) açıkladı: "İhsan; Allâh'ı sanki gözlerinle görüyormuşsun gibi O'na

⁹⁷⁵ Mü'minûn, 23/1-3.

⁹⁷⁶ Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?*, A.Ü.İ.F.D. Ankara -1965, XIII, 32.

⁹⁷⁷ Ahmet Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16.

⁹⁷⁸ Mehmet Bayraktar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, s. 10-11.

*ibadet etmendir. Sen O'nu görmesen de O seni görüyor....*⁹⁷⁹” Bu konuda bu hadis-i şerif herhalde daha fazla söze ihtiyaç bırakmıyor. Fakat meseleyi daha iyi anlamak için M. Hamîdullâh'ın, “İhsân” hakkındaki şu değerlendirmesini zikretmeyi önemli görüyoruz: “Hz. Muhammed (s.a.v.)’in açıkladığı dinin İman ve İslamdan sonra üçüncü görünüşü, fiil ve hareketlerin güzelleştirilmesi manasına gelen İhsandır. Buna göre, her an ve her yerde Allâh’ın huzurunda bulunduğunu hissetmenin şuur ve idrakine varılması gerekir; diğer bir deyişle, bir işverenin (efendinin), işçisinin (kölesinin) bütün fiil ve tavırlarını en ufak ayrıntılarına varıncaya kadar gözettiğini bilircesine, herhangi bir işçinin kendi hareketlerini kontrol altında tutması gibi, Allâh (Rab) karşısında da bir insanın (kulun) kendi fiil ve hareketlerini bizzat kendisini düzenlemesi gerekir. İman, tatbikat (eylem) ve (bütün yaptıklarında) şuur ve idrak sahibi olmak; işte Muhammed (s.a.v.)’in öğretiminin her noktasında görülen üçlü temel yapı⁹⁸⁰.”

“Tam bir şuur ile yapılan ibadetlerin ahlakımızın güzelleşmesi bakımından da mühim bir tesiri vardır. İbadetin kime karşı ve nasıl yapılacağı düşünülürse bu cihet daha ziyade açıklanır. Ahlakın yükselmesine, ruhun temizliğine hizmet etmeyen bir ibadet, şuursuzca icra edilmiş birtakım hususi hareketler demek olacağından, öyle olan ibadetlerin bir kıymeti yoktur⁹⁸¹.” Zaten Allâh Taâlâ, şuursuzca yaşanan bir ubûdiyeti çok şiddetli şekilde cezalandırmıştır: “*Vay haline şöyle namaz kılanların: ki onlar, namzalarından gafildirler. (kıldıkları namazın değerini bilmez, namaza gereken ihtimamı göstermezler). İbadetlerini gösteriş için yaparlar, zekat ve diğer yardımlarını esirger, vermezler*⁹⁸².” Bu âyette zikredilen ve ubûdiyetin en büyük ve gizli düşmanı olan Riyâ⁹⁸³; Allâh’a yapılan

⁹⁷⁹ Buhârî, *İman* 37. Müslim, *İman* 1; Nesâî, *İman* 6; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 17; Tirmizî, *İman* 4.

⁹⁸⁰ Muhammed Hamîdullâh, *İslam Peygamberi*, II, 740.

⁹⁸¹ Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 16.

⁹⁸² Mâûn, 107/4-7.

⁹⁸³ İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “r-e-y” md.

ubûdiyette, bilinçli ve kasıtlı şüursuzluğun, bile bile farkında olmamanın en önemli şeklidir.

Yukarıda incelediğimiz ubûdiyetin Allâh rızası ve ihlâs prensibini, ubûdiyetin şuurlu yapılması ve insanın, kendisini Yüce Rabbi karşısında kul olduğunu idrak etmesi olarak değerlendirebiliriz. Ubûdiyetteki bu kulluk şuuru ve idrakinin önemini kavrama noktasında, insanlara örnek olması için şu âyette anlatılan ve cansız bir varlık olan dağın gösterdiği duyarlılık, gerçekten dikkate değerdir: *“Eğer biz bu Kur’ân’ı bir dağa indirseydik, muhakkak ki onu, Allâh korkusundan baş eğerek, parça parça olmuş görürdün. Bu misalleri insanlara düşünsünler diye veriyoruz”⁹⁸⁴.*

Kur’ân’daki akletmek, fehmetmek, tedebbür, tezekkür gibi düşünmekle ilgili âyetleri de; ubûdiyette şuurlu olunmasına ve insana, kendisinin Allâh karşısında her an kulluk konumunda olduğunu kavratmaya müteveccih tir diye, değerlendirebiliriz.

3.3.8. Allâh’a Ubûdiyette Korku ve Ümit Prensibi

Kur’ân’ı incelediğimizde emir-nehiy, sevap-azap, dünya-ahiret, iman-küfür, tevhîd-şirk, hayır ve şer gibi birçok zıt ikili ifadeler görmekteyiz. Hatta insanın fitratında imana da küfre de meyiletme özeliğinin verildiğinden bahsedilir⁹⁸⁵. İşte durum böyle olunca Allâh’a yapılan ubûdiyetin de, insanda yaratılan korku ve ümit gibi iki duygu arasında devam edeceğini görmekteyiz. Ubûdiyetin bu iki çizgi arasında cereyan etmesi; insanı, tamamen ümitlenerek ciddiyetini gevşetip ubûdiyeti zayıflatmaktan ve isyana, günaha düşmekten; tamamen korkup da ümitsizliğe düşmekten ve Allâh’ı yanlış anlamaktan korumak içindir. O halde ubûdiyeti, bu iki çizgi arasındaki ilâhî dengede sürdürmek gerekmektedir.

⁹⁸⁴ Haşr, 59/21.

⁹⁸⁵ Bkz. Şems, 91/8.

Peygamberlerle ilâhî kitapların Beşîr ve Nezîr olarak gönderilmesini de, ubûdiyetteki bu iki ilâhî denge ve prensibi yerleştirmeye müteveccih olarak kabul edebiliriz. Bunun böyle olduğuna şu âyetler delâlet etmektedir: “Biz, peygamberleri ancak müjdeleyiciler ve uyarıcılar olarak göndeririz. Kim iman eder ve kendini düzeltirse onlara korku yoktur. Onlar üzüntü de çekmeyecekler⁹⁸⁶.” Peygamberlerin âyetteki “Beşîr” ve “Nezîr” olmalarını Râzî şöyle açıklamaktadır: “Biz onları, tâatlere karşılık olarak sevabı müjdeleyeci; masiyetlere karşılık olarak da ceza ile korkutucu (uyarıcı) olarak gönderdik⁹⁸⁷.”

“Andolsun, biz Nûh'u kavmine elçi gönderdik. Onlara: "Ben (dedi), sizin için apaçık bir uyarıcıyım. Allâh'tan başkasına tapmayın! Ben, size (gelecek) elem verici bir günün azabından korkuyorum⁹⁸⁸.” Bu âyetteki “inzâr” (uyarma) ise, Allâh'tan başkasına ubûdiyetten nehy ve sadece O'na ubûdiyeti emretmek için kullanılmıştır. O zaman âyetin anlamı şöyle olur: “Biz Nûh'u, Allâh'tan başkasına kulluk etmemeniz için gönderdik⁹⁸⁹.”

Allâh'a ubûdiyetin bu prensibi, tasavvufta daha çok işlenmiş ve mutasavvıflar bunu “beyne'l-Hafv ve'r-Recâ” şeklinde formüle ederek şu şekilde açıklamışlardır: “Recâ; istikbalde gerçekleşecek bir arzunun kalpte bulunmasıdır. Temenni ile arasındaki fark, temenninin insanı tembelliğe sürüklemesi, çalışma ve ciddiyete sevketmemesidir. Havf ve recâ; bir kuşun iki kanadı gibidir. İkisi de düzgün olursa kuşun kendisi de, uçuşu da düzgün ve tamam olur. Bunlardan birisi bozuk olursa kuşa da bir arıza oluşur, ikisi birlikte kaybolursa o zaman kuş ölümün eşğine gelmiş demektir⁹⁹⁰.”

⁹⁸⁶ En'âm, 6/48.

⁹⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XII, 189. Ayrıca bkz. İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Aziz*, Katar -1981, V, 203.

⁹⁸⁸ Hûd, 11/25-26. Ayrıca bkz. Bakara, 2/119; Meryem, 19/97; Kehf, 18/2; Fâtır, 35/24; Fissilet, 41/4; Ahkâf, 46/12.

⁹⁸⁹ Bkz. İbn Atıyye, *a.g.e.*, VII, 269.

⁹⁹⁰ Kuşeyrî, *Risâle*, s.168-169.

Yüce Allâh kendisini; merhametli, affedici, tevbeleri kabul edici ve mü'min kullarını seven olarak tanıtırken⁹⁹¹; aynı zamanda kâfir ve zâlim kullarını da azaplandırıcı⁹⁹², inktikam alıcı⁹⁹³ olarak tanıtmaktadır. Ayrıca “Kur’ân’a göre insan, sevgisini de korkusunu da Allâh’tan başlatarak gelmelidir. En çok Allâh sevilir, en çok Allâh’tan korkulur. Hiçbir şey, Allâh’ı sever gibi sevilmez. Hiçbir şeyden, Allâh’tan korkar gibi korkulmaz. Allâh’ın sev dedikleri sevilir, Allâh için sevilir. Allâh’ın emirlerine karşı gelmekten korkulur, gazabından korkulur, rızasına sığınılır. İşte müminlerin hâlet-i rûhiyesi bu korku ile ümit arasındadır. Kısaca mümin, psikolojik yönden Allâh’ı hem sevilen hem korkulan bir varlık olarak tanıır⁹⁹⁴.”

İnsanın sergilediği ubûdiyet hayatı aynı zamanda bir imtihandır, dünyada verilen nimetler de birer imtihan vesilesidir: “Mü’minler sadece “iman ettik” demeleri sebebiyle kendi hallerine bırakılacaklarını, imtihana tabi tutulmayacaklarını mı zannettiler? Biz elbette kendilerinden önce yaşamış olanları denedik. Allâh, elbette şimdiki mü’minleri de imtihan edip iman iddiasında sadık olanlarla, samimiyetsiz olanları elbette bilecektir⁹⁹⁵.” Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.) de insanın tüm hayatının bu korku ve ümit arasında geçmesi gerektiğini şöyle ifade etmiştir: “Kendisinden başka hiçbir ilâh olmayan Zât’a yemin ederim ki; sizden biri, (hayatı boyunca) cennet ehlinin ameliyle amel eder. Öyle ki, kendisiyle cennet arasında bir zirâlık mesafe kaldığı zaman ona yazısı galebe çalar ve cehennem ehlinin ameliyle amel ederek cehenneme girer. Aynı şekilde sizden biri (hayatı boyunca) cehennem ehlinin amelini işler. Kendisiyle cehennem arasında bir zirâlık mesafe kalınca yazısı ona galebe çalar ve cennet ehlinin amelini işleyerek cennete girer⁹⁹⁶.” İşte bu deneme sonunda doğal olarak başarı veya başarısızlık

⁹⁹¹ Bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu’cemü’l-Müfehres*, “r-h-m”, a-f-v”, “ğ-f-r”, “t-v-b”, “h-b-b” md.leri.

⁹⁹² Bkz. Abdülbâkî, a.g.e., “a-z-b”, md.

⁹⁹³ Âl-i İmrân, 3/4. Diğer âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, a.g.e., “n-k-m” md.

⁹⁹⁴ Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerim Allâhı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 229. Ayrıca bkz. Hâbil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber’in İbadet Hayatı*, s. 63.

⁹⁹⁵ Ankebût, 29/2. İlgili diğer âyetler için bkz. Bakara, 2/155, 214; Kehf, 18/7; Enbiyâ, 21/35.

⁹⁹⁶ Buhârî, *Kader* 1, *Bed’ü’l-Halk* 6, *Enbiyâ* 1, *Tevhîd* 28; Müslim, *Kader* 1; Ebû Dâvûd, *Sünnet* 17; Tirmizî, *Kader* 4.

ve bunların karşılığı olacaktır. Kur'ân bu karşılıkların cennet ve cehennem olduğunu ifade ediyor. “Yalnız bu iki kavram (cennet-cehennem), dünya kavramıyla bağlı olmakla kalmaz; bütün sistem öyle bir tarzda konur ki bunlar dünya hayatı üzerinde etki yapar, onu ebedî “mükâfât” ve “mücâzât” yoluyla kontrol eder. Cennet ve Cehennem’in varlığı, ahlâkî yönde kendisini gösterir, insan bu dünyada bir şey yaptığı, herhangi bir şekilde hareket ettiği zaman bu düşünce onun hareketlerini etkiler. Bu düşünce, ahlâkî değerlerin kaynağıdır. İnsan, İslam toplumunun bir üyesi olarak yaşadığı sürece daima Cennet’e bağlı emin hareket tarzını seçmek ve Cehennem’e bağlı olan hareketlerden sakınmak zorundadır⁹⁹⁷.”

Kur'ân'da sürekli olarak mü'minlere, Allâh'tan ümit kesmemeleri öğütlenmekte ve ümit kesmenin kâfirlere ait bir özellik olduğu vurgulanmaktadır: “*De ki: Ey çok günah işleyerek kendi öz canlarına kötülük etmede ileri giden kullarım! Allâh'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyiniz. Allâh dilerse bütün günahları mağfiret eder. Çünkü O, gafur ve rahimdir (çok affedicidir, merhamet ve ihsanı fazladır)*⁹⁹⁸.” İbn Atıyye (ö.542/1147) bu âyeti şöyle açıklıyor: “Bu âyet, mü'min kâfir herkesi içine almaktadır. Yani kâfirin tevbesi, küfrünü ortadan kaldırır; isyankârın tevbesi de, günahını yokeder⁹⁹⁹.” “(İbrahim:) dedi ki: Rabbinin rahmetinden, sapıklardan başka kim ümit keser?¹⁰⁰⁰” Fakat öte taraftan da Allâh'ın azabından emin olunmaması konusunda uyarılmaktadır: “*Peki o ülkelerin ahalisi, geceleyin uyurlarken kendilerine satvetimizin (azabımızın) baskın halinde gelivermesinden emin mi oldular? Yoksa onlar güpegündüz eğlenirlerken azabımızın kendilerine gelmesinden emin mi oldular?*¹⁰⁰¹” . “Çünkü Rab'lerinin

⁹⁹⁷ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s: 110.

⁹⁹⁸ Zümer, 39/53.

⁹⁹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, XII, 551.

¹⁰⁰⁰ Hicr, 15/56. Ayrıca bkz. A'râf, 7/56; Secde, 32/15-16; Fâtır, 35/29.

¹⁰⁰¹ A'râf, 7/97-98.

*azabından kimse emin olamaz*¹⁰⁰².” Âyetlerde anlatılan geçmiş kavimlerin helaklerini ve hikayelerini de bu konuda örnek olarak alabiliriz.

Korku ve ümidin insan hayatında ve hele ubûdiyetindeki önemini göstermesi, ayrıca her ikisinin de yokluğu halinde ortaya çıkacak neticeleri sergilemesi açısından Ahmed Hamdi Akseki'nin bu konudaki biraz uzun, fakat önemli gördüğümüz sözlerini burada iktibas etmek istiyoruz: “Hayat, zevk ve elemnin uğrağıdır. Beşer ruhu, elemnden ne derece gocunursa, zevk ve lezzetten de o nisbette hoşlanır. Elemin sebepleri karşısında insan öfkelenir yahut korkar. Zevk ve lezzetin sebepleri karşısında da ümitlenir veya hırslanır. Ümit silindiğı zaman, insanın ruhunu yeis kaplar, beşeri faaliyet söner; korku silindiğı zaman da taşkınlık başlar, sonu düşünülmez ve faydalı bir çalışma yapılmaz. Ümidin içinde bir korku, korkunun içinde bir ümit yoksa, vazife duygusu tenbelliğe düşer; neticesi ya tuğyan, veyahut yeistir. Açları çalıştıran doymak ümidi, tokları çalıştıran da açlık korkusudur. İşte bu ümit ve korkudur ki, aynı zamanda vazife duygusunu da canlandırıyor ve insanı faaliyete geçiriyor. Demek ki insan hayatı, iç ile dışın bir muamelesidir. (...) Akıllı, her an korku ile ümit arasındadır. İyi düşünülürse geleceğe bakan insan ruhunda, ne ümidin bir sınırı vardır ne de korkunun. Yaratılıştta ümidin sebepleri sınırlı olmadığı gibi, korkunun sınırları da öyledir. Beşer ruhu, zaman zaman böyle muayyen ümitler ve korkular karşısında daimi surette müteessir olurken, bir taraftan da bütün varlığı ile hudutsuz ümitlerin ve korkuların tesiri altında bulunur ve burada, ümitlerle korkuların karşı karşıya yer alarak bir noktada buluştuklarını görür ki, hakikatin ta kendisidir. O zaman insanda öyle bir alaka uyanır ki, bu alaka bir taraftan bütün sevgileri, diğer taraftan bütün korkuları içine alan bir korku ve ümit âmiline karşı duyduğu bu ilgi, fıtrattaki mabud ve ibadet fikrinin menşeidir ki, bu bütün his ve vazife bu ilgide toplanır. Her şahsın ahlakı, fıtrat ve yaratılışı, istikbalı, saadeti, mahrumiyeti bu

¹⁰⁰² Meâric, 70/28. Ayrıca bkz. A'râf, 7/99; Nahl, 16/51; Enbiyâ, 21/90; Hac, 22/1; Mülk, 67/16-17.

alaka ve ilginin ciddiyetiyle mütenasiptir. Bunun içindir ki insan, bu duygusunu neye bağlarsa mabudu ve tapındığı odur. Bazen bilgisizlik, bazen terbiye ve itiyattaki hususiyet dolayısıyla bir kısım vicdanlar, bütün korku ve ümitlerin ilk mebdei olan mutlak kudrete yükselemeyerek muayyen ve mahdut bir ümidin zorlaması veya bir korkunun kahrı altında kalır. Ve ona muayyen bir zaman içinde bütün varlığıyla öyle bağlanır ki o, lezzeti feda veya o eleme katlanmaya kendisince imkan yok gibi tasavvur eder. Artık o, bu ümidi meydana getiren sebebi öyle sevmiş veya o korkuyu doğuran şeyden öyle yılmıştır ki bunlar ona bütün sevgilerin gayesi veya bütün korkuların gayesi gibi görünür. Sanki birisi varlığın kendisini, diğeri yokluğu temsil eder. O zavallı vicdanın böyle mahdut ve kendisi gibi mahluk bir sebebe bütün varlığıyla bağlanabilmesi onun önünde öyle küçülmelere, öyle tapınmalara sevkeder ki, bütün şuur o küçülmeye boğulur ve o lahzada ilerisini görebilecek akıldan eser kalmaz. İnsanlarda hâlık ve mahlûk, hakiki mabud ve kulluk alakasını unutturarak bütün musibetleri hazırlayan şirkin de kaynağı işte budur. Müşriklerin ve putperestlerin canlı, cansız türlü türlü putları ve batıl ilahları hep bu duygu ile çıkmıştır¹⁰⁰³.”

Bu konuda Elmalılı da şu tespitleri yapmaktadır: “Kısacası beşerin fitratında ibadet, ruhu büyüleyen en yüksek sevgi ile en yüksek korkunun biraraya gelmesinden ve tokuşmasından çıkan korku ve ümit şimşegi içinde, sevgi neşesi ile ümid zevkinin galip gelmesini görmek için tam acizlikten mutlak kuvvete yükselme maksadı ile boyun eğilerek yapılan bir iştir. (...) Hakkıyla ibadet, mutlak güçsüzlük ile tam kuvvetli olmanın, tam aşağılık ile tam yüceliğin, korkular içinde titreyen ümit ile istekleri gerçekleştiren Allâh’ın karşılaşma cilvesi (görüntüsü)dir¹⁰⁰⁴.”

¹⁰⁰³ Ahmed Hamdi, Akseki, *Takriz*, s. 11-13.

¹⁰⁰⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, I, 101 vd.

Hülasa Allâh'a ubûdiyet; insana verilen korku ve ümit duygularının, Allâh'ın bunlarla ilgili sıfatlarına uygun yönlendirildiği atmosfer içerisinde gerçekleşmelidir. Yani insanın bütün ubûdiyeti, Allâh'ın rubûbiyetine uygun olarak tanzim ve tatbik edilmelidir¹⁰⁰⁵. Mesela; kulun şükrü ve zikri, nimet verenin bu sıfatına; küfürden kaçıp korkması da O'nun azap etme sıfatına göre tatbik edilmelidir.

3.4. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Temelleri

Bu bölümün başında ubûdiyeti "Allâh'a ve Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet" diye iki kısma ayırmış ve bunlardan birincisini, dayandığı temelleri ile birlikte incelemiştik. Burada da ikinci kısım olan Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin özünü ve dayandığı temelleri anlamaya çalışacağız.

Herşeyden önce ubûdiyetin özünde insanın; Allâh'ın kudretini ve büyüklüğünü anlaması, sonra da kendi haddini farkederek Allâh karşısındaki konumunu idrak etmesinin bulunduğunu söylemiştik. İşte bunun tam tersini aldığımızda, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin mahiyetini anlamaya ilk adımı atmış oluruz kanaatindeyiz. Bu noktada Fazlurrahmân şu tespitte bulunmaktadır: "Kur'ân'a göre Allâh ile kul arasındaki en temel ayrılık, Allâh'ın mutlak ve herşeyi bilen (Âlim), herşeye gücü yeten (Kâdir) ve hayat sahibi (Hayy) olması; kulların ise sonlu olmasıdır¹⁰⁰⁶." İşte Allâh'tan başkasına yapılan ubûdiyetin temelinde insanın, Allâh ile kul arasındaki bu temel ayrılığı idrak edememesi, bu gerçeği kabullenememesi ve neticede de Allâh'ın sıfatlarına sahip olma iddiasına kalkışması bulunmaktadır. Nitekim, yaratılmışın sıfatlarını Yaratan için ispat etmek bizi küfre götürdüğü gibi, Yaraticının sıfatlarını yaratılmış için ispatlamak da şirke götürür. Yaraticının sıfatlarını ancak ve yalnız kendi için asıl olarak ispatlamak ve bunların eşya

¹⁰⁰⁵ Bkz. Suat Yıldırım, *İbadet ve Hayat Nizamı*, Yeni Ümit Dergisi, III, 4.

¹⁰⁰⁶ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 168

adı altına giren her şeye nispetinin ise ancak emanet olduğunu bilmek de bizi gerçek tevhîde götürür¹⁰⁰⁷.”

3.4.1. Hevâya Uyup Onu İlah Edinmek

Kelime olarak “Hevâ”; arz ile sema arasında bulunan boşluk ve hava demektir. Dilcilere göre bu kelime; “insanın, birşeyi sevip istemesi ve bunun da kalbine galip gelmesi” anlamına gelir. Nefse muzaf olunca, “nefsin boş kötü arzuları” demek olur¹⁰⁰⁸. Er-Râğîb ise bu kelimeyi şöyle izah etmektedir: “Hevâ; nefsin, şehvete yönelmesi ve meyletmesidir. Yahut bu kelime, şehvete meyletmiş nefis için de söylenir. Çünkü nefis, sahibini dünyada her türlü belaya, ahirette de ateşe düşürür. Kur’ân’da hevâya uymak çok şiddetli şekilde zemmedilmiştir (Câsiye, 45/23). Bu âyette bu kelime çoğul olarak zikredilmiştir. Sebebi ise; kâfirlerin herbirinin, başkasında olmayan kendine ait bir hevâsı vardır ve herbir hevânın da sonunun olmadığına dikkat çekmektir¹⁰⁰⁹.”

“Hevâ” hakkında İzutsu da şu görüşleri serdediyor: “Hevâ kelimesinin manasının kabaca, insan ruhunun şehvetlerden ve hayvânî iştihadan doğan doğal eğilim olduğu söylenebilir. Kur’ân metninde kelimenin hiç değişmeyen anlamı, “insanı doğru yoldan saptırması kaçınılmaz olan şer bir temayüldür¹⁰¹⁰.”

¹⁰⁰⁷ Cavit Sunar, *Tasavvuf ve Kur’ân*, A.Ü.İ.F.D., XIV, s. 65

¹⁰⁰⁸ Bkz. İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, VI, 15-15; Cevherî, *Sihâh* VI, 2537; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XV, 370, 372; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1735.

¹⁰⁰⁹ Râğîb, *Müfredât*, s. 802. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Ta’rifât*, s. 257.

¹⁰¹⁰ İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 190-191. Ayrıca bkz. Mustansır Mîr, *Kur’ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 84; Ali Ünal, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, s. 286-287.

Ebu'l-Bekâ, "hevâ" hakkında şunları söylüyor: "Hevâ, şeriatın onaylamadığı fakat nefsin, hoşlanıp zevk aldığı şehvetlere meyletmesidir. Yani, nefsin arzusudur¹⁰¹¹." Kelimenin çoğulu ise "Ehvâ"dır¹⁰¹².

O halde temel anlamı; "istek ve arzu duymak" olan hevâ, insanı felakete daha doğrusu inkâra götüren bir özelliğe sahiptir. Zira insan, hevâsını kontrol edememiş ve onu, kendisi için seçtiği çok yüce hedefe yönlendirmemiş ise neticede; kendisine göre değerler üretip birtakım ölçüler koyacaktır ve işte o zaman bu insan, Allâh'tan başkasına ubûdiyete ilk adımı atmış olacaktır. Çünkü benimsediği değerler; hem itibari şeylerdir, hem de hedefsizdir. "Hiçbir hedefi olmayan insanın bir şey istemesi; puta tapan eski Arapların bir şeyi istemesi, sonra onu kendisine lider olarak kabul etmesi ve en sonunda da bir hedef olarak benimseyip ilâh edinmesi gibidir. Arapların kendilerine putlar yapıp, sonra da elleriyle yaptıkları bu putlara tapmaya başlaması gibi. Hedefin, senin ona ulaşman için en yüce, en ulu olması gerekirken; senin ortaya koyduğun şeyin itibarı, senin elinde ve senden konum olarak daha aşağıda olur o zaman¹⁰¹³." Bir putperestin kendi elleriyle put yapması ve ona tapması; elindeki nesneye kendi zihin ve hevâsını şekil olarak giydirmesi ve dolayısıyla kendi hevâsına tapmasıdır. Böyle birisi, hakkı düşünmeyip keyfi ne isterse onu ilah edinmiş ve kendi zevkinin sevdasına düşmüş bir kimsedir¹⁰¹⁴. İşte Kur'ân bunu çok şiddetli bir tarzda ifade etmiştir: "*Baksana kendi hevâ ve hevesini ilah edinen, ilmi olduğu halde Allâh'ın kendisini şaşkırtıp, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözlerine de perde çektiği kimsenin haline!*"¹⁰¹⁵ Seyyid Kutub (ö.1966) da bu âyeti, konuya insan psikolojisi açısından yaklaşıp şöyle açıklamaya çalışıyor: "Âyetteki 'hevâsını ilah edinme' ifadesi; dışı vuran bir psikolojik hâleti, derinliğine gözler önünde

¹⁰¹¹ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 962.

¹⁰¹² Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, XX, 346.

¹⁰¹³ Mutahharî, *Fıtrat Üzerine*, s: 85.

¹⁰¹⁴ Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 4321. Daha fazla bilgi için bkz. *a.g.e.*, V, 3590.

¹⁰¹⁵ Câsiye, 45/23. Ayrıca bkz. Furkân, 25/43.

canlandırmaktadır. Böyle bir ruh; sabit ölçüleri yitirir, mazbut değerlerden mahrum olursa; arzu ve isteklerine boyun eğer, şehvetlerinin mahkumu olur, kendisine tapılırsa artık o ruh, hiçbir ölçüyü kabul etmez, hiçbir ciddiliği benimsemez ve hiçbir mantık kaidesini dinlemez. Azgın nefisleri tanrılaştırmaktan ve onlara tapmaktan başka bir şey yapmaz. (.....) Kur'ân burada, sabit bir temeli bırakarak değişik arzulara uyan, kendi hevesine tapınarak düşünce ve hükümlerini; hareket ve duygularının kaynağı durumuna getiren, önünde yerlere kapandığı bir put mevkiine çıkararak onun kölesi olan insan ruhunu, hayret veren bir canlılıkla tasvir ediyor¹⁰¹⁶.” Zaten bu tiplerin, Furkân 25/44'de hayvanlardan daha sapık ve şaşkın oldukları vurgulanıyor. “Halbuki hayvanlar; sahiplerine boyun eğler, kendilerine iyilik ve kötülük yapanları da tanır. Fakat hevâsını ilah edinenler ise; Rablarına boyun eğmez, kendilerine yapılan iyilikleri de bilmezler ve ne azaptan çekinirler, ne de hakka doğru yönelirler¹⁰¹⁷.” Bundan başka, müşrik Arapların taşlardan yaptıkları putlara taptıkları hekesçe malumdur¹⁰¹⁸. Halbuki bu putperestlerin elindeki nesne hem değer bakımından kendisinden aşağıda, hem de o madde kendisi için yaratılmıştır.

İnsanın yaşadığı her asırda özellikle sosyal alanda diğer insanları yönlendirmeye, hem bedenini hem de ruhunu sömürmeye ve yönetmeye kalkışmış, bu maksatla ortaya, belki insan sayısı kadar ideolojiler çıkmıştır. Bunların hepsi de insanın, diğer insanları kendisine kul köle yapma ve tanrılaştırdığı hevâsını (egosunu) tatmin etme çabasıdır. Firavun ve Nemrut gibileri bunun en açık örnekleridir: “*Firavun da dedi ki: “Ey benim danışmanlarım ve devlet adamlarım! Ben, sizin benden başka bir ilâhınız olduğunuzu bilmiyorum.....*¹⁰¹⁹”. Burada Firavun, yalnız ulûhiyetin Allâh'a ait olduğunu tanımamakla kalmıyor, aynı zamanda; “yaratmaya ve yaratıcılık kavramlarına da haksızlık ediyor,

¹⁰¹⁶ Seyyid Kutub, *Fi Zılâl*, VI, 165, VII, 390.

¹⁰¹⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhit*, VI, 459-460. Ayrıca bkz. *a.g.e.*, VII, 48.

¹⁰¹⁸ Bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, XVI, 111.

¹⁰¹⁹ Kasas, 28/38.

hukuk koyma yetkisi kendine aitmiş ve kendi dilediği gibi yaparmış, ne isterse o olurmuş, hükmünü ve idaresini bozacak üst bir makam ve kuvvet yokmuş gibi gösteriyor. Bu sebepten insanlar, onun idaresine boyun eğmekten başka bir şey tanımasın, hep onu sevsin, hep ondan korksun, hep ona kul olsun ve ona tapsın istiyor; hem mabutluk iddia ediyor, hem de ‘sizin için benden başka bir ilah bilmiyorum’ diyor¹⁰²⁰.” Bu türlü hadiseler sadece geçmişte değil “bütün devirlerde, bilhassa ulûhiyete karşı, beşerî varlığın iktidarını gösterme iddiasında olan ve rönesans sonrası Batıya büyük ölçüde hakim olan ve oradan da dünyanın hemen her tarafına yayılan materyalizm ve hümanizm, Kur’ân’ın takbih ettiği hevâyı tanrılaştırmanın çok sayıda tezahürünü sergilemektedir¹⁰²¹.”

Kur’ân’daki geçtiği yerlerde hevânın zıddı, “ilim” ve “ilâhî vahiy”dir. Yani hevânın yanında ilim bulunmaz. “(Sana şu talimatı verdik): Aralarında Allâh’ın indirdiği ile hükmet ve onların (hevâ ve) arzularına uyma. Allâh’ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmamalarına dikkat et...¹⁰²²” İlme tabi olamayan hevâ, önce kendi sahibini saptırır ve şaşkına çevirir. Böyleleri de başkalarını saptırırlar. Kur’ân’da, insanların hevâlarının peşinden gitmelerine “ittibâü’l-hevâ” denir. Yukarıda da geçtiği üzere insanlar, hevâyâ da bir put olarak tapmaktadırlar. Çünkü burada şu daima hatırlanmalıdır: Çeşidi ne olursa olsun, “putlara yapılan her ibadet, Allâh’ın hakkına yapılan bir tecavüzdür¹⁰²³.” Bu ise kesinlikle yasaklanmıştır: “De ki: Allâh’ın dışında taptığınız şeylere tapmak bana yasak edildi. De ki: Ben sizin arzularınıza uymam, aksi halde sapıtırım da hidâyete erenlerden olmam.¹⁰²⁴” Bu noktada bir bakıma ilmin zıtlarından olan ‘zan’ ise, hevâ ile yanyanadırlar¹⁰²⁵. Zaten, hem ‘zan’ hem de ‘hevâ’,

¹⁰²⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3734.

¹⁰²¹ Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerîm Allâh’ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 320-321. İnsanı ilahlaştırmanın felsefi temeli hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Şeriâtî, *İnsan*, s. 83.

¹⁰²² Mâide, 5/49. Ayrıca bkz. Bakara, 2/87, 120, 145; Ra’d, 13/37; Muhammed, 47/14.

¹⁰²³ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, VII, 262.

¹⁰²⁴ En’âm, 6/56. İgili başka âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *Mu’cemü’l-Müfehres*, “h-v-y” md.

¹⁰²⁵ Bkz. Necm, 53/23.

nefsin ürünlerindedir ve her iki durumda da nefis, çoğunlukla kendi işine geleni tercih eder. “Çünkü nefis, her zaman en efdal olanı terkeder¹⁰²⁶.”

Hevâya uymanın ne derece kötü ve büyük bir şey olduğunu şu âyet çok net şekilde vurgulamaktadır: “Eğer hak, onların kötü arzu ve isteklerine uysaydı, mutlaka gökler ve yer ile bunlarda bulunanlar bozulur giderdi.....¹⁰²⁷.” Bu hususta Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Gök kubbesi altında Allâh'tan başka tapılan şeyler içinde hevâdan daha müthişi yoktur¹⁰²⁸.”

3.4.2. İstignâ

Bu kelime “ğ-n-y” kökünden gelmekte olup lügatta; “yetmek, yeterlilik” anlamına gelir. “el-Ğinâ” ise fakirliğin zıddı olan “zenginlik” manasına gelmektedir¹⁰²⁹. Er-Râğib ise bu kavram hakkında şunları söylemektedir: “el-Ğinâ kelimesinin ifade ettiği yeterlilik ve zenginlik anlamının birkaç çeşidi vardır: 1) İhtiyaç sahibi olmamak ki, bu sadece Allâh Taâlâ'ya mahsustur, şu âyetteki gibi: “Göklerde ne var, yerde ne varsa hep O'nundur ve muhakkak ki Allâh ganîdir, hamiddir (hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, bütün övgülere layıktır)” (Hac, 22/64). 2) İhtiyaç azlığı. Şu âyet, bu anlamdadır: “Seni muhtaç bulup ihtiyacını gidermedi mi?” (Duhâ, 93/8). 3) İnsanların, çeşitlerine göre kazanç (sermaye) çokluğudur. Bu manaya da şu âyet delalet eder: “.....ihtiyacı olmayan veli, yetimin malına tenezzül etmesin.....” (Nisâ, 4/6)¹⁰³⁰”

¹⁰²⁶ İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, XIV, 105.

¹⁰²⁷ Mü'minûn, 23/71.

¹⁰²⁸ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebir*, VIII, 103.

¹⁰²⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, IV, 397; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhit*, s. 1700.

¹⁰³⁰ Râğib, *Müfredât*, s. 615-616.

Bu kelimeden türeyen “İstiğnâ” ise; “kendisini hiçbir şeye ve kimseye muhtaç görmemek, tek başına yeterli olmak” demektir. Kelime bu formuyla sadece şu âyette Allâh için kullanılmıştır: “.....Allâh da müstağni olduğunu (hiçbir şeye muhtaç olmadığını) açıkladı. Allâh zengindir, hamde lâyıktır¹⁰³¹.”

“Kişinin kendisini söz, fiil ve bilgi bakımından yeterli sayması” anlamına gelen ‘istiğnâ’; çoğunlukla tekebbür ve kuvvetiyle büyüklenmeyi ifade için kullanılır¹⁰³².

İstiğnânın, küfrî ubûdiyetin temel unsurlarından olması anlamında ise Kur’ân’da üç âyette geçtiğini görmekteyiz: “Ama irşada ihtiyaç duymayana gelince; ¹⁰³³” Burada istiğnâ; “Allâh’a ve O’na iman etmeye ihtiyaç duymayan” anlamına gelemektedir¹⁰³⁴. Mekke müsriklerinin, özellikle de varlıklı aristokrat şahsiyetlerin bu tavrını Nihilizm olarak değerlendiren İzutsu, şu tespitlerde bulunmaktadır: “Kısacası onlar, zeki, kabiliyetli tüccarlar, dünya arzusu ile dolu işadamları idiler. Gelecek hayata, ahirete ait hiçbir şey öğrenmek istemiyorlardı, çünkü onlara göre böyle bir şey olamazdı. Mekkelilerin, Kur’ân’ın tekrar dirilme fikrine karşı olan bu olumsuz davranışları, ancak bu işadamı olmak zihniyetiyle izah edilebilir. Bu, onlarda zengin tüccarların kendine güvenme halini, Kur’ân’ın deyişiyle istiğnâ (kendi başına buyrukluk) halini doğurmuştu¹⁰³⁵.”

“Cimri davranan, bir de kendini güçlü sanıp Allâh’tan müstağni gören¹⁰³⁶” âyetinde ise istiğnâ’ya; sanki Allâh’a ihtiyaç duymayıp O’ndan korkmamak ve dünya lezzeleri ile

¹⁰³¹ Teğâbün, 64/6.

¹⁰³² İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, XXX, 107, 444-445.

¹⁰³³ Abese, 80/5.

¹⁰³⁴ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXII, 52; Ebussuûd, *İrşâdü'l-Akli's-Selim*, IX, 108; Elmalılı, *Hak Dini*, VIII, 5575.

¹⁰³⁵ İzutsu, *Kur’ân’da Allâh ve İnsan*, s:112-113.

¹⁰³⁶ Leyl, 92/8.

şevhetlerini yeterli sayarak kendisini ahiret nimetlerine muhtaç görmemek anlamı da verilmiştir¹⁰³⁷. Çünkü, küfürde ve hakka davetten yüzçevirme hususunda ısrar eden kişi; putların ve kavminin desteğini, dostluğunu yeterli görerek kendisini; Allâh'a ihtiyacı olmayan biri olarak görür¹⁰³⁸. “Cahiliyye adamı, dünyada çok rahat yaşamayı düşünür ama bu hayatın menşei ile ilgilenmez, buna aldırılmaz. Halbuki Kur'ân müslümanları, yaratılmış olduklarını, yaratılışlarının nereden geldiğini düşünmeye davet eder. Eğer bir müslüman mahluk olduğunu unutursa gerçek manada bir müslüman olamaz, büyük günaha düşmüş olur. Mahlukluğunu unutma haline Kur'ân, “tuğyân” ve “istiğnâ” adını veriyor. Birincisi, küstahlık yaparak haddi aşmak, ikincisi de kendini tamamen serbest görmek (Allâh'a muhtaç görmemek) demektir. Bu suretle yaratıklığının farkında olmak Allâh ile insan arasındaki Rab-kul meselesiyle doğrudan ilgilidir¹⁰³⁹.”

Şu iki âyette ise istiğnânın, insanı azgınlığa sürüklediğini görüyoruz: “*Hayır! Rabbinin bunca nimetlerine rağmen kâfir insan, kendisini ihtiyaçsız zannetti diye azar*¹⁰⁴⁰.” Yine İzutsu bu âyette geçen “istiğnâ” ve “tuğyân” kelimelerini semantik olarak değerlendirirken, her ikisi arasındaki ilgiye vurgu yapmış ve şunları söylemiştir: “İstiğnâ fiili anlam olarak tağâ'yla yakından ilintilidir ve ayrıca, insanda kendine aşırı güven ifadesi için de kullanılır. Ama tabii bu ikisi arasında anlamsal yapı itibariyle hayli büyük bir fark mevcut. Tağâ'da temel fikir, suyun kendini aşması fikridir. Her Kur'ân okuyucusu; Kur'ân'ın sürekli olarak, Allâh'ın tek başına olabilecek kadar zengin anlamında ğanî, yani mutlak manada bağımsız ve kendine yeterli olduğu fikrini vurguladığını bilse gerektir. Şimdi konu insan olunca, böylesi bir kendine yeterliliğin varsayılması, yaratıklık duygusunun noksanlığını açığa vurmaktadır; bu kendini bilmezlik ve kibirlilikten başka bir şey değildir. Çünkü Allâh'ın yaratıcı olduğunun

¹⁰³⁷ Bkz. Ebussuûd, *a.g.e.*, IX, 167.

¹⁰³⁸ Bkz. İbn Âşûr, *a.g.e.*, XXX, 382.

¹⁰³⁹ İzutsu, *a.g.e.*, s.155.

¹⁰⁴⁰ Alak, 96/6-7.

inkarını içermektedir. İstiğnâ bu tür haddini bilmezliğin adıdır. Kelime olarak manası **insanın kendini zengin addetmesi ve netice olarak kendi gücüne hadsiz güven duymasdır**¹⁰⁴¹.”

Netice olarak; kendi haddini bilmezliğin en iyi göstergesi olan istiğnâ, aynı zamanda daha önce de ifade ettiğimiz gibi, insanın kendisi ile Yaratıcısının konumunu kasten ya da cehâleten idrak edememektir. Halbuki Allâh ile mahluku arasındaki fark, kıyas bile kabul etmez derecede açıktır. Zira “Allâh ile yarattığı şey arasındaki en temel ayrılık, Allâh’ın sonsuz ve mutlak olması, diğer bütün şeylerin sonlu olmasıdır. Herşeyin bilkuvve olan birtakım imkanları vardır. Fakat miktarı ne kadar büyük olursa olsun hiçbir imkan çokluğu, sonlu olanın sonluluğunu aşıp sonsuzluğa geçmesine izin veremez. Allâh’tan başka herşeyin “ölçüldüğünü” (kader veya takdir) bu yüzden de Allâh’a bağlı olduğunu söylerken; ayrıca, eğer bir yaratık kendi kendine yeterli olduğunu ve bağımsız olduğunu (istiğna, istikbar) ileri sürerse sonsuzluğunu ilan etmiş olup açıkça ulûhiyete ortaklık (şirk) koşmuş olacağını ifade ederken Kur’ân, bunu dile getirmektedir¹⁰⁴².”

3.4.3. İstikbâr

Kendisini Allâh’tan bağımsız, O’na muhtaç olarak kabul etmeyen bir zihin yapısı, artık kendini herşeye yeter görmeye ve herkese karşı üstünlüğünü ilan etmeye kalkışacaktır. Bunun da dildeki ifadesi büyükmek, kendisini büyük görüp başkaları üzerinde otorite ve nüfuz kurmaya başlamaktır. Halbuki gerek realitede gerekse insanlığa gelmiş ilâhi vahiylerde apaçıktır ki, yegâne büyüklük ve en büyük olmak sadece âlemlerin Rabbine mahsustur.

¹⁰⁴¹ Izutsu, a.g.e. , s.202.

¹⁰⁴² Fazlurrahmân, *Ana Komularıyla Kur’ân*, s.146.

Bu başlıkta incelediğimiz kelime “k-b-r” kökünden gelmekte olup “büyüdü, büyük oldu” anlamlarına gelir. Kelimenin zıddı ise; “küçüldü, küçük oldu” anlamındaki “Sağura”dır. “Kibir” de aynı kökten olup “istikbera” kelimesiyle aşağı yukarı aynı anlamdadır. İstikbâr ise, “büyüklenmek, yücelik taslamak, birşeyi küçümseyerek kendisine bir azamet vermek” anlamlarına gelmektedir¹⁰⁴³.

Zebîdî (ö.1183/1769) ise bu kelimeyi şöyle izah ediyor: “K-b-r kökünden gelen ‘tekebbür ve istikbâr’; ‘büyüklenmek’ manasına gelir. “*Dünyada haksız yere büyüklük taslayanları, âyetlerimi gereği gibi anlamaktan uzaklaştırırım...*¹⁰⁴⁴” âyetindeki ‘tekebbür’ hakkında Zeccâc (ö.311/923) şunları söylemiş: Onların tekebbür göstermelerinin anlamı; kendilerini halkın en üstün kişileri olarak görmeleri ve başkalarına ait olan hakların, kendilerine ait olduğunu kabul etmeleridir. Halbuki ‘büyüklük’ sıfatı, sadece Allâh’a aittir. Çünkü O, hiçkimsenin eşi ve benzeri olmadığı bir üsütünlük ve kudret sahibidir¹⁰⁴⁵.”

Kâfirlerin istikbârı ise, kendilerine teklif edilen iman davetini tekebbürden dolayı kabul etmeyip bundan yüzçevirmeleridir. Buna dair âyetler çoktur: “*Demek size her ne zaman bir peygamber gelip de nefislerinizin hoşlanmadığı birşey getirirse kafa tutacak, onların kimine yalancı deyip kimini öldüreceksiniz ha!*¹⁰⁴⁶”. Bu âyette ‘istikbâr’: “Rasüllere ittibâdan büyüklenmek; kendilerini, inanç ve fikirlerini, rasüllere itaatten çok daha yüksek görüp beğenmektir¹⁰⁴⁷.” Dolayısıyla bu kelime; “elindeki imkanlarla başkalarına

¹⁰⁴³ Bkz. İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyis*, V, 153-154; Cevherî, *Sihâh* II, 801-802; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, V, 128-126, 129-130; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, s. 601. Ayrıca bkz. Rağîb, *Müfredât*, s.696-698.

¹⁰⁴⁴ A’râf, 7/146.

¹⁰⁴⁵ Zebîdî, *Tâcü’l-Arûs*, VII, 431.

¹⁰⁴⁶ Bakara, 2/87. Ayrıca bkz. Sa’d, 38/75. Başka âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “k-b-r” md.

¹⁰⁴⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru’t-Tahrir*, I, 598.

karşı şişinmeyi, gösteriş yapmayı; bunların verdiği sâikle Allâh'a itâat ve ubûdiyeti ikrara tenezzül bile etmemeyi" ifade etmektedir¹⁰⁴⁸.

Bu kelimeyi, Kur'ân içinde geçen en önemli olumsuz niteleyicilerden gören Izutsu; bunun; "kibirleşip kabarmak, hoyratça ve küstahça davranmak" anlamına geldiğini ve kâfiri en iyi tanıtan sıfat olduğu görüşündedir. Ayrıca bunu, küfür kavramındaki "tepeden bakma" ögesi olarak kabul etmekte ve Kur'ân'ın bu ögeyi çokça vurguladığını ifade ederek böylece; dini manada kâfiri, insanları küçük gören ve kendisi ile övünen bir kişi olarak tanımlamaktadır¹⁰⁴⁹.

İstikbâr ve tekebbürün sebeplerinin; zenginlik¹⁰⁵⁰, üstünlük iddiası¹⁰⁵¹, hevâ ve heves yani keyfiliğin yanısıra en önemlisi olarak da, "kişinin kendisini haddinçen fazla önemli görmesi" olduğunu söyleyebiliriz.

Böylece istikbârın da, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin dayandığı önemli temellerden olduğunu görmüş olmaktadır. Çünkü burada da insan, kendi konumu ile Rabbinin kadrini idrak edememiş ve sadece O'nun hakkı olan "büyüklük" sıfatını kendisine mal etmeye kalkışmıştır. Yani hak gasbına kalkışmış olmaktadır.

3.4.4. Zanna İttiba

Allâh'tan başkasına yapılan ubûdiyetin temellerinden bir diğeri de, içerisinde şüphe ve bilgisizlik bulunan Zan'dır. Bu kelimenin lügatta; hem "şüphe" hem de "yakîn" olmak

¹⁰⁴⁸ Bkz. el-Askerî, *el-Furûk*, s. 273; Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 28.

¹⁰⁴⁹ Bkz. Izutsu, *a.g.e.*, s. 67, 193.

¹⁰⁵⁰ Bkz. Alak, 96/6-7.

¹⁰⁵¹ Bkz. A'râf, 7/12; Sa'd, 38/75-76.

üzere iki anlamı vardır. Fakat bu yakîn, tam ve net bir yakîn değil, ancak düşünce ve fikirden ortaya çıkan bir yakîndir¹⁰⁵².

“Bağlayıcı olmayan kanaatin iki tarafı arasındaki tercih edilen tereddüt¹⁰⁵³” anlamı verilen zannı er-Râğıb da şöyle tanımlamaktadır: “Zan, bir işaret ve emareden ortaya çıkan şeyin de ismidir. Bu emare ne zaman kuvvetlenirse zan, ilme dönüşür; çok zayıfladığı zaman ise vehim sınırını bile aşar¹⁰⁵⁴.”

Lügavî anlamlarını gördüğümüz zan, inanç noktasında Allâh’ın dışındakilere ubûdiyette bulunanların dayanaklarından birisidir. Yani onların mesnetleri hiçbir zaman hak değil; zan, şüphe ve bildiklerini iddia ettikleri yarım yamalak bilgileridir. Halbuki zan, hiçbir zamanı gerçeğe dayanmaz ve hakkı ifade etmez: “Onların çoğu sadece zanna uyarlar. Halbuki zan, asla gerçeğin yerini tutmaz. Allâh onların bütün yaptıklarını hakıyla bilir¹⁰⁵⁵.” Âyette de görüldüğü gibi, Kur’ân anlayışında zann’ın ilme temelden zıt olduğu, müşriklerin kulluk ettiği sahte ilahların da zannın ürünlerinden başkaca birşey olmadıkları çok açık olarak ortaya çıkmaktadır. “Çünkü müşriklerin çoğu, Allâh’ı kabul noktasında sağlam delile değil, sadece geçmiş atalarından aldıkları birtakım duyumlara dayanmaktadırlar¹⁰⁵⁶.”

Kur’ân’ın tebliğcisi olan Hz. Peygamber (s.a.v.), elinde en sağlam bilgi varken başkalarının zannına tabi olmama konusunda uyarılmıştır: “Yeryüzünde bulunanların çoğuna uyacak olursan, seni Allâh’ın yolundan saptırırlar. Onlar zandan başka bir şeye tâbi olmaz, yalandan başka söz de söylemezler¹⁰⁵⁷.” Aynen kendilerinin ürettiği taptıkları

¹⁰⁵² Bkz. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 272, 274.

¹⁰⁵³ Bkz. Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1566.

¹⁰⁵⁴ Râğıb, *Müfredât*, s.539. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 144.

¹⁰⁵⁵ Yûnus, 10/36. Ayrıca bkz. aynı sure, 10/66; Necm, 53/27-28.

¹⁰⁵⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XVII, 75.

¹⁰⁵⁷ En'âm, 6/116.

ilahlarını zanna dayandırdıkları gibi, Allâh hakkında da zanna uyanların düştüğü durumu şu âyet güzel bir şekilde anlatmaktadır: “İşte Rabbiniz hakkında beslediğiniz bu zandır ki sizi mahvetti de o yüzden hüsrana uğrayanlardan oldunuz¹⁰⁵⁸.”

3.4.5. Nefse Ubûdiyet

Aslında Allâh'tan başkasına ubûdiyetin her safha ve boyutunda etkin rol oynadığını gördüğümüz nefis, Allâh'a karşı sergilenen her tavrın temel dayanağıdır. Kendisiyle devamlı mücadele etmek esası üzerine bina edilen Tasavvufun sâlikleri, nefsi şöyle niteleyip değerlendirmişlerdir: “Nefis, mebde-i şirktir. Vücut ülkesinde keferenin kralı gibidir. Âzâ ve kuvvetler ordusunu kendisine bend etmiştir¹⁰⁵⁹.”

Bu kelime sözlükte; “ruh, can ve kişinin öz varlığı” anlamlarına gelmektedir¹⁰⁶⁰. Kur’ân; **emmâre**, **levvâme** ve **mutmeinne** olmak üzere nefsin üç çeşidinden bahsetmektedir¹⁰⁶¹. Bunlar, alimler tarafından şu şekilde tarif edilmiştir: “Nefs-i Emmâre; bedenî tabiate yönelir ve aşağılık tatlarla şehvetleri emreder, kalbi aşağılık yönere çeker. Neticede bu çeşit nefis, şerhlerin odağı ve kötü ahlakın kaynağıdır. Nefs-i Levvâme: Nefsin bu çeşidi ise kalbin nuru ile aydınlanan nefistir ki, kendisiyle gaflet uykusundan uyanılan bir güçtür. Nefs-i Mutmeinne; bu da kalbin nuru ile öyle aydınlanmış nefistir ki, kötü haslet ve sıfatlardan tamamen sıyrılıp güzel ahlakla mücehhez olmuştur¹⁰⁶².”

İnsanın iç benliğini ve şahsiyetini oluşturan nefsin, konumuzu ilgilendiren yönü birinci çeşit nefis yani “nefs-i emmâre”dir. Beşerin kendi özü olan “insânî şuur, bize kendini

¹⁰⁵⁸ Fussilet, 41/23.

¹⁰⁵⁹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, II, 2.

¹⁰⁶⁰ Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, V, 460; Cevherî, *Sihâh* III, 984; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VI, 333-335; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 745.

¹⁰⁶¹ Bkz sırasıyla, Yûsuf, 12/53; Kıyâmet, 75/2; Fecr, 89/27.

¹⁰⁶² Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 242-243.

beğenmişlik ve gururlu bir akılcılık telkin etmekte ego-centric (ben-merkezli, bencil) ve etno-centric (kavim-merkezli) hatta tabir caizse insan-merkezli (tabiatı küçümseyen ve tahrip eden) bir dünya görüşüne sevketmektedir¹⁰⁶³.” Neticede de insan, Rabbini ve yaratıcısını arayıp O’na râm olacağı yerde öyle bir noktaya gelir ki; sahip olduğu herşey kendinden olmadığı ve kendine ait bulunmadığı halde nefis ve şeytanın etkisiyle kendini herşey olarak görebilir¹⁰⁶⁴. Hatta Firavun’un yaptığı gibi rablığını bile ilan eder. Ya da Kur’ân’ın ifadesiyle Hak dışında bütün bâtıllara saparak onlara kul olur:

“Bu böyle... Çünkü Allâh hakkın, gerçeğin ta kendisidir. Müşriklerin O’ndan başka yalvardıkları tanrılar ise bâtılın ta kendisidir ve tam anlamıyla yüce ve büyük olan da ancak Allâh’tır¹⁰⁶⁵.” Bu âyette geçen bâtılı değerlendirirken İzutsu bunun; nefsin yani “insan kaprisinin” aptalca bir icadı ve bazı isimlerden başka bir şey olmadıklarına, mesnetsiz bir masal olduklarına vurgu yapmaktadır¹⁰⁶⁶. Zaten Kur’ân da putların, insan nefsinin ürünü olduğunu ifade etmektedir: *“Bunlar (putlar), sizin ve atalarınızın taktığı isimlerden başka bir şey değildir. Allâh onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir. Onlar ancak zanna ve nefislerinin arzusuna uyuyorlar. Halbuki kendilerine Rableri tarafından yol gösterici gelmiştir¹⁰⁶⁷.”*

İnsanda bulunan şuur, aslında Yaratıcının varlık ve sıfatlarının tecellilerini idrak etmeye yardımcı olmaktadır. Ancak bunun tersi istikametinde yönlendirilen nefis, bir müddet sonra yukarıda da anlattığımız gibi, kendisini yeterli görerek Allâh’tan müstağnî ve bağımsız olma zehâbına sürüklenecektir. Böyle bir gidişin sonucu da şirke kadar varabilecektir. Nitekim “bu tutum bazı filozoflarda görülmektedir. Burası bir bıçak sırtı gibidir, tehlikesi yakındır. İnsanlar, hududunda durmayı bilmelidirler. O benlik ile birlikte

¹⁰⁶³ Şahin Uçar, *Varlığın Mânâ ve Mazmûnu*, İz Yayıncılık, İstanbul-1995, s. 158.

¹⁰⁶⁴ Ali Ünal, *Kur’ân’da Temel Kavramlar*, s. 211.

¹⁰⁶⁵ Hac, 22/62; Lokmân, 31/30.

¹⁰⁶⁶ İzutsu, *Kur’ân’da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 141.

¹⁰⁶⁷ Necm, 53/23.

acz, fakr ve noksanını, Allâh'a olan ihtiyacını bilip kul olmalıdır. İşte bu anlayış da peygamberlerin yoludur¹⁰⁶⁸.”

3.4.6. Şeytana Uyma

İlk insanın yaratılışıyla birlikte beşeriyete düşmanlığını ve aslî görevini ilan eden şeytan; insaların, kendisi gibi Yaratıcıya isyan etmelerini arzu etmiş ve onların Allâh'tan başkasına ubûdiyete sapmalarında çok önemli bir rol oynamıştır. Hatta bunu yapacağına dair Allâh Taâlâ'nın huzurunda andıçmış ancak, Yüce Allâh da kullarına bundan kurtulmanın yolunu şöyle göstermiştir: “İblis: *Senin mutlak kudretine andolsun ki, onların hepsini mutlaka azdıracam. Ancak onlardan ihlâslı kulların hariç dedi*¹⁰⁶⁹.”

Aslında şeytanın insanlar üzerinde herhangi bir hakimiyeti yoktur ve Kur'ân'ın ifadesiyle o, sadece izinden takip ederek kendisini dost edinenlerde önemli bir otorite kurmuştur. Bu nüfuz ve çalımları, Allâh'a cân-ı gönülden inanıp bağlananlara tesir edemez¹⁰⁷⁰. Bu noktaya dikkat çekerek vurgu yapan Fazlurrahman da şunları söylemektedir: “Şeytanın pençeleri tek başına pek güçlü değildir. Onu asıl güçlü yapan, insandaki irade zayıflığı, ahlaki cesaretin olmayışı ve gereken takvanın bulunmayışıdır. Kur'ân'a göre şeytanın aldatması, kişinin ümitsizliğinden ve ne yapacağını bilemeyişinden kaynaklanmaktadır. (...) En çok kullandığı hile ise “süsleme” veya dünyanın süflî şeylerini süslü ve çekici göstermek, ya da çok iyi neticeler verecek olan bir şeyi korkunç ve yapması çok güçmüş gibi göstermektir¹⁰⁷¹.”

¹⁰⁶⁸ Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 186.

¹⁰⁶⁹ Sa'd, 38/82-83.

¹⁰⁷⁰ Bkz. Nahl, 16/99-100.

¹⁰⁷¹ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 239. İlgili âyetler için bkz. En'âm, 6/43; Enfâl, 8/38; Nahl, 16/63; Ankebût, 29/38; 47/25; 3/175.

Şeytanın insanlar üzerinde uyguladığı saptırma ve inkar taktiklerinden birisine de şöyle dikkat çekiliyor: “Şeytan, açık bütün kapıları göstermeyip, kapalı bir iki kapıyı göstererek, bütün kapıların kapalı olduğunu insanlara telkin etmeye çalışır. Şeytan; insanları, mahlukatın ve yaratılışın bir gayesi ve hikmetinin olmadığını anlatmak suretiyle, ulûhiyyeti inkara sevk etmek ister¹⁰⁷².”

Yüce Allâh, şeytanın izinden gidip ona tabi olmayı yasaklamış ve bu konuda insanları, bir süre içinde en az birkaç kez uyarmıştır¹⁰⁷³. Ona uyup peşinden gitmek; ona ubûdiyyette bulunmak olarak nitelendirilmiş ve bu en çirkin hareket, tüm beşeriyete hitab edilerek kesinlikle yasaklanmıştır: *"Ey Adem oğulları! Size şeytana tapmayın, çünkü o sizin apaçık bir düşmanınızdır" demedim mi?*¹⁰⁷⁴

Bütün bunlardan başka insan, şeytandan gelecek gizli fısıltı ve vesveslere karşı da uyarılarak dikkati çekilmiş ve bu konuda sadece Alâh'a sığınması emredilmiştir: *"Eğer şeytandan gelen kötü bir düşünce seni dürtecek olursa, hemen Allâh'a sığın. Çünkü O, işiten, bilendir"*¹⁰⁷⁵. Âyette de vurgulandığı gibi, şeytan igvâsının çaresi; Allâh'a sığınmaktır¹⁰⁷⁶.

¹⁰⁷² Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıyıyor?*, s: 208.

¹⁰⁷³ Bkz. Bakara, 2/168-169, 208.

¹⁰⁷⁴ Yâsîn, 36/60.

¹⁰⁷⁵ Fussilet, 41/36. Ayrıca bkz. Nâs, 114/1-6.

¹⁰⁷⁶ Bkz. İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tahrîr ve 't-Tenvîr*, XXIV, 286.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. UBÛDİYETİN BOYUTLARI VE YANSIMALARI

İnsanlar, yaratılış bakımından her ne kadar aynı ilâhî kanun ve şartlara tabi iseler de; eğilim, kabiliyet, akıl seviyesi ve diğer bedenî ve rûhî yapıları bakımından birbirlerinden farklı özelliklere sahiptirler. Yani nasıl ki insanların yaratılış maddeleri olan toprak, değişik renk ve yapısal özelliklere sahipse¹⁰⁷⁷; aynen onlar da farklı fitrî özellikleri olan varlıklardır. O'nu yaratan Yüce Allâh da her insana güç ve kabiliyetini aşmayacak şekilde kulluk vazifesini yüklemiştir. İşte bunlardan hareketle Kurân'da anlatılan ubûdiyetin de, farklı derece ve merhaleleri olduğunu söyleyebiliriz.

Biz bu bölümde ubûdiyetin değişik derece ve merhaleleri dediğimiz yönlerini daha kapsamlı bir ifade olarak gördüğümüz “ubûdiyetin boyutları” şeklinde ele almaya çalışacağız. Tabii ki boyut denilince matematiksel verileri ifade eden ölçüleri kasetmediğimiz özellikle bilinmelidir. Zaten ubûdiyet gibi, insanın öncelikle vicdan ve ruh dünyasında iman olarak, daha sonra da fiil ve amel olarak gerçekleşen bir hususun rakamsal ölçülerle hiçbir ilgisi olmadığı herkesçe müsellemdir. Bizim burada yapmak istediğimiz şey mesela; insanın, Allâh'ın kudreti karşısında duyduğu saygı, Kur'ân'da korku anlamında “takvâ”, “haşyet”, “havf”, “vecel” vb. kavramlarla ifade edilirken, aynı zamanda bu korkunun içe yansıması olan “kalplerin ürperip titremesi”¹⁰⁷⁸; dışa yansıması ve tezahürü olan “tüylerin ve tenin titreyip diken diken olması”¹⁰⁷⁹ şeklinde dile getirilen durumları, ubûdiyetin boyutları olarak tespit edip ortaya koymaktır. Aynı şekilde bir namaz veya zekat ibadetinin, onları yapan kişinin kendisinde ve çevresinde fiilî olarak ferdî ve içtimâî boyutta yaşandığını görmekteyiz. Bazıları bunları farz

¹⁰⁷⁷ Bkz. Fâtır , 35/27.

¹⁰⁷⁸ Bkz. Zümer, 39/23.

¹⁰⁷⁹ Bkz. Hac, 22/35.

seviyesinde yaşarken bazıları da dinin gösterdiği ölçüde sırf Allâh'a yaklaşmak maksadıyla nafil seviyesinde de yapmaktadır. Demek ki ubûdiyetin değişik boyutlarda yaşandığı bir vakıadır. Çünkü bazılarının Allâh'a karşı sevgisini ve O'nun rızasını kazanma isteği, başkalarından daha fazladır ve sırf bu gaye ile nafil ibadetler yapar. Artık o dereceye gelir ki, Allâh'ın sevgili kulu olur¹⁰⁸⁰. Ubûdiyetin daha önce iki temel kısma ayırdığımız "Allâh'a Ubûdiyet" ve "Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet" sınıflarında da boyutlarının olduğu burada işlenecektir. Ancak her ibadet ve amelin detayına girilmeyip onları, insanın fitrî özelliklerine göre "hissî-ma'nevî", "fizîkî-amelî", "ferdî" ve "ictimâî" yönlerden guruplandırıp ele alacağız.

4.1. Ubûdiyetin Boyutları Olduğuna Dair Mesnetler

Ubûdiyetin bazı boyutlarının olduğunu İslam alimleri de açıkça olmasa da kısmen değişik adlarla ele almışlardır. Bu konuda İbn Kayyim el-Cevziyye'nin (ö.781/1350) *Medâricü's-Salikîn* adlı eserine koyduğu isim dikkat çekicidir. Bu eserde ubûdiyet, çeşitli merhaleler ve derecelerde ele alınıp işlenmiştir¹⁰⁸¹.

Aslında ubûdiyet, Allâh'a yaklaşmanın ve O'nunla aramızda bir bağ kurup bunu değişik düzeyde daha da kuvvetlendirme çabasıdır. "Kulluk, daha da ileri, kulluk edenle kulluk edilen arasında, birincinin ikinciye çeşitli derecelerde yükselerek yaklaşmasını ve kavuşmasını sağlayan bir bağlılıktır. Yükselerek yaklaşma ve kavuşma gücü de, derece derece insanların kendilerindedir. "Yalnız Sana ibadet ederiz..." (Fâtiha, 1/4) ayetindeki yalvaran, insanda açıkça görülen kudret sıfatı buna delildir¹⁰⁸²."

¹⁰⁸⁰ İlgili hadis için bkz. Buhârî, *Rikâk* 38.

¹⁰⁸¹ Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-Salikîn*, I, 90-135, 333-409.

¹⁰⁸² Cavit Sunar, *Namazdan Maksat Nedir?*, A.Ü.İ.F.D., XIII, 31. Ayrıca bkz. Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, 43-44.

Ubûdiyette her amele göre karşılığın olduğunu bildiren “*Herkesin yaptığı işlere göre dereceleri vardır. Sonuçta Allâh, onlara işlerinin karşılığını tam tamına ödeyecek, onlar asla haksızlığa maruz kalmayacaklardır*¹⁰⁸³.” ayeti de, insanın yaşadığı ubûdîyetin derece ve boyutlarının olduğuna işaret etmektedir. “Nitekim iman veya küfür, itâat veya isyan olsun; herkesin bu noktalarda dereceleri vardır¹⁰⁸⁴.”

İnsanların Allâh’ı tanıyıp bilmeleri bile çeşitli boyutlarda olmaktadır. Mesela; avâmın, filozofun, velînin ve peygamberin bilmesi böyledir. Bundan dolayı dindarlık, şahsi bir iştir. Ulûhiyyet şuuru ve O’na iman derecesi insandan insana değişir¹⁰⁸⁵. Nitekim Kur’ân’da peygamberlerin bile birbirinden farklı olduğu şöyle vurgulanmıştır: “*İşte şimdiye kadar zikrettiğimiz rasüllerden kimini kimine üstün kıldık. Allâh onlardan bazısına hitap buyurdu, bazısını birçok derecelerle yükseltti*¹⁰⁸⁶.” Ancak, peygamberlerin Allâh’ı tanımalarında bir farklılık yoktur. Çünkü onlar, aynı vahiy kaynağına muhataptırlar ve dolayısıyla Allâh’ın ulûhiyyetini direkt olarak vahiyle tanırlar. Burada şunu bilmeliyiz ki; “peygamberler, ancak ilâhî emri temsil ederler. Özel üstünlükleri, kişisel iradeleri ve vekâletleri ilâhî emirde yokolmuştur. Onlar kayıtsız-şartsız kendi dileklerini yapamazlar¹⁰⁸⁷.”

Ubûdîyetin, insan hayatının tamamını kapsadığı ve onun sergilediği tüm fiziksel ve ruhsal davranışları Allâh’a görelilik esasına uygun düzenlemeyi hedeflediğini düşünürsek; Yüce Yaratıcının insan için birtakım hedefler amaçladığını söyleyebiliriz. “Allâh’ın ibadetlerle ve bu ibadetlerdeki kulu için hedeflediği ideal gayeler, onların şekillerinde, şartlarında ve unsurlarında gizlidir. Bu gayelerin neler olduğu, herşeyden önce yapısal

¹⁰⁸³ Ahkâf, 46/19.

¹⁰⁸⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVIII, 22; İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr*, XXVI, 41.

¹⁰⁸⁵ Bkz. Muhammed Hamidullâh, *İslam Peygamberi*, II, 719; Abdülkerîm Hatîb, *Allâh*, s: 331 vd.

¹⁰⁸⁶ Bakara, 2/253. Peygamberlerin birbirinden üstünlükleri konusunda geniş bilgi için bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, VI, 171.

¹⁰⁸⁷ Elmalılı, *Hak Dini*, II, 844.

olguların, genel İslâmî prensipler çerçevesi ve ibadet mantığı içinde anlamlandırılmalarıyla ortaya çıkar. Ne var ki, bu gayelerin bir kısmını insanın sırf derûnî, yani kişisel psikolojik yönüyle ilgili, bir kısmının ise, harici kişisel ve toplumsal yönüyle ilgili olabileceklerini düşündüğümüzde, birincilerin bir başka kimse tarafından, hatta ibadet yapanın bile manalandırması imkansızdır. Çünkü onlar öyle derûnî haz ve duygulardır ki, dışta ifadeleri imkansızdır. İşte bu yöndendir ki ibadet, kişiyle Allâh arasında bir “vicdan işi”dir denebilir. Fakat ibadetlerin ikinci kısım gayeleri, yani insanın harici kişisel ve toplumsal yaşantısıyla ilgili olanları, bir ölçüde ibadet olgusu içinde aklen manalandırılabilirler. Bu manada da, ibadet “toplumsal”dır denebilir¹⁰⁸⁸.”

Mesuliyetler açısından da ubûdiyetin boyutları farklıdır ve kişiye göre bu vazifeler değişir. Mesela devlet yöneticisinden alimlere kadar herkesin gücüne göre vazife ve sorumlulukları çeşitlilik arzeder. Bundan başka ubûdiyetin çeşitli boyutlarının olmasında sadece mesuliyetlerin değil, insanın sahip olduğu çeşitli rûhî özelliklerin de etkisi vardır.¹⁰⁸⁹

Daha önce de zikrettiğimiz meşhur Cibrîl hadisinde, insanın yaşayacağı ubûdiyetin temel esasları iman, islam ve ihsan şeklinde zikredilmiştir. Tabii ki herkesin çeşitli sebeplerden dolayı ubûdiyeti yaşayamadığı da olmaktadır. Ancak, Allâh’ı görüyormuşçasına icra edilen bir ibadet, ubûdiyetin en ideal boyutudur.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere her insanın, Allâh’ı tanınması, O’nun kudret ve büyüklüğünü, sıfatlarının gerek kendi üzerinde gerekse içinde yaşadığı tabiatta hissedebilmesi farklı farklıdır. Dolayısıyla imana götüren en büyük âmil olan ilim, azlığı

¹⁰⁸⁸ Mehmet Bayrakdar, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, Önsöz.

¹⁰⁸⁹ Bkz. Abdülazîm Mansûr, *Vâcibâtü'l-Ubûdiyye lillâh*, Kahire-1971, s. 33; *Mefhûmu'l-Ubûdiyye fi'l-Kur'ân*, s. 29; Fethullâh Şîrvânî, *İbâdet Hakkında Risâle*, vr. 31a-32b.

ya da çokluğuna göre sahibinde bir iman derecesi oluşturur. Mesela Kur'ân; Allâh'a iman ve O'nun azametinden en çok, ilim sahiplerinin korkup saygı duyduğunu vurgulamaktadır: “..Kulları içinde ancak âlimler, Allâh'ı lazım geldiği tarzda tazim ederler¹⁰⁹⁰.” Çünkü âlim, Allâh'ı tanıyıp bilir ve O'ndan korkup O'ndan ümit eder. İşte bu, âlimin âbiden daha yüksek derecede olduğuna bir delildir¹⁰⁹¹. Zira, “bir şeyin şanına saygı, onun hakkında olan bilgi ve bilginin derecesiyle uyumlu olur. Bir kulun da Allâh'a dair ilmi ne kadar mükemmel ise, korkusu da o oranda mükemmel olur¹⁰⁹².” Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ben, sizin Allâh'tan en çok korkmanız ve en çok müttaki olanınızım¹⁰⁹³.”

İmandaki artma ve eksilme de, Allâh'a ubûdiyetin boyutlarının olduğunu gösterir. Zira insan, mükellef tutulduğu İslamın rükünlerini ancak Allâh'a imanı veya O'nu inkarı ölçüsünde yerine getirir. Yine bunlar ölçüsünde iman, islam ve ihsan sıfatlarıyla nitelenebilir; Allâh'a ibadetten yüzçevirmesi ve üzerine yüklenen vazifeleri ifası da ancak Allâh'a olan imanı veya Onu inkar nispetinde mümkün olur¹⁰⁹⁴.

4.2. Allâh'a Ubûdiyetin Boyutları

İnsan fitratının; Yaratıcısını tanıması ve O'nu Rab olarak kabul etmesi, imanın ilk adımıdır. Değişik kabiliyet, karakter ve kapasitelerde yaratılan insanların, Allâh'ı tanıma, O'na iman etme dereceleri ve boyutları da farklı farklıdır. Allâh'a ubûdiyet de, fitrî farklılıklara göre insanın iç ve dış dünyasında kendisini değişik boyutlarda gösterebilir.

¹⁰⁹⁰ Fâtır, 35/28.

¹⁰⁹¹ Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI, 20.

¹⁰⁹² Elmalılı, *Hak Dini*, VI, 3991. Ayrıca bkz. İbn Âşûr, *Tefsiru't-Tahrîr*, XXII, 304.

¹⁰⁹³ Buhârî, *Nikâh* 1; Müslim, *Sıyâm* 74, 79; Ebû Dâvûd, *Savn* 36; Muvatta', *Sıyâm* 9; Ahmed b. Hanbel, III, 156, 226, 245, VI, 67, 122.

¹⁰⁹⁴ Üde, *et-Tetavvur*, s:88.

Bu başlık altında, insanın Allâh'a ubûdiyetini bu yönden, ara başlıklarla ve bazı örnekler vererek incelemeye çalışacağız.

4.2.1. Allâh'a Ubûdiyetin Hissî-Manevî Boyutları

Daha önce de söylediğimiz gibi insan; hem ruhu ve duygularıyla, hem de bedeni ve onun istekleriyle bir bütündür. Yani "Allâh sadece bizim maddi olan bedenimizin yaratıcısı değildir. O, aynı zamanda gelişmeye son derece müsait ve pek çok çeşitleri bulunan aklî-ruhî meleke ve manevî kabiliyetlerimizi de yaratandır"¹⁰⁹⁵.

İnsanı iyi tahlil eden mutasavvıflar da bu gerçeğe şöyle işaret etmişlerdir: "İnsan iki surette halk olundu: sûret-i hissiyye, sûret-i manevîyye. Hüsn-ü takvim ikisine de şamildir"¹⁰⁹⁶.

İnsanın duygu dünyası da ubûdiyet kapsamına alınmıştır. Çünkü Kur'ân'da anlatılan yaratılışla ilgili olaylara, cennet ve cehennem manzaralarına, tabiattaki eşsiz manzaraların hikmetine dikkat çeken âyetler; hep insanın hislerini Allâh'a ubûdiyete doğru coşturucu bir gayeye müteveccihdir. Bundan başka insanın gülmesi, ağlaması, korkup sevinmesiyle ilgili geçen Kur'ân tabirlerinden, ubûdiyetin hissî manevî boyutlarının olduğunu anlamak mümkündür. Allâh'a iman ve O'na giden yolda aklın yanında hislerin de büyük rolü vardır. "Çünkü iman insanda, iman mevzularını bilmenin ötesinde, başka bir duyguya ihtiyaç gösterir. İnsan her zaman bilgisi ölçüsünde iman etmez. İnanacağı şeyi hissetmesi, yaşaması, inanç mevzuuna ruhi uygunluğu ölçüsünde inanır"¹⁰⁹⁷.

¹⁰⁹⁵ Muhammed Hamîdullâh, *İslam Peygamberi*, II, 720.

¹⁰⁹⁶ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbu'n-Netice*, II, 178. Ayrıca bkz. Mutahhari, *Fitrat Üzerine*, s: 143.

¹⁰⁹⁷ Akkâd, Abbâs Mahmûd, *Allâh (Kitâb fî Neş'eti'l-Akide)*, Dâru'l-Maârif, Mısır-1947, s. 47.

Yine aynı şekilde “Kur’an’da bir taraftan Allâh’ın âyetlerini zeka ve zihin yoluyla tezekkür ve tefekkür eden iman sahiplerinin elde ettikleri ikân, yakîn ve şuhûd gibi güzel hallere şahit olurken, diğer taraftan zeka ve zihnin ötesinde ancak his (sezgi) yolu ile bilinebilen, sekînet, itmi’nân, maiyyet, kurbiyyet, muhabbet ve velayet gibi gönül âlemi ile ilgili kavramlara şahit olmaktayız. Bilindiği gibi bir şeyi akıl ve zihin yoluyla kabul etmek başkadır; aklın ve zihnin kabul ettiğini gönül aleminde yahut ruhunda, vicdanında his (sezgi) (duygu) yolu ile hissetmek ve yaşamak daha bir başkadır. İşte imanda his safhası deyince, akıl ve tefekkür yolu ile değil de, sevgi gibi his yolu ile sezilen, hissedilen haller kastedilmiştir¹⁰⁹⁸.” Belki herşeyin laboratuvarında incelenip maddî aklın ön plana çıktığı şu asrımızda, gerek sosyal ve gerekse ferdî bozulmanın temelinde duygularımızı Allâh’a kul olmaya yönlendiremeyişimizin etkisini görmek mümkündür.

Halbuki, Allâh’ın ismi zikredildiğinde kalplerinin titrediğini hisseden inanmış insanlar¹⁰⁹⁹, ubûdiyetin hissî boyutunu yaşayan kimselerdir. “Böyle kullar sırf Allâh’ın ism-i celîli söylendiği, sıfatlarından bahsolunmaksızın ve fiillerinden, kudretinden hiçbirini gösterilmeksizin yalnızca ‘Allâh’ denildiği zaman yürekleri oynar, kalplerini rahmet ümidi ve sevgi heyecanı kaplar, muhabbetle karışık bir korku sarar, Allâh’ın azamet ve ihtişamından kaynaklanan bir ürperti kaplar¹¹⁰⁰.” Çünkü “Kur’ân’da, nazarı psikoloji ilmi bulunmaz, bizzat yaşanan ruhi tecrübelerle Allâh, duyulur, tanınır, yakîne erilir¹¹⁰¹.” Ayrıca, “rahmet ve ihsan âyetlerini duyanlarda bir ferahlama meydana gelir, kalpleri de Allâh’ı zikir için yumuşar. Ancak bu iki hal, sadece azap ve rahmet âyetlerini duymaya hasredilemez. Aksine, bu boyutlarda hiçbir sınır ve tehdid yoktur¹¹⁰².”

¹⁰⁹⁸ Hidayet Aköz, *Kur’ân’da Allâh-Kul İlişkisi*, s: 149.

¹⁰⁹⁹ Bkz. Enfâl, 8/2; Zümer, 39/23.

¹¹⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2367.

¹¹⁰¹ Veli Ulutürk, *Kur’ân-ı Kerîm Allâh’ı Nasıl Tanıtıyor?*, s: 229. İbadetlerin manevî yönüyle ilgili bkz.

Habil Şentürk, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber’in İbadet Hayatı*, s. 104.

¹¹⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXVI, 237.

Ubûdiyetin manevî-hissî boyutlarının insan bedeni ve davranışlarında çok önemli bir yeri vardır. Zaten yaptığımız şekli ibadetler, ancak vicdan ve kalpteki imanın bir eseri değil midir?. Bu noktaya dikkat çeken Elmalılı şu tespitlerde bulunmaktadır:

“İnsan varlığında ruh ile bedenin çok ilginç bir ilişkisi vardır ki, düşünce ile duygu, vicdan ile akıl insanın ruhsal varlığında bir bütünlük teşkil eder. Bu ilişkide şahsiyet bütünlüğü meydana gelir. Bu birlik Allâh'ın birliğini tanımaya doğru açılan bir pencere durumundadır. Bu ilişki sebebiyledir ki, ruhta meydana gelen bir etki bedene de etki eder ve bedende meydana gelen bir etkinin ruhta da bir takım sonuçları görülür. Çok sıradan bir misal olmak üzere; ekşi bir şey hayal ettiğimiz zaman bile ağız sulanır, bir faciayı anlatırken bile baş ağrısı, heyecan veya baygınlık meydana gelebilir ki, bunlar ruhtan bedene gelen etkinin göstergeleridir. Aynı şekilde bedende meydana gelen bir takım yara ve hastalıkların acısı ruhta duyulur veya bedende tekrarlanan bir takım işlerin etkisiyle ruhta kuvvetli bir meleke meydana gelir ki, bunlar da bedenden ruha gelen etkinin izleridir. Böylece insanda güzel tefekküre engel olmayacak şekilde ve kendi kendisinin duyacağı kadar diliyle zikir alışkanlığı yerleştiği zaman bu zikirden hayal âleminde bir eser meydana gelir. Ve bundan ruha bir nur yükselir, sonra bu nurlar ruhtan tekrar dile, dilden hayale yansiyarak akıp gider. Karşılıklı aynalar gibi sürekli olarak birbirini takviye eder ve destekler. Bunun sayısal artışına da sınır yoktur ve bu sonsuz denizin yüce ve kutsal makam ve mertebeleri nihayetsizdir. Marifet yolculuğu işte bu sınırsız denizde Hakk'ın rızasına doğru yürümek ve yol almaktır¹¹⁰³.”

¹¹⁰³ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2362-2363.

4.2.1.1. İmân

Burada imanı; tarifi, mezhepler arasındaki tartışmalar ve semantik analizleri yerine, ubûdiyetin en başta gelen temel boyutu olması bakımından incelemeye çalışacağız. Ayrıca bu başlık altında Kurân'daki imana bağlı kavramları da ubûdiyetin diğer manevî-hissî boyutları olarak değerlendireceğiz. Zira “inanç” ya da “itikâd” yani iman, olumlu ahlâkî değerlerin tam manasıyla merkezidir. İman, tüm İslâmî erdemlerin çıktığı kaynaktır; hepsini oluşturan odur¹¹⁰⁴.

Malum olduğu üzere iman, insanın gönül ve kalp dünyasında meydana gelen bir olaydır. Ona dokunulamaz, ancak hissedilebilir. İşte bu açıdan iman, insanın Allâh karşısındaki ubûdiyet konumunun en temel ve önemli boyutunu oluşturmaktadır. İmana bilgi olarak bakan M. Abdullâh Draz; onun, insanın duygu alemindeki yansımalarını şöyle ifade etmektedir: “İnanç ise öyle bir bilgi türüdür ki, yankısı vicdanın derinliklerinde yer eder, ana maddesiyle atan kalbin içine karışır. Onunla yürekte hiçbir sıkıntı duyulmaz. Aksine yüreği soğutucu bir serinlik hissedilir. İnanç öyle bir zevk ve yaşama biçimidir ki insan, düşüncesini aklın semasından alır ve kalbin içine götürür. Ruhun susuzluğu onunla gider. Onun yapısına karışan bir gıdası olur. Kişinin hayati unsurlarından bir unsur haline gelir. Bir de inanılan konu yüce gerçek ve ideal bir mefkûre olursa o zaman düşünce; itici, etkili, yaratıcı bir güç haline gelir. (...) Dini düşüncenin pratikteki ilk tesiri, dindar kişinin kendisiyle bağlandığı yüce değerler ve gerçekler arasındaki münasebette göze çarpan özü bakımından bir münasebet; bağlılık ve emri yerine getirme edebine dayanır¹¹⁰⁵.”

¹¹⁰⁴ İzutsu, *Kur'ân'da Dini ve Ahlâkî Kavramlar*, s.247.

¹¹⁰⁵ M. Abdullâh Draz, *Din ve Allâh İnancı*, s. 74-75. Ayrıca bkz. Morrison, *Müsbet İlim Yönünden İnsan*, s. 123-124.

Yüce Allâh'ın sırf kendisine ubûdiyet için yarattığı insanın inanması, fitratını ifade etmesidir. Çünkü iman, Allâh ile kendisi arasında en kuvvetli bağ olduğu gibi, kâinatla kurduğu bağ ve ilişkinin de bir tercümanıdır¹¹⁰⁶.

4.2.1.2. İhsân

Allâh'a ubûdiyetin belki de hissî ve rûhî anlamda en zirvedeki boyutu "ihşan"dır. Bu kelimenin kökü olan "husûn"; lügatta "çirkin ve kötünün zıddı" olarak güzel olan herşeyin sıfatıdır¹¹⁰⁷. Ebu'l-Bekâ ise 'ihşan'ı şöyle tanımlıyor: İhsân, "başkaları tarafından iyi ve güzel görülmesi nedeniyle birisine faydalı bir iş yapmaktır. Mesela; aç kimseyi doyurmak gibi¹¹⁰⁸." İhsanı akıl, arzu ve his yönünden üçe ayıran Râğıb da onu; "başkalarına iyilik edip birşeyler vermek ve kişinin fiillerindeki güzellik" olarak tanımlıyor. Daha sonra da bu kelimededen bir isim olan "el-Husûn"ün zıddının, 'kötü ve çirkin' anlamına gelen "el-Ğubuh"; 'İhsan'ın zıddının ise, "kötülük yapmak" manasındaki 'İsâe' kelimesi olduğunu söylemektedir.¹¹⁰⁹

Bu anlamların yanısıra daha önce de zikrettiğimiz Cibril hadisinde geçen "ihşan", bizim konumuzda kastedtiğimiz en önemli anlamdır. Zira insan, yaptığı her fiilinde ve kalbinden geçirdiği her niyetinde Allâh'ı görüyormuş hissi içinde olursa, yaşanan ubûdiyetin en mükemmeline ulaşmış olacaktır. Hadiste de anlatıldığı üzere her ne kadar insan; Allâh'ı görmüyorsa da, Allâh'ın kendisini gördüğü muhakkaktır ve hiç olmazsa ihşandaki bu ikinci yönün idrakinde olmalıdır. Bu şuurla Allâh'ın huzurunda yerini alan insan bütün hayatının ve kendisinden sadır olacak her faaliyetin ubûdiyet olarak

¹¹⁰⁶ Bkz. Akkâd, *Allâh*, s. 17; Hidayet Aköz, *Kur'an'da Allah-Kul İlişkisi*, s. 102.

¹¹⁰⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, II, 57; Cevherî, *Sihâh*, V, 2099; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIII, 114, 117; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1535.

¹¹⁰⁸ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 53.

¹¹⁰⁹ Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 235-237.

değerlendirileceğini de bilmelidir. Bunun için biz; tanım ve kapsamını incelerken ubûdiyet için, Allâh karşında insanın konumu ve duruşu değerlendirmesinde bulunduk.

Kur'ân'a baktığımızda ihsan kavramının bazen "islam" tabiriyle beraber zikredildiğini görürüz "*Bilâkis, kim muhsin olarak yüzünü Allâh'a döndürürse (Allâh'a hakkıyla kulluk ederse) onun ecri Rabbi katındadır. Öyleleri için ne bir korku vardır, ne de üzüntü çekerler*¹¹¹⁰." Bu âyetin izahında Elmalılı 'ihsan'ı; İslâm'ın kemâli ve Allâh'a yüzü temiz, özü güzel bir şekilde yönelmek, olarak ifade etmektedir¹¹¹¹.

Allâh'a ubûdiyetin ihsan boyutu, aslında O'na teslim olmanın fikrî ve manevî temelidir. Çünkü "İmanın üstün bir çeşidi olan İslam, kişinin kendini Tanrısal iradeye teslim etmesi (bırakması) demektir ve çok üstün bir dini değer taşır¹¹¹²."

Allâh'ın daimî murâkabesi altında olan insan artık, O'na teslim olmuş demektir. Bundan dolayı ubûdiyetin ihsan boyutunu hissettiği için, karşılaştığı her olayın Allâh'tan olduğuna inanır. Allâh'ın, her fiilinde insanın hayrı olduğuna inanmak da ihsanın bir neticesidir. Çünkü Allâh, kullarına asla zulmetmez¹¹¹³. Ayrıca bir kul olarak insanın; hayatındaki her alanda, her fiilinde, her fikir ve duygusunda Allâh'ın iradesiyle uyum göstermesi gerekir.

Allâh tarafından insanlığa gönderilen dinin asıl gayesinin de, ihsanı dikkate aldığımızda Allâh'ın murâkabesini insana hissettirerek, onu hem iç hem de dış dünyasında güzelleştirmek olduğunu görürüz. Bu konuda M. Hamîdullâh da şu dikkat çekici değerlendirmede bulunuyor: "Hz. Muhammed (s.a.v.)'in açıkladığı dinin iman ve

¹¹¹⁰ Bakara, 2/112. Ayrıca bkz. Lokman, 31/22.

¹¹¹¹ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, I, 468.

¹¹¹² İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s: 67-68.

¹¹¹³ Bkz. Âl-i İmrân, 3/182; Enfâl, 8/51; Hac, 22/10; Fussilet, 41/46.

İslamdan sonra üçüncü görünüşü; fiil ve hareketlerin güzelleştirilmesi manasına gelen İhsan'dır. Buna göre, her an ve her yerde Allâh'ın huzurunda bulunduğunu hissetmenin şuur ve idrakine varılması gerekir; diğer bir deyişle, bir işverenin (efendinin), işçisinin (kölesinin) bütün fiil ve tavırlarını en ufak ayrıntılarına varıncaya kadar gözettiğini bilircesine, herhangi bir işçinin kendi hareketlerini kontrol altında tutması gibi, Allâh (Rab) karşısında da bir insanın (kulun) kendi fiil ve hareketlerini bizzat kendisini düzenlemesi gerekir. İman, tatbikat (eylem) ve (bütün yaptıklarında) şuur ve idrak sahibi olmak; işte Hz. Muhammed (s.a.v.)'in öğretiminin her noktasında görülen üçlü temel yapı. Rûhî-mânevî âlem ile dünyevî-maddî âlemi bir dine bağlamak ve bu iki âlemi ahenkli bir biçimde nizamlamak şeklinde, İslamın üzerinde ısrarla durduğu prensibe dikkat ve itina edilmelidir¹¹¹⁴.”

4.2.1.3. Allâh Korkusu

İnsanda mevcut olan önemli bir duygu da korkmaktır. Sözlükte korku; “insanın birşeyden ürperip çekinerek, dehşete düşüp paniğe kapılmasıdır¹¹¹⁵.” Mü'min kişi ise, sadece Allâh'tan korkar ve başka şeylerin korkusunu da, Allâh'a olan imanı ile ortadan kaldırır. Tabii ki Allâh'tan korkmak, herhangi bir vahşi varlıktan korkmak gibi değildir. Aksine günahlardan kaçınmak ve tâatlere yönelmektir¹¹¹⁶.

Burada Allâh korkusunu ifade eden en önemli kavramlardan biri olan “Takvâ” hakkında, Ebu'l-Bekâ'nın şu görüşlerini aktarmanın; konuyu daha iyi anlamamız açısından isabetli olacağı kanaatindeyiz: “Takvâ; mekruh ve yasaklardan şiddetle uzak durup kendini korumak ve son derece titiz, dikkatli davranmaktır. Dînî ıstılahta ise “takvâ; kişinin

¹¹¹⁴ Muhammed Hamîdullah, *İslam Peygamberi*, II, 740.

¹¹¹⁵ Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, II, 184, 230, VI, 131; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 228, XV, 401-403; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsül-Muhît*, s. 1731-1732. Ayrıca bkz. Cürcânî, *Ta'rifât*, s.65, 98, 101.,

¹¹¹⁶ Râğîb, *Müfredât*, s. 303, 881.

kendisine âhirette zarar verecek ve ebedî azaba sürükleyecek -şirk gibi-, terkettiği veya yaptığı zaman günah kazandıracak herşeyden, Allâh'la beraber olmaya tümüyle engel olup meşgul eden şeylerden de kendi nefsinin korumak ve uzak tutumaktır. Böyle bir takvâ, *“Ey iman edenler! Allâh'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekirse öylece sakının...”*¹¹¹⁷ âyetinde işaret edilen gerçek takvâdır. Hz. Ali (r.a.) ise takvâyı şöyle tarif ediyor: Takvâ; ma'siyette ısrarı ve tâatla gururlanmayı terketmektir ki, bununla ateşten korunup Cennete kavuşulur. Netice olarak; Allâh'tan başka herşeyden kurtulup uzak durmak, takvânın en son zirvesidir¹¹¹⁸.

Zaten Allâh Taâlâ, sadece kendisinden korkulmasını istemiştir: *“....Siz de onlardan değil, Ben'den çekinin...”*¹¹¹⁹ Kur'ân'da geçen ve Allâh korkusu konusunu işleyen ayetlerde, devamlı olarak insandaki korku duygusunun Allâh'a yönlendirildiğini görmekteyiz¹¹²⁰. Bu âyetlerde anlatılan Allâh korkusunun; insanın hem iç, hem de dış dünyasına yansıyan boyutları olduğunu görmekteyiz. Mesela, emir ve nehiylerle ifade edilen birçok kulluk görevinin zikredildiği ayetlerde, çoğunlukla “Takvâ” kavramının geçtiğini görürüz. Bundan başka, direkt ve mücerred olarak Allâh'tan korkmayı emreden ayetler de vardır: *“Ey İman edenler! Allâh'a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekirse öylece sakının. O'na layık olduğu tazimi gösterin ve ancak O'na teslim olan müslüman olarak can verin”*¹¹²¹. “Allâh'tan hakkıyla korkmak, takvâ metebelerinin en mükemmelidir ki, iki şekilde düşünülür: Birincisi; her yönden Allâh'a itâat edip hiç isyan etmemek, daima zikir üzere bulunup hiç unutmamak ve her halde şükredip hiçbir nankörlüğe

¹¹¹⁷ Âl-i İmrân, 3/102.

¹¹¹⁸ Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 38, 299. Ayrıca bkz. İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr*, I, 226.

¹¹¹⁹ Bakara, 2/150.

¹¹²⁰ İlgili ayetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, “vky”, “hşy”, “rbb”, “vcl” md.leri.

¹¹²¹ Âl-i İmrân, 3/102. Ayrıca bkz. Mâide, 5/35.

düşmemektir. İkincisi; Allâh yolunda hakkıyla, gücü yettiği kadar gayret etmek ve bu konuda hiçkimsenin kınamasından korkmamaktır¹¹²².”

Kur’ân âyetleri okunduğu zaman mü’minler üzerinde meydana gelen etkiyi, Allâh’a ubûdiyetin en çarpıcı ve Allâh korkusunun en üst boyutu olarak görmekteyiz: “.....Allâh’ın vahiy yolu ile gönderdiği bu söz, her tarafı birbirini tutan, gerçekleri, farklı üsluplarla tekrar tekrar beyan eden bir kitaptır. Rablertni tazim edenlerin derileri, onu okuyup dinlerken ürperti duyar. Sonra derileri ve kalpleri Allâh’ı anmakla ısınıp yumuşar, sükunet bulur...¹¹²³” Aynı hâlet-i rûhiye, Allâh’ın ismi anıldığında da meydana gelmektedir: “Gerçek mü’minler onlardır ki, yanlarında Allâh zikredilince kalpleri ürperir.....¹¹²⁴”

Allâh korkusunu ifade eden takvâ ile insan psikolojisi arasında derûnî bir bağ olduğunu söyleyen İzutsu şunları demektedir: “.... ittikâ, insanın ilâhî azap ile kendisi arasına ruhunu azaptan koruyacak iman ve itâatı koyması demektir¹¹²⁵.” Çünkü takvâdaki korku, ilk önce insanın ruh dünyasında gerçekleşen birşeydir.

Allâh korkusunun mahiyetini iyi anlayıp ubûdiyetin ileri boyutlarını yaşamaya çalışan Ehl-i Tasavvuf da takvâyı şöyle yorumluyor: “Takvanın hakikati; Allâh’ın azabından yine O’na tâat ve itaat ederek korunup sakınmaktır. Takvanın aslı (temeli), önce şirkten çekinmek, sonra isyan ve günahlardan, sonra şüphelerden korkup çekinmek ve daha sonra da faziletli şeylere meyletmektir¹¹²⁶.”

¹¹²² Elmalılı, *Hak Dini*, II, 1152-1153.

¹¹²³ Zümer, 39/23.

¹¹²⁴ Enfal, 8/2.

¹¹²⁵ İzutsu, *Kur’ân’da Allâh ve İnsan*, s: 304.

¹¹²⁶ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 142.

Netice olarak insanın manevî ve ruh dünyasında oluşan Allâh korkusu; “bir çeşit, Allâh’a saygı ve tazim göstermektir. O’na gösterilecek bu saygının dereceleri sonsuzdur, nitekim Allâh’ın kahır ve gazabının mertebeleri de sonsuzdur. İnsanın bu mertebeler hususundaki bilgisi arttıkça, Allâh’tan korkma derecesi de artar. Böylece, ibadete geldikçe Allâh’a tazimi daha tam, daha mükemmel olur¹¹²⁷.”

4.2.1.4. Allâh’ı Anma (Şükür ve Zikir)

İnsanın Allâh’a karşı yaptıkları; aslında O’na kendi vüsatince bir karşılık, teşekkür ve Rabbini minnettârlık duyguları içinde hatırlamasıdır, yani zikirdir.

Genel bir ifadeyle şöyle diyebiliriz: Nasıl ki iman, insanın gönül, kalp ve manevî âleminde gerçekleşen bir olaysa, aynı şekilde Kur’ân’daki imanla ilgili olan durumlar ve bunları ifade eden kavramların muhtevaları da; insanın Allâh’a ubûdiyetinin değişik şekillerdeki manevî-hissî boyutlarını oluşturur. İşte şükür ve zikir de bu boyutların en başta gelenlerindedir.

Şükürün lügavî anlamı; “iyiliği bilmek onu yaymak, nimeti düşünüp tasavvur etmek ve bunu göstermektir. Bunun zıddı ise, “nimeti unutup örtmektir¹¹²⁸.” Kulun göz, kulak ve diğer bütün Allâh’ın verdiği nimetleri, yaratıldığı gaye yolunda kullanması¹¹²⁹ demek olan şükür; imanın yarısı olarak kabul edilmiştir. Allâh’ın nimetlerinin eserinin, kulun dilinde zuhur etmesi şeklinde de ortaya çıkan şükür, İbn Kayyim el-Cevziyye’ye göre beş temele dayanmaktadır: “Bunlar; şükredeninin şükredilene boyun eğmesi, onu sevmesi, nimetini itiraf etmesi, bu nimetleri sebebiyle onu övmesi ve o nimetleri şükredilenin

¹¹²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXII, 83.

¹¹²⁸ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, III, 207-208; Cevherî, *Sihâh*, II, 207; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 537-538; Râğîb, *Müfredât*, s. 461-462.

¹¹²⁹ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 128-129.

istemediği yerlerde kullanmamasıdır. Bunlardan birisi eksik olduğunda, şükürün esası da zedelenmiş demektir¹¹³⁰.”

El-Askerî; kulun, Allah'a karşı minnettârlığını ifade eden “şükür” ile “hamd” arasındaki farkı, her ikisinin de tanımını yaparak şöyle belirtmektedir: “Şükür; nimeti vereni tazim için, nimeti itiraf etmektir. Hamd ise; zikredilen zâtı, tazim kasdıyla en güzel şekilde zikretmektir ve hamd; nimet olsun veya olmasın her iki halde de yapılır. Fakat şükür, sadece nimet sözkonusu olduğunda uygun olur¹¹³¹.”

Şükürü üç kısma ayıran el-Kuşeyrî (ö.465/1073) bunları şöyle izah etmektedir: “Hakikatte kulun şükürü; nimetin sahibini dille söyleyip kalple ikrar etmektir. Bunun için şükür üçe ayrılır: 1) Dil ile şükür; kulun hem nimeti hem de kendi acizliğini dili ile itiraf etmesidir. 2) Beden ve azalarla şükür: Bu da (nimet sahibine) vefakarlık gösterip ona hizmet etmektir. 3) Kalple şükür: Bu da, saygı ve hürmeti muhafaza etmektir¹¹³².”

Kur'ân'a baktığımızda şükürün, tek taraflı olmayıp Allâh ile kul arasında karşılıklı olduğunu görürüz. Çünkü, “Allâh'ın ikramlarına karşılık şükretmek görevi insana düşüyorsa, Allâh'ın da bu şükranına karşı şükran ile mukabele etmesi beklenmektedir. İşte bu tür karşılıklı şükür, Allâh ile insanlar arasındaki ideal ilişki biçimidir¹¹³³.”

Kur'ân'da Allâh'ı anmakla ilgili en önemli kavramlardan birisi de hiç şüphesiz “zikir”dir. Sözlükte “unutmanın zıddı olan ve; bir şeyi ezberleyip muhafaza etmek”

¹¹³⁰ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâric*, II, 186-187. Ayrıca bkz Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, V, 9.

¹¹³¹ el-Askerî, *el-Furûk*, s. 52-53. Ayrıca bkz. Ebu'l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 534.

¹¹³² Kuşeyrî, *Risâle*, s. 20-21. Ayrıca bkz. Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VII, 48-50.

¹¹³³ İzutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, s: 266-267. Ayrıca Bkz. Ahmed Hamdi Akseki, *Takriz*, s. 10; H. Mehmet Soysaldı, *Kur'ân Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, s. 44; Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 184.

anlamına gelen zikir¹¹³⁴; bütün ibadetlerin özü ve aslı noktasında Allâh Taâlâ'yı hatırlamaktır¹¹³⁵.

Zikir hakkında diğer dil âlimleri de şunları söylüyor: “Zikir; önceden bilinen birşeyin, unutulmuşken daha sonra hatırlanmasını gerektirir. Zira bu, unutmadan sonra ortaya çıkan bilgidir. Yani zikir, bilginin ve mananın gönülde (kalpte) ortaya çıkmasıdır¹¹³⁶.”

Kur’ân âyetlerinde mü’min kulun her tavır ve hareketinde Allâh’ı zikir halinde olduğunu ifade etmesi, hem zikrin hem de ubûdiyetin boyutlarını bize çok güzel şekilde anlatmaktadır: “Onlar ki Allâh’ı gâh ayakta divan durarak, gâh oturarak, gâh yanları üzere zikreder....¹¹³⁷” Râzî bu âyetin tefsirinde zikri, ubûdiyet olarak değerlendirip bunu da üç boyuta ayırarak açıklamaktadır: “Ubûdiyet üç kısımdır: Kalp ile tasdik, dil ile ikrar, azalarla amel. Âyetteki Allâh’ı zikrederler ifadesi, dilin ubûdiyetine; gâh ayakta, gâh oturarak, gâh yanları üzere ifadesi ise, azaların ubûdiyetine; arz ve semâvâtın yaratılışını tefekkür ederler kısmı da kalp, fikir ve ruhun ubûdiyetine delâlet etmektedir. Zaten insan da, bunların toplamından müteşekkildir. Dolayısıyla dili zikre, azaları şükre, kalbi de tefekküre dalan bir kul neticede; bütün benliği ile ubûdiyet içinde kaybolmuş olur. İşte bu âyet, ubûdiyetin zirvesine delâlet etmektedir¹¹³⁸.”

O halde, İslam dininin talim eylediği yüksek hakikatleri düşünenler, onlardaki hikmetleri bilenler anlamışlardır ki Allâh’ı hatıra getirmek; yalnız namazın değil, diğer ibadetlerden büyük kısmının da ruhunu teşkil eder. Daha doğrusu hangi suret ve şekilde olursa olsun

¹¹³⁴ İbn Fâris, *a.g.e.*, II, 358; Zebîdî, *a.g.e.*, VI, 440; Cevherî, *Sihâh*, II, 664-665; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 308-310; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, s. 507-508. Ayrıca bkz. Râğîb, *a.g.e.*, s. 328.

¹¹³⁵ Bkz. İbrahim Hakkı Erzurumlu, *İnsan-ı Kâmil*, s. 102.

¹¹³⁶ el-Askerî, *a.g.e.*, s. 100. Ayrıca bkz. Ebu'l-Bekâ, *a.g.e.*, s. 67, 456.

¹¹³⁷ Âl-i İmrân, 3/191. İlgili ayetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “zkr” md.

¹¹³⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, IX, 110.

Allâh'ı anmak, hakiki ibadettir¹¹³⁹. Hülâsa, hayatın ta kendisi olan zikir¹¹⁴⁰, yeme, içme ve uyuma gibi en tabii ihtiyaç anlarında bile Allah'ı ve kulluğu unutmayı hatırlamaktır. Allâh'ı hatırlamanın bir şekli olan; kulun O'ndan birşeyler istemesi ve acziyet halini arzettiği "dua" da Allâh'a ubûdiyetin hissi-manevî boyutlarından birisidir.

Kur'ân kavramlarını semantik açıdan inceleyen Izutsu, dua hakkında şu çarpıcı değerlendirmeyi yapıyor: "Duâ, insan kalbinin Allâh'la konuşması, O'nun nimetini ve yardımını istemesidir. Bu aşağıdan yukarı (kulun Allâh'a) doğru olan sözlü bir haberleşme çeşididir¹¹⁴¹."

Kulun Allâh karşısında kendi konumunu idrak ettiği ubûdiyetin sözlü bir ifadesi olan dua, insanın haddini ve sınırını bilerek acizliğini ve Allâh'a muhtaçlığını sezmesidir. Bu noktada "dua, insanın tekebbür ve istiğnâdan vazgeçip, Allâh'ın mutlak kudretini, adaletini, merhametini kavramasından doğan bir boyun eğmedir. Dua, insanın kendi ihmallerini ikmal eden bir ikbal kapısı değildir. İnsan bütün sorumluluğunu yerine getirdikten sonra, istediği neticeyi engelleyebilecek gelişmelerin aşılması hususunda Allâh'tan yardım isteyebilir. Kur'ân'daki duâ örneklerinden büyük bir bölümü dünyevî bir haz, mal, menfaat, talebi değil, bağışlanma, hidayet ve Allâh yolunda yardım isteme niteliğindedir¹¹⁴²." Çünkü "duâ, bir yaşayıştır. Gerektiğinde bir söz, gerektiğinde de bir davranış şeklinde ifadesini bulur. Böylece dua ile kul; Allâh'ın üstün varlığını, manevî-hissi boyutta kabullenmiş ve O'na dileklerini arzetmiş olmaktadır¹¹⁴³."

¹¹³⁹ Ahmed Hamdi Akseki, *Takrîz*, s. 16.

¹¹⁴⁰ Bkz. Saîd Havvâ, *Ğızâü'l-Ubûdiyye*, s. 7; Şa'bân İsmâîl, *el-İbâde fi'l-İslâm*, s. 37.

¹¹⁴¹ Izutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s: 185, 245, 247. ayrıca bkz. Ali Ünal, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, s. 469.

¹¹⁴² Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân Fihristi*, s. 410. İlgili ayetler için bkz. Fâtîha, 1/1-4; Felak, 113/1-5; Nâs, 114/1-6; A'râf, 7/155.

¹¹⁴³ Bkz., İ. Turgut Ulusoy, *Din Psikolojisi*, İstanbul-1970, s. 35; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*, Fatih Yayınları, İstanbul-1979, s. 422.

Kur'ân'da anlatıldığı üzere duâ; bir kul olarak insanın Rabbine yalvarıp O'na arzettiği en önemli delili, fitratındaki yanlış yere günah işleme eğilimine uyararak yaptıklarının pişmanlığını ve acısını manevî dünyasında hissederek af talep etmesidir. Bunu ifade eden Kur'ân'daki kavramlar “tevbe” ve “istiğfâr”dır. Lügat anlamı “günahtan dönmek, hatasından Allâh'a rucû”¹¹⁴⁴ olan tevbe, hissî boyutta tatbik edilen en güzel ubûdiyet boyutudur.

Tevbe hakkında şu değerlendirmeyi yapan İbn Teymiyye, onun insan davranışlarındaki etkisini vurgulamaktadır: “Tevbe; kişinin tevbe ettiği şeyden tevbe ettiği zata dönmesidir. O halde meşru tevbe; Allâh'a dönmek, O'nun emrettiğini yapmaya ve nehyettiğini de terketmeye yönelmektir. Tevbe sadece, kulun işlediği günahlar ve kötülüklerden tevbe etmesi olarak algılanamaz. Bilakis tevbe, emredilen hasenâtı terketmekten tevbe etmek, yasak olan şeyleri de yapmaktan vazgeçmektir. Çünkü insanların çoğu Allâh'ın emrettiği hem bedenen hem de söz ile yapılması gereken şeyleri terk ediyor. Aynı zamanda insanlar bunların, Allâh'ın emirleri olduğunu ya bilmiyorlar ya da gerçeği bile bile buna tabi olmuyorlar. Neticede de bilgisizlikleri nedeniyle ya sapıtmış oluyorlar, ya da bildikleri halde sırf inatları yüzünden gazaba uğrayanlardan oluyorlar”¹¹⁴⁵.

İslâm âlimleri yine tevbeyi değişik şekillerde incelemişler ve onun geçerli olması için birtakım şartlara haiz olduğunu ifade etmişlerdir: “Tevbenin üç şartı vardır: 1)Yapılan yanlışlıklara pişman olmak. Çünkü Efendimiz (s.a.v.) buyurur ki: “*Tevbe; (yapılan günahtan) pişman olmaktır*”¹¹⁴⁶.” 2) Yapmakta olduğu kötü fiili derhal terketmek. 3)

¹¹⁴⁴ Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, I, 357; Cevherî, *Sihâh*, I, 91-92; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 233; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 79.

¹¹⁴⁵ İbn Teymiyye, *et-Tevbe*, Mektebetü't-Türâsî'l-İslâmî, Kahire ts., s. 14-15.

¹¹⁴⁶ İbn Mâce, *Zühd* 30; Ahmed b. Hanbel, I, 376, 423, 433.

İşlemekte olduğu kötülükleri ve benzerlerini bir daha yapmamaya karar verip bu konuda gayret etmek¹¹⁴⁷.”

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi işlenen bir günahın büyüklüğü ve küçüklüğü önemli değildir. Mühim olan, günahın kime karşı işlendiğidir. Bunu daima ruhunda hisseden kul, Allâh'a tevbe ederek, ubûdiyetin manevî alandaki canlılığını korumuş olur. Bu açıdan diyebiliriz ki tevbenin; ubûdiyetin devamını sağlayan bir özelliği de vardır.

Hülasa; Kur'ân'da geçen tevekkül, ihlâs ve düşünmeyi ifade eden kavramların da, ubûdiyetin hissî-manevî boyutunu anlattığını söyleyebiliriz.

4.2.2. Allâh'a Ubûdiyetin Fiilî-Amelî Boyutları

İnsanın elle tutulup gözle görülmeyen mücerred dünyasında oluşan ve vicdanını ilgilendiren iman ve buna bağlı olan diğer konuları, ubûdiyetin manevî-hissî boyutu olarak incelemeye çalıştık. Elbette insan; sadece iç dünyasıyla değil, için dışa yansıması olan amel, fiil ve davranış dediğimiz yönlerden de ibaret bir varlıktır. İşte onun biraz önce anlattığımız iç âlemindeki ubûdiyetin dışa, fiillerine tesiri ve yansıması kadar normal bir şey yoktur. Zaten Kur'ân'da sürekli işlenen bir konu ve insanın vicdânî işi olan imanla, bunun tatbiki olan amel, “İman ve sâlih amel” şeklinde 52 defa beraberce zikredilmiştir.¹¹⁴⁸ Bu açıdan, sâlih ameller hakiki imanın göstergesi, iman da sâlih

¹¹⁴⁷ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 127. Tevbe hakkında bkz. Hüseyin Atay, *Allâh'ın Halifesi İnsan*, A.Ü.İ.F.D, XVIII, 79-80; Cihad Tunç, *Tövbe Hakkında Bazı Meseleler*, A.Ü.İ.F.D, Ankara 1981, XXIV, 381-392, 394-395.

¹¹⁴⁸ Ayetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “e-m-n” ve “a-m-l” md.leri.

amelin temelidir¹¹⁴⁹. Ayrıca, amellerin arkaplanındaki bir esas olan niyet de, kalbin önemli amellerindendir. Çünkü ameller, ancak niyete göre değer kazanır¹¹⁵⁰.

Ancak bu noktada fikir ve kalp sahasında kalarak, amelî bir surette yaşanmamış olan herhangi bir hakikatin, ne kadar yüksek olursa olsun mühim bir kıymeti yoktur. İnsan, inandığı bir hakikate dili ile tercüman olmaz ve onu fiilen yaşamaya çalışıp onu hayatta gerçekleştirmezse, hem ona olan iman ve sevgisi yavaş yavaş kuvvetini kaybeder, hem de kalp ve vicdanın emrine tâbi faal bir unsur olmaktan çıkar¹¹⁵¹. Zaten kaynağı iman olmayan hiçbir fiil ve amelin Allâh katında değeri yoktur. Zira iman ve amelle ilgili ayetlere baktığımızda imanın amelden önce geldiğini görmekteyiz. Bu da amellerin, ubûdiyetteki manevî ve hissî alanın fiilî boyutları olduğunu gösterir. Konumuz iman-amel ilişkisini tahlil etmek olmadığı için burada sadece, insandan sâdır olan ve imandan kaynaklanan Allâh'a yönelik tüm fiillerinin, ubûdiyetteki fiilî boyutu oluşturduğunu ifade etmektir.

Kur'ân'da geçen sadece emirler değil, aynı zamanda Allâh Taâlâ'nın yasaklarından da uzak durmak, yani dinin hoşgörmediği şeylere yaklaşmamak da Allâh'a ubûdiyetin fiilî boyutunu oluşturmaktadır.

İmanın insan üzerindeki en büyük tezahürü olan ameller, ubûdiyetin şekle dökülmüş biçimidir. Meseleye bu açıdan baktığımızda; mü'min kulun günlük, haftalık ve yıllık olarak yapmakla mükellef olduğu, en başta İslamın rükünleri (namaz, oruç zekat, hac) gibi ameller olmak üzere, kişinin hem kendisini hem de içinde yaşadığı çevreyi

¹¹⁴⁹ Bkz. Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 98; Şa'bân İsmâil, *el-İbâde fi'l-İslâm*, s. 26.

¹¹⁵⁰ İlgili hadis için bkz. Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy* 1, *I'tk* 6, *Menâkıbü'l-Ensâr* 45, *Nikâh* 5, *Eymân* 23, *Hiyel* 1; Müslim, *İmâret* 155; Ebû Dâvûd, *Talak* 11; Tirmizî, *Fedâilü'l-Cihâd* 16; Nesâî, *Tahâret* 60.

¹¹⁵¹ Ahmed Hamdi Akseki, *Takrîz*, s.6-7.

ilgilendiren faaliyetlerini, Allâh'a ubûdiyetin fiilî-amelî boyutları olarak değerlendirebiliriz. Bunlar içinde, insana en zor ve ağır gelen "Cihâd"ı örnek olarak incelemek istiyoruz.

İnsan vicdanında bulunan iman gibi mücerred bir olgunun mutlaka dışa yansımaları ve varlığının fiillerle tezahür etmesi kadar doğal bir şey olamaz. Kur'ân'ın da sürekli vurguladığı şeylerden biri olan ve gerçek imanın denendiği en büyük saha; cihaddır. Allâh Taâlâ, insanların "iman ettik" demeleriyle bırakılmayacaklarını ve cihad gibi bir sınama sürecinden mutlaka geçeceklerini şöyle ifade ediyor: "*Mü'minler sadece "iman ettik" demeleri sebebiyle kendi hallerine bırakılacaklarını, imtihana tabi tutulacaklarını mı zannettiler?*"¹¹⁵² İnsanların sadece canlarıyla değil, malı, ailesi ve hürriyetleriyle de denendiği cihad, Allâh'a ubûdiyetin en önemli fiilî boyutunu oluşturmaktadır.

"Cihad" kelimesinin kökü "c-h-d"dir. Bu kelime kökünün anlamı "cehdetmek, çaba göstermek, meşakkat" anlamlarına gelir¹¹⁵³. Kelimenin "mufâale" bâbındaki masdarı olan "Cihâd" ise; "Allâh yolunda düşmana karşı mücâdele etmek ve savaşmak" demektir. Özel anlamı itibariyle ise "Cihad"; ister müspet (hayra teşvik etmek gibi), ister menfi (şerri defetmek), ister sosyal eylem veya şahsi gayret biçiminde; ister ekonomik ve fizikî mücadele tarzında olsun, ister dışarıdaki düşmana, isterse içerdeki düşmana (yani nefsi-emâmeye) karşı yapılsın, Allâh yolunda yapılan her türlü davranışı içine alır¹¹⁵⁴.

Müslümanların topyekün hepsini ilgilendiren cihadın tek gayesi; Allâh yolunda, sırf O'nun dinini insanlara iletmek ve her türlü zulüm, fitne ve adaletsizliği ortadan

¹¹⁵² Ankebût, 29/2.

¹¹⁵³ Bkz. İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis*, III, 486-487; Cehverî, *Sihâh*, II, 460; İbn Manzûr, *Lisâmü'l-Arab*, III, 133-135; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhîr*, s. 351.

¹¹⁵⁴ Mustansır Mîr, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, s. 43.

kaldırmaktır. Cihadın en çetin şekli olan yakın savaş halinin bile bu gaye ile yapıldığını şu âyet ifade etmektedir: “*Dünyada fitne kalmayıp din, tamamen Allâh’ın oluncaya kadar onlarla savaşın.....*”¹¹⁵⁵ Bu âyette de işaret ediliyor ki; “Allâh’ın kullarını başkalarına mahkum tutan batıl dinler, hak din karşısında yıkılıp gitsin, hak hakim olsun da fitne ve eziyetle kimse gerçek mabuddan başkasına itaat ve boyun eğmeye zorlanmasın”¹¹⁵⁶ .”

Cihad sadece dış düşmanlarla değil, aynı zamanda kişinin, içindeki nefsi ve şeytan ile de mücadele etmesidir¹¹⁵⁷. Bu da gösteriyor ki cihad, aynı zamanda îmânî ubûdiyetin hem manevî-hissî hem de ferdî ve ictimâî boyutlarına girmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere cihad gibi; insandan imanı gereği sadır olan her fiil ve amel, Allâh’a ubûdiyetin fiilî boyutlarını oluşturmaktadır.

Burada çok kısa olarak ifade edeceğimiz bir husus da şudur: Allâh’a ubûdiyetin sadece manevî-hissî ve fiilî-amelî boyutu değil; mademki ubûdiyet, insanın asıl yaratılış gayesidir ve tek başına bu dünyada yaşaması mümkün değildir ve Allâh tarafından kabile, sülâle ve topluluklar halinde yaşaması murad edilmiştir¹¹⁵⁸; o halde onun, hem ferdî hem de ictimâî boyutlarının da olması gayet tabiidir. Zaten şu ana kadar anlattıklarımızın hepsinin, insanı ilk önce tek başına ilgilendirdiği için ubûdiyetin ferdî boyutunu oluşturduğunu detaylı olarak anlatmaya lüzum yoktur. İnsandan sadır olan birçok davranış, içinde yaşadığı toplumu da doğrudan etkileyip ilgilendirir. Dolayısıyla ubûdiyetin toplumu ilgilendiren ve ictimâî boyutta yaşanılması gereken yönüne örnek

¹¹⁵⁵ Enfâl, 8/39.

¹¹⁵⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2403.

¹¹⁵⁷ Bkz. Râğıb, *Müfredât*, s. 208; Nedvî, Ebu’l-Hasen Ali, *Kur’ân ve Sünnette İtikat-İbadet ve Güzel Ahlak*, s. 112.

¹¹⁵⁸ Bkz. Hucurât, 49/13.

olarak, Kur'ân'ın ısrarla üzerinde durduğu Adâlet, Emr-i bi'l-M'arûf ve Nehy-i ani'l-Münker, insanlara infakta bulunmak vb. vazifeleri de sayabiliriz¹¹⁵⁹.

Bu sayılanlar, belki de toplumsal barışın en önemli temel taşlarından sayılır Çünkü Allâh'ın, insanların istifadesi için verdiği yeryüzündeki nimetlerin eşit şekilde paylaşımı ancak adaletle mümkün olur. Bu adaleti sosyal alanda sağlamak ve bir zengin-fakir çatışmasını önlemek ancak infak ile mümkün olur. Zira “fakirlerin refahıyla ilgilenilmediğinde yapılan ibadetler bile riyâkârlık olur. (Mâûn, 107/1-7). Çünkü, yoksulluk denizinde bolluk adaları oluşmaz¹¹⁶⁰.”

4.3. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Boyutları

Bu çalışmamızda insanın mutlak anlamda kulluğunu iki temel inanç kategorisine ayırarak bunları “Allâh'a Ubûdiyet” ve “Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet” diye isimlendirmiştik. Ubûdiyeti bu iki vasıfla nitelendirirken; en azından araştırma yaparken, temel argümanlarını ve orijinal kavramlarını kullandığımız Kur'ân dilinin kullanımına uygunluk amacını hedefledik. Ubûdiyeti, “olumsuz” ya da “olumlu” gibi ifadelerle nitelendirmenin¹¹⁶¹ bu açıdan yerinde olmadığı kanaatindeyiz.

Sözlük anlamı; “örtmek, kapatmak, gizlemek” olan “küfr”ün ıstılâhî anlamı da; “Allâh'ı inkar etmek demektir”¹¹⁶². Bundan başka; delil, burhan ve nimet gibi soyut şeylerin

¹¹⁵⁹ İlgili âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “a-d-l”, “e-m-r”, “n-f-k” ve “zekât” md.leri.

¹¹⁶⁰ Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'ân*, s. 03.

¹¹⁶¹ Bkz. Zekeriya Pak, *Kur'ân'da Kulluk*, s.127-129.

¹¹⁶² Bkz İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyis*, V, 191; Cevherî, *Sihâh*, II, 807-808; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 144-148; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 605.

üzerinin örtülmesi de, bu kelimenin anlamlarındandır. Bu duruma göre küfür, imanın en temel zıddıdır¹¹⁶³.

Kavramsal açıdan belki de imanın zıddını ve inkarı en geniş şekilde ihata ve ifade eden Kur'ân'daki bu kelime; içerisinde Allâh'a karşı inkar anlamında ne kadar tavır varsa hepsini kapsamaktadır. Bu tavırların ifade edilmesi için Kur'ân'da kullanılan diğer kavramlar ve bunların çokluğu, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin ne kadar boyutlu olduğunu otaya koyması açısından önemlidir¹¹⁶⁴.

Küfrün çok geniş kapsamlı bir kavram olduğu konusunda el-Askerî şunları söylüyor: “Küfür; içerisinde birçok hasletin bulunduğu bir kavram olup, bu hasletlerden herbiri bir iman hasletinin zıddıdır. Çünkü bir kul; küfrün bir hasletini işlediği zaman, imanın hasletlerinden birini kaybeder. Küfrün hasletlerinden birisi de; ‘Allâh’ın yanında birtakım ilahlar icat etmek’ anlamına gelen şirk¹¹⁶⁵.”

Küfrü, bir şahsiyet bozukluğu olarak değerlendiren Fazlurrahmân bu konuda şunları söylemektedir: “Bir kimse alçaldığı zaman vicdanı donuklaşır ve artık gerçek ve yüksek mahiyetinin sesini etkili bir şekilde dinleyemez. Diğer taraftan böyle bir kimse, yalnız dinlememekle kalmaz, aynı zamanda hakikatin kendisine devamlı hatırlatılmasından da rahatsız olur; o kadar ki bu rahatsızlık, yapmacık şeref ve gurur ile birleşince yerini, gerçeği reddetme ve ona karşı katı bir direnişe geçmeye bırakır. Kur'ân'ın “küfür” diye tanıttığı, işte bu “rahatsızlık”tır. Bir bakıma küfür, gururla eş anlamlı tutulmuştur¹¹⁶⁶.”

¹¹⁶³ Bkz. Üde, *et-Tetavvur*, s. 271-272.

¹¹⁶⁴ Kur'ân'da kullanılan küfürle ilgili kavramlar, tahlil ve değerlendirmeler için bkz. Yunus Ekin, *Kur'ân'a Göre İnançsızlık*, Işık Yayınları, İstanbul -2001, s. 37-137.

¹¹⁶⁵ el-Askerî, *el-Furûk*, s. 253.

¹¹⁶⁶ Fazlurrahmân, *Ana Komularıyla Kur'ân*, s. 74.

4.3.1. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Fikrî Boyutu

Burada, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin alt yapısını ve temellerini, çalışmamızın üçüncü bölümünde incelediğimizi ifade ettikten sonra; nefsinin ve hevâsını ilahlaştıran insanın artık, Allâh'ı inkâr noktasında nerelere varacağını kısaca özetlemek istiyoruz.

Nasıl ki iman, insanın vicdanındaki bir hadise ise; küfür de zıt anlamda insanın kalp ve vicdanında oluşan bir olgudur. Allâh'a ubûdiyetin mahiyetinde temel unsur olarak; insanın, aklını ve gönlünü Allâh'a kul olmaya ikna etmesi yatmaktadır. İşte insanın aklını ve nefsinin Allâh'a kulluğa ve O'na râm olmaya ikna etmemesi veya edememesi de, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin fikrî boyutunu ve özünü oluşturmaktadır.

Meseleye bu çerçeveden bakınca Kur'ân'da, Allâh'a yönelik olarak sergilenen inançsızlık göstergelerinden başta “şirk” olmak üzere, “O’nu tanımamak”, “yalanlamak”, “Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Temelleri” başlığında daha önce incelediğimiz “istikbâr”, “istiğnâ”, “Allâh'ın nimetlerini unutmak” ve “Allâh'ı zikre engel olmak” gibi birçok tavır, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin fikrî boyutunu oluşturmaktadır.

Aynı zamanda Kur'ân'da anlatılan, “Kitabın bir kısmını veya tamamını inkar¹¹⁶⁷”, “Hakkı bâtilla karıştırıp gizleme”¹¹⁶⁸ faaliyetleri de; Vahye yönelik tavırlar olarak Allâh'tan başkasına ubûdiyetin hem fikrî hem de fiilî boyutlarındandır.

¹¹⁶⁷ Bkz. Bakara, 2/85.

¹¹⁶⁸ İgili ayetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, “l-b-s” md,

4.3.2. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Fiilî Boyutları

Fikir düzeyinde inançsızlık bu derecede ileri safhaya varınca bunun, fiile dökülmesinin de ne kadar korkunç boyutlarda olacağı malumdur. Allâh'ın, insanları hidayete çağırmak için gönderdiği peygamberlerinin yalanlanması ve hatta öldürülmesini Allâh'tan başkasına ubûdiyetin boyutlarından en önemlisi olarak gösterebiliriz. Kısacası; Şeytana ubûdiyet başta olmak üzere, özünde inkar bulunan, insandan sadır olmuş bütün tavırlar Allâh'tan başkasına ubûdiyetin fiilî boyutlarını göstermektedir.

4.3.3. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyette İctimâî Boyut

Allâh'a ubûdiyetin boyutlarında da ifade ettiğimiz gibi, toplum halinde yaşayan insan, ortaya koyduğu inançsızlık tavırlarını bir şekilde dışarı yansıtacak ve herkesin etkileneceği bir ortam meydana getirecektir. Allâh'tan başkasına ubûdiyetin sosyal alandaki en etkili boyutu "Nifâk"tır. Lügatta "birşeyin kesilip gitmesi, gizlenip örtülmesi"¹¹⁶⁹ anlamına gelen nifak, "dine bir kapıdan girip diğerinden çıkmak", şeklinde de tarif edilmiştir¹¹⁷⁰.

Allâh'tan başkasına ubûdiyetin ictimâî boyutlarından birisi de "Zulüm"dür. Sözlükte; "birşeyi, ait olduğu yerden başka yere koymak"¹¹⁷¹ anlamına gelen kelime; "Haktan bâtila geçmektir", şeklinde de tanımlanmıştır¹¹⁷².

¹¹⁶⁹ Bkz İbn Fâris, *Mu'cemü Mekâyis.*, V, 454-455; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 357-359; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, s. 1196.

¹¹⁷⁰ Râğîb, *Müfredât*, s. 819. Ayrıca bkz. Veli Ulutürk, *Kur'ân-ı Kerîm Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor?*, s. 291; Yunus Ekin *Kur'ân'a Göre İnançsızlık*, s. 82-89.

¹¹⁷¹ Bkz İbn Fâris, *a.g.e.*, 468; İbn Manzûr, *a.g.e.*, XII, 373-374; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, s. 1464.

¹¹⁷² Cürcânî, *Ta'rîfât*, s. 144.

Kur'ân'da şirkin de kendisiyle nitelendirildiği¹¹⁷³ ve çokça sözkonusu edilmiş olan zulmün iki çeşidi vardır. Birisi, başkalarına yapılan haksızlıklar, diğeri de kişinin kendi nefesine yaptığı zulümdür. Kişinin kendisine yaptığı zulüm Kur'ân'da şöyle ifade edilmektedir: “Sonra biz, kitabı seçtiğimiz kullarımıza miras verdik. Onlardan kimi nefesine zulmeder, kimi orta yolu tutar, kimisi de Allâh'ın izniyle hayırlarda öne geçer....¹¹⁷⁴”. Âyette de ifade edildiği gibi nefislerine zulmedenler; “kendisini günah işlemeye yönlendirenlerdir. Çünkü kişinin Rabbine karşı masiyeti, kendi nefesine zulümdür ve onu azaba sürükler¹¹⁷⁵.”

İnsanın başkalarına yaptığı zulmün neticesi de kendisiyle ilgilidir. Bu konuda Fazlurrahmân şu dikkat çekici değerlendirmeyi yapmaktadır: “Bütün kötülükler, adaletsizlikler ve birinin başkasına verdiği zararlar, özet olarak insanın ahlâkî mahiyetinden olan her türlü kopmalar, aslında kişinin kendisine yaptığı şeylerdir. Onun için “kendine zulmetme” deyimi; her türlü adaletsizliğin (zulmün) yapana geri dönücü olduğu fikrini açıkça belirten Kur'ân'ın, çok sık kullandığı bir ifadedir¹¹⁷⁶.”

Allâh'tan başkasına ubûdiyetin bu ictimâî boyutunu, cehâletle ilişkilendiren İzutsu şöyle değerlendiriyor: “İşte bir duygu olan cehlin, görünür, fiziki davranış hali zulümdür. Zulüm, cehlin özel bir şeklidir. Kısaca cehl, kavramın içi, zulüm ise dışıdır. Herhalde bu, zulmün çoğu kez terceme edildiği gibi basit bir “kötülük yapma” olmadığını bize anlatır. Yine bu, Kur'ân'da inatçı kâfirlerin halini tasvir ederken kullanılan zulüm kelimesinin de cehl ile birlikte anlaşılması gereğini de açığa çıkarır¹¹⁷⁷.”

¹¹⁷³ Bkz. Lokmân, 31/13. Şirkle ilgili başka ayetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres*, “ş-r-k” md.

¹¹⁷⁴ Fâtır, 35/32. Konuyla ilgili diğer âyetler için bkz. Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “z-l-m” md.

¹¹⁷⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Temvîr*, XXII, 312.

¹¹⁷⁶ Fazlurrahmân, *a.g.e.* s. 80.

¹¹⁷⁷ İzutsu, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, s.256, 266.

Kur'ân'da zulüm, sadece “z-l-m” maddesi ve türevleri ile değil, “bağy”, “bi ğayri hakk”, “isrâf” gibi kelimelerle de sözkonusu edilmiştir¹¹⁷⁸.

4.3.4. Allâh'tan Başkasına Ubûdiyetin Şirk Boyutu

Küfürden sonra insanın, Allâh'a karşı takındığı en kötü tavır olan ve Kur'ân'ın da zulüm olarak nitelendirdiği “Şirk”, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin en ileri boyutudur. Kelime olarak lügatta ; “iki ortağın birbiriyle karışması, birinin diğerine ortak olması” anlamına gelen şirk, Allâh'ın zât, sıfat ve fiillerinde ortağı olduğunu kabul edip O'nu inkar etmektir¹¹⁷⁹.

İslam âlimleri, insanın Allâh'a karşı gösterdiği şirk tavrının üç boyutlu olduğunu ifade etmektedirler: “Şirkin üç boyutu vardır ve bunların hepsi de yasaktır: 1-Allâh'ın ulûhiyyetinde bir ortağı olduğuna inanmaktır ki, bu en büyük şirk ve cehâlettir. “....*Kim Allâh'a ortak icat ederse müthiş bir iftira etmiş, çok büyük bir günah işlemiştir*”¹¹⁸⁰.” Bu âyette kastedilen şirk budur. 2-Allâh'a fiillerinde şirk koşmak. 3-İbadette şirk koşmak ki, bu da riyâdır¹¹⁸¹.”

İnsanın Allâh'ı inkar noktasında şirk boyutuna kadar varmasının sebebinin Fazlurrahmân şöyle açıklıyor: “Çünkü insan, ya sonlu varlıkları bu sonsuz yüce Varlığa kıyaslayıp O'na benzetmek ister; ya da Allâh, yaratıkları ile doğrudan ve çok yakından ilgili

¹¹⁷⁸ İlgili âyetler için bkz, Abdülbâkî, M. Fuâd, *a.g.e.*, “b-ğ-y”, h-k-k”, “s-r-f” md.leri. Zulümle ilgili kavramlar hakkında bkz. Veli Ulutürk, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yayınları, Kayseri- 1993.

¹¹⁷⁹ İbn Fâris, *a.g.e.*, II, 265; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 448-450; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhit*, s. 1220.

¹¹⁸⁰ Nisâ, 4/48.

¹¹⁸¹ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâm*, V, 118. Şirkin çeşitleri ve daha geniş bilgi için bkz. Râğîb, *a.g.e.*, s. 451-452; Suat Yıldırım, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, s. 285-296; Üde, *et-Tetavvur*, s. 273276; Nadim Macit, *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Damla Matbacılık, Konya -1992, s. 38-39.

olmasına rağmen, insan kalkıp O'nunla yaratıkları arasına, tanrıları veya diğer güçleri koymaya çalışır¹¹⁸².”

Bu şekilde Allâh'tan başka varlıklara (insan, cin, melek, hayvan, taş, dağ, heykel vs.) ilahlık atfetmek veya onlara Allâh'ın yanında ilâhî bir güç atfetmek; insanın düşünme ve bilgi kabiliyetlerini felç etmesi sonucunda veya çeşitli menfaat sâikleriyle gerçekleşmektedir. Her iki durumda da insan kendine yabancılaşmakta, fitratından uzaklaşmakta ve kendi özünü örtmektedir¹¹⁸³. Yani aslında, şirke dalanların bu davranışlarının özünde menfaat elde etme maksadı vardır. Kurân'da bu menfaat-şirk ilişkisi şöyle ifade edilmektedir: “Kendilerine kalsa izzet ve kuvvet vesilesi olsun diye, Allâh'tan başka birtakım tanrılar edindiler¹¹⁸⁴.” Müfessirler de zaten bu âyette geçen “İzz” kelimesine; “her türlü yardım ve menfaat” anlamı vermektedirler¹¹⁸⁵.

Şirk, insan benliğindeki bütünlüğü bozar ve onu birçok şekilde köleleştirir. Çünkü, “insanın ne kadar efendisi olursa, o kadar kez daha mutsuz olur¹¹⁸⁶.”

Genellikle; insanın söz, fiil, niyet ve isteklerinde görülen şirk¹¹⁸⁷ gerçekte insanın; Allâh'ın sırf kendi Zâtı için yapılmasını istediği ve ubûdiyet manasına geldiğini belirttiği bazı hal ve hareket tarzlarını insanlardan birine yöneltmesiyle oluşur. Birine secde edilmesi, onun adına kurban kesilmesi, ona adak adanması, zor zamanlarda ondan yardım

¹¹⁸² Fazlurrahmân, *Ana Konularıyla Kur'an*, s. 48.

¹¹⁸³ Ömer Özsoy, İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'an*, s. 332.

¹¹⁸⁴ Meryem, 19/81. Ayrıca bkz. Yâsîn, 36/74.

¹¹⁸⁵ Bkz. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-Veciz*, IX, 530.

¹¹⁸⁶ De La Boetie, Etienne, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, (çev. Mehmet Ali Ağaogulları), İmge Kitabevi, Ankara -1995, s: 19.

¹¹⁸⁷ Abdurrahmân, Muhammed Mustafa, *Edebü'l-Ubûdiyye*, Mektebetü'l-Kahire, Kahire ts. , s. 81. Ayrıca bkz. Tahir Olgun, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları, Ankara -1998, s. 47-48.

dilenmesi, onun her yerde ve zamanda kendisinin yanında olabileceğine inanılması, onda mutlak tasarruf gücü bulunduğuna inanılması gibi¹¹⁸⁸.

Burada işlediğimiz bu ubûdiyet çeşidinin belki de bütün boyutlarını, en ileri seviyede gösteren olay olarak Firavun'un, rablığını ilan etmesini örnek gösterebiliriz. "*Adamlarını topladı ve onlara: "sizin en yüce rabbiniz benim dedi¹¹⁸⁹."* "Bir kişinin, kendisinin rab olduğuna inanması, akıl ve ilmin tam zıddı birşeydir. Zira böyle bir şey; semâvât, arz, hayvanlar, bitkiler ve insanların yaratıcısı olduğunu iddia anlamına gelir. Böyle bir iddianın saçmalığı ise, ilmen zaruridir. Ayrıca bu âyet, böyle bir iddiada bulunan kimsenin; ne söylediğini bilmeyen bunamış birisi olduğuna da delildir¹¹⁹⁰."

Böylece Firavun'un bu tavrını; temelinde insanın, kendi hevâ ve nefsinin ilah edinmesinin¹¹⁹¹ bulunduğu, "Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet"ın zirvesi olarak değerlendirebiliriz.

4.4. Ubûdiyetin Yansımaları

Yaratıcısını tanıyan ve bütün kalbiyle O'na yönelen insan neticede; Allâh'ı Rab, kendisini de O'na kul olarak kabul eder. İşte bu merhale, Allâh'a ubûdiyetin ilk adımıdır. İnsanın kalbinde meydana gelen bu kabul, birtakım emârelerle dışarıya aksederek kendisini gösterecektir. Yani insan kendi aklını ve nefsinin Allâh'a kul olmaya ve kulluk yapmaya ikna edince; onun bu derûnî hali, dış dünyasına ve fiillerine de yansiyacaktır. Ubûdiyetin yansımaları insanın önce kendi şahsında, daha sonra da içinde yaşadığı çevre ve varlıklarla ilişkilerinde görülecektir. Zira, insanın Allâh ile arasındaki

¹¹⁸⁸ Nedvî, *Kur'ân ve Sünnette İtikat-İbadet*, s. 61.

¹¹⁸⁹ Nâziât, 79/23-24.

¹¹⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXXI, 39.

¹¹⁹¹ Bkz. Câsiye, 45/23.

en büyük ilişki bağı olan ubûdiyet; onun, diğer valıklarla olan ilişkilerini de etkileyip düzenler.

Biz burada ubûdiyetin bu yansımalarını iki başlık altında incelemeye çalışacağız. Bunlar da; insanın kendisinde ortaya çıkan (ferdî) tezâhürler ve içinde yaşadığı toplumda meydana gelen (ictimâî) tezâhürlerdir. Ancak bu konu çok geniş bir alana sahip olduğu için, ubûdiyete bir bütün halde bakıp yansımalarını da genel olarak değerlendireceğiz. Bunu yaparken de, ubûdiyetin ferdî ve ictimâî yansımalarına ait, Kur'ân âyetlerinden gerekli birkaç örnekle iktifa edeceğiz.

4.4.1. Ubûdiyetin Ferdî Yansımaları

Yüce Allâh'ın kulu olan insan, herşeyden önce kendisinden sorumludur ve Allâh'a ubûdiyeti de birinci derecede kendisinde başlar, kendisinde biter. Yani bir kul olarak bütün sorumlulukları, vazifeleri ve bunların sonuçları ilk önce kendisini ilgilendirir ve şahsını bağlar. Nitekim şu âyetlerde bu husus açık olarak ifade edilmektedir: *“Herkes, yaptığı işlerin rehini ve esiri olacaktır¹¹⁹²”* . *“Hiçkimse başkasının günah yükünü çekemez¹¹⁹³”* . Böylece bu sorumluluğun neticesinde, onun ubûdiyetinin yansımaları ve sonuçları da, ilk önce kendi üzerinde tezâhür edecektir.

İnsanın vicdanında meydana gelen hâdiselerin çoğu ondan, fiil ve amel olarak dışarı yansır. Kur'ân'da anlatılan mü'minlerin amellerini; onun, kalp ve vicdanında meydana gelen iman ve ona bağlı olarak gelişen Allâh korkusu ve sevgisi gibi derûnî hallerin yansımaları olarak değerlendirebiliriz. Bu noktayı aydınlatması açısından şu âyetler çok önemlidir: *“Muhakkak ki mü'minler mutluluk ve başarıya erdiler. Onlar namazlarında tam bir saygı ve tevâzu içindedirler. Onlar boş şeylerden uzak dururlar. Onlar zekâtı da*

¹¹⁹² Müddessir, 74/38.

¹¹⁹³ Necm, 53/38. İlgili diğer âyetler için bkz. Sebe', 34/25; Zümer, 39/7; Fussilet, 41/46; Câsiye, 45/15.

ifa ederler. Onlar mahrem yerlerini günahlardan korurlar..... O mü'minler, üzerlerindeki emanetleri gözetirler, verdikleri sözleri tam tamına tutarlar. Onlar namazlarını vaktinde eda edip zayi etmekten korurlar¹¹⁹⁴."

Bu âyetlerden ikincisinde geçen ve bizim de "Ubûdiyetle İlgili Kavramlar"¹¹⁹⁵ kısmında işlediğimiz "Huşû"¹¹⁹⁶ nun ferdi yansımalarıyla ilgili Elmalılı'nın şu tespitlerini aktarmak istiyoruz: "Huşû'yu, bazıları korku, çekingenlik gibi kalp fiillerinden olmak üzere tarif etmiş; bazıları da sükûnet içinde olmak ve sallanmayı terketmek gibi organlara ait fiillerden göstermiştir. Doğrusu huşû; aslı kalpte, tezâhürü bedende olmak üzere ikisini de içinde bulundurur. Kalbe ait tarafı; Rabbin azamet ve celâlı karşısında kendi küçüklüğünü göstererek nefsi, Hakk'ın emrine baş eğdirip söz dinlettirecek; edep ve tazimden başka birşeye yönelmeyecek şekilde kalbin son derece bir saygı hissi duymasıdır. Dış görünüşle ilgili yönü de, vücut organlarında bu duygunun belirmesiyle bir sakinlik ve sükûnet meydana gelmesi, gözlerinin önüne ve secde yerine bakıp, sağa sola, şuna buna iltifat etmemesidir¹¹⁹⁶."

Mü'minlerin, namazı huşû' içinde kılmalarını anlatan bu âyetten hemen sonra "boş sözden" uzak durmayı anlatan âyetin gelmesinin sebebi hakkında Râzî şöyle bir değerlendirme yapıyor: "Bunun sebebi şu olabilir: Nefse en ağır ve zor gelen, aynı zamanda mükellefiyetin de özünü oluşturan "yapma" ve "terketme" kâidelerini mü'minlerde iyice yetleştirmektir. Ayrıca çoğu yerde beraber zikredilen namazla zekâtın arasına "boş sözden uzak dururlar" âyetinde gelişinin bir başka sebebi de; "boş sözden kaçınma"nın, namazın tamamlayıcı unsurlarından olmasıdır¹¹⁹⁷." Nitekim bir başka âyette namaz; "...*Muhakkak ki namaz; insanı, ahlâk dışı davranışlardan ve*

¹¹⁹⁴ Mü'minûn, 23/1-9.

¹¹⁹⁵ Bkz. Bu Tez, s. 108-112.

¹¹⁹⁶ Elmalılı, *Hak Dini*, V, 3428.

¹¹⁹⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXIII, 70.

meşru olmayan işlerden uzak tutar....¹¹⁹⁸” şeklinde tavsif edilirken, aynı zamanda ubûdiyetin yansımalarının da en güzel örneklerinden birisini görmüş oluyoruz.

Bundan başka Allâh korkusu ve sevgisi, tevâzu’, Allâh’a ve peygambere itaat ve tevbe gibi; insanın önce iç dünyasında meydana gelen ubûdiyetin birçok boyutu; inanan kulun davranışlarını, fikirlerini ve dış dünyaya bakışını Allâh’a ubûdiyet istikametinde etkileyecek ve bu ubûdiyet çigisine uygun olmayanları mutlaka değiştirecektir.

Kur’ân’a baktığımızda, ubûdiyetin insan vicdanındaki boyutu olan imanın, genellikle “sâlih amel” ifadesiyle beraber zikredildiğini görürüz¹¹⁹⁹. Bu durumu ubûdiyetin insanda önce ferdî, sonra da ictimâî olarak meydana gelen “amel-i sâlih” şeklindeki yansımasıdır diye değerlendirebiliriz. Ubûdiyetin insan davranışlarında meydana gelen yansımalarına burada bir örnek daha vermek istiyoruz.

Ubûdiyetin önemli çeşitlerinden biri olan oruç; kul olarak insanın hem nefsinin hem de fiillerini etkileyip düzenleyen bir emirdir: “*Ey iman edenler! Sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç tutmak size de farz kılındı. Böylece umulur ki fenalıklardan korunursunuz*¹²⁰⁰.”

Orucun ferdî yansımalarını, bu emri yerine getirenlerin hangi tavırlara dikkat edecekleri hususunu izah sadedinde, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in şu hadislerinde görebiliriz: “*Oruç perdedir. Biriniz birgün oruç tutarsa kötü söz sarfetmesin, bağırıp çağırmasın. Birisi kendine yakışsız laf edecek veya kavga edecek olursa:- Ben oruçluyum, desin*¹²⁰¹.” Allâh’a kulluk konusunda yapılan her faaliyetin, kişinin hareketlerinde bir tesirinin

¹¹⁹⁸ Ankebût, 29/45.

¹¹⁹⁹ İlgili âyetler için bkz. Abûlbâkî M. Fuâd, *el-Mu’cemu’l-Müfehres*, “a-m-1” md.

¹²⁰⁰ Bakara, 2/183.

¹²⁰¹ Buhârî, *Savm* 2, *Libâs* 78; Müslim, *Sıyâm* 164; Muvatta’, *Sıyâm* 58; Ebû Dâvûd, *Savm* 25; Tirmizî, *Savm* 55, İbn Mâce, *Sıyâm* 1.

olması gerektiğini; aksi halde bu yaptıklarının hiçbir kıymetinin olmadığını da şu hadisten anlayabiliriz: “*Kim yalan söylemeyi ve onunla iş yapmayı bırakmazsa Allâh'ın, onun yemesini içmesini terketmesine ihtiyacı yoktur*¹²⁰².”

4.4.2. Ubûdiyetin İctimâî Yansımaları

Allâh Taâlâ insanı yalnız olarak yaratmış, daha sonra da eşini ve neslini ondan varederek, birlikte topluca yaşamalarını takdir etmiştir. Dolayısıyla insan tek başına değil, aynı zamanda toplumsal bir varlıktır. Bu gerçeği Kur'ân-ı Kerîm, hem de “Ey insanlar!” hitâbıyla şöyle ifade ediyor: “*Ey insanlar! Biz sizi bir erkekten ve bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için milletlere, sülalelere ayırdık.....*¹²⁰³”

Kur'ân âyetlerini incelediğimizde onun, insana hem ferdî, hem de ictimâî bir varlık olarak yaklaşım hitap ettiğini görürüz. Özellikle de mü'minlere, birçok yerde çoğul sıygasıyla hitap etmiştir¹²⁰⁴. Bu hitaplarla gelen emirler ve nehiylerin hem ferde hem de topluma yönelik tarafları; dolayısıyla da bunların yansımalarının olması gayet tabiidir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi ubûdiyet, kişinin kendisinde başlayıp kendisinde biten birşeydir. Ancak toplumsal olarak yaşayan insanın ferdî olarak yaptığı ubûdiyet faaliyetlerinin önce kendisinde, daha sonra da ictimâî alanda yansımaları görülecektir.

İnsanın beraber olarak yaşadığı en küçük çevre, ailesidir. Çünkü aile, toplumun çekirdeğini oluşturur. Tabiatıyla kişinin ferdî olarak yaşadığı ubûdiyetin toplumsal anlamda yansımaları da, ilk olarak aile içinde ortaya çıkacaktır. Kişi, kendisinden sonra

¹²⁰² Buhârî, *Savm* 8, *Edeb* 51; Ebû Dâvûd, *Savm* 25; Tirmizî, *Savm* 16, İbn Mâce, *Sıyâm* 21; Ahmed b. Hanbel, 2/452, 505.

¹²⁰³ Hucurât, 49/13.

¹²⁰⁴ Bu hitaplar için bkz. Abülbâkî M. Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres*, s.82-86.

birinci derecede ailesinden sorumludur ve ona örnek olmak, görevidir. Şu âyet buna işaret etmektedir: “*Ey iman edenler ! Kendinizi ve ailenizi yakıtı insanlarla taşlar olan o müthiş ataşten koruyun.....¹²⁰⁵*”. Kulun ferdî olarak mesul olduğu namaz emrini ailesine de yansıtması istenmiştir: “*Ailene ve ümmetine namaz kılmalarını emret, kendin de namaza devam et.....¹²⁰⁶*” Bunlar da, ubûdiyetin en küçük toplum olan ailedeki ictimâî yansımasıdır. Yani kişi, namazı sadece kendisi kılmakla kalmayacak, bu emri ailesine ve yakın çevresine de yayacaktır.

Ubûdiyetin ictimâî anlamda aileye yönelik; anne-babaya itaat, evlenme, boşanma, miras, akrabalık, komşuluk ilişkileri vb. gibi konularla ilgili Kur’ân’ın hükümlerini burada zikredebiliriz.

Ubûdiyetin aile dışında daha geniş diğer ictimâî boyutları ve bunların yansımalarını da Kur’ân’da görmek mümkündür. Kur’ân’da en geniş şekilde toplumu kuşatan ubûdiyet vazifelerinden söz edilmektedir. Zaten bir kul olarak insan, ferdî anlamda ubûdiyeti yaşayınca kendisinde meydana gelecek düşünce ve davranışlarındaki değişiklikler ve bunların tezâhürleri tabîi olarak topluma da yansiyacaktır. Bunların dışında Yüce Allâh’ın, kullarına toplum olarak emrettiği birçok husus vardır. Biz burada bunlardan, örnek olarak sadece “ahlâk”ı inceleyeceğiz.

Bir kul olarak insanın, inancı doğrultusunda sergilediği her tavır ve davranışının toplamı ve özü olan ahlâkı, ubûdiyetin en geniş anlamda ictimâî yansıması olarak değerlendirebiliriz. Çünkü ahlâkın hedefi, insanın huylarını ve buna bağlı olarak da davranışlarını düzeltmek ve güzelleştirmektir. Ahlâkın hem ferdî, hem de ictimâî yönü vardır. Ubûdiyetin her iki alandaki yansımaları da “en büyük ahlâk” olarak Hz.

¹²⁰⁵ Tahrîm, 66/6.

¹²⁰⁶ Tâhâ, 20/132.

Peygamber (s.a.v.)'in şahsında görülmüştür. Kur'ân-ı Kerîm onun ahlâkını şöyle tavsif ediyor: “*Ve sen pek yüksek bir ahlâk üzerindesin!*”¹²⁰⁷. Ayrıca o, ubûdiyetin bu büyük yansıması olan ahlakî mükemmelleştirmek vazifesi ile görevlendirilmiştir: “*Ben, güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim*”¹²⁰⁸.

Kur'ân'da zikredilen bütün emir ve nehiyer, ubûdiyetin en geniş yansıması olan ahlâkın muhtevasını oluşturur ve onun tamamlayıcıları durumundadır. Kur'ân-ahlâk ilişkisinin anlatıldığı şu olay da buna bir delildir: “Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ahlâkını soran bir sahabiye Hz. Âişe (r.a.) şöyle cevap verdi: Sen Kur'ân okumuyor musun?. Sahabi: Evet okuyorum, dedi. Bunun üzerine Hz. Âişe:- Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ahlâkı Kur'ân idi, dedi”¹²⁰⁹.

Burada son olarak ubûdiyetin hem ferdî hem de ictimâî yansımalarını toparlayıcı olarak dikkate değer ve çok önemli bir ifade olan “Şıbğatullâh”(Allâh'ın Boyası) üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Ubûdiyetle mükellef olan insanın tüm hayatı kulluk şuuru ve çabası içinde geçerse, onun her tavrı ve düşüncesi de bunun bir tezâhürü olarak görülecektir. Kur'ân'ın kullandığı “Şıbğatullâh” ifadesini, Allâh'a kulluk yaparak yaşayan insan ve insanların dıştaki hallerini, yani ubûdiyetlerinin yansımalarını çok güzel bir şekilde ifade ettiğini düşünüyoruz. Allâh Taâlâ bu tabiri şöyle kullanmaktadır:

صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَنَحْنُ
لَهُ عَبِيدُونَ

¹²⁰⁷ Kalem, 68/3.

¹²⁰⁸ Muvatta', Hüsnü'l-Huluk 18; Ahmed b. Hanbel, II, 281.

¹²⁰⁹ Müslim, Müsâfirin 129; Ebû Dâvûd, Tatavvu' 26; Tirmizî, Birr 69, İbn Mâce, Ahkâm 14, Ahmed b. Hanbel, VI/45, 91.

“Siz Allâh’ın verdiği rengi alınız. Allâh’ın boyasından daha güzel boyası olan kimdir? ‘Biz ancak O’na ibadet ederiz’ deyiniz¹²¹⁰.”

Bu âyetin başında “Sıbgatallâh” ifadesi geçerken, sonunda da “ve Nahnü lehü [^]Âbidûn” ifadesinin gelmesini, ubûdiyetin yansımalarını anlatması bakımından dikkate değer görüyoruz. Müfessirler, “Sıbgatallâh” hakkında şunları söylemişlerdir: “Sıbğa” kelimesi burada “temizleme, temizlik” anlamına gelip “Sıbgatallâh”ı; Allâh’ın temizlemesi diye anlayabiliriz. Çünkü O’na iman, nefisleri tertemiz yapar. Yani burada mü’minlerden şöyle demeleri istenmiştir: Allâh bizi imanla boyadı ve temizledi. Allâh’ın boyasından daha güzeli var mıdır?. Yani Allâh, kullarını imanla boyadı ve onunla küfür pisliklerinden temizledi. Dolayısıyla iman boyasından daha güzeli yoktur. Hıristiyanlar çocuklarını “Ma’mûdiyye” adındaki bir su ile yıkarlar ve bu işe; bu bir temizliktir ve o artık şimdi bir hıristiyan oldu derlerdi¹²¹¹.”

“Sıbgatallâh” hakkında bazı âlimler de şunları söylemişlerdir: “Bu tabir, ‘din’ anlamındadır ve böylece “din”, boya ile nitelendirilmiştir. Çünkü dinin görünüşü (yansıması), temizlik ve namaz gibi alâmetlerin müşâhede edilmesiyle ortaya çıkar¹²¹².” Nitekim Allâh Taâlâ şöyle buyurmuştur: “.....Onların alâmeti, yüzlerindeki secde izi, secde aydınlığıdır.....¹²¹³” Dolayısıyla kul, Allâh’a ubûdiyet yolunda gidip O’nun emir ve yasaklarına uyarak, Allâh’ın boyasına boyanmaktadır.

Sonuç olarak ubûdiyetin ferdî ve ictimâî alandaki yansımalarını en genel anlamda “ahlâk” ve “sıbgatullâh” ifadeleriyle niteleyebiliriz. Çünkü Allâh’a ubûdiyet, O’nun

¹²¹⁰ Bakara, 2/138.

¹²¹¹ Zemahşerî, Keşşâf, I, 222.

¹²¹² Râzî, Mefâtihu’l-Ğayb, IV, 79. Ayrıca bkz. Kurtubî, el-Câmi’ li Ahkâm, II, 97-98; İbn Kesîr, Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm, I, 133; Nesefî, Medâriku’t-Tenzil, I, 178; Elmalılı, Hak Dini, I, 156; Mevdûdî, Tefhîm, I, 105.

¹²¹³ Feth, 48/29.

dininin yaşanmasıyla mümkündür ve bunların da inanan insanlar üzerindeki ferdî ve ictimi yansımalarını ancak "Allâh'ın rengiyle boyanmak" şeklinde ifade edebiliriz.

SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsan, akıyla düşünüp karar veren, gönlüyle hisseden, olaylara ve eşyaya kendi vüsatince anlamlar verebilen mükemmel bir varlıktır. Kendi iç dünyasını dışa yansıtarak, dış alemi de iç dünyasında irdeleyerek bir takım neticelere ulaşmadan duramaz. Çünkü o, soran ve araştırıp inceleyen meraklı bir yapıya sahiptir. Onun, bu özelliği ve kabiliyeti ile ulaştığı en büyük netice; kendisinin de ötesinde bir gücün olduğu gerçeğidir. İşte bu noktada insan; bu yüce kudretin her şeyi kuşattığını idrak ederek, O'nun karşısında kendi konumunu kavramaya ve belirlemeye çalışır. Sonuçta *"Ben, cinleri ve insanları sırf Beni tanıyıp, yalnız Bana ibadet etsinler diye yarattım"* (Zâriyât, 51/86) gerçeğine ulaşır. O halde insanın kâinattaki yeri ve Yaratıcı karşısındaki konumu "kul" olmaktır, yani "Ubûdiyet"tir.

Allâh ile insan arasında bir ilişki mevcuttur. Bu ilişki ve irtibat ilk önce "yaratma" hadisesiyle Yüce Yaratıcı'dan kâinât ve insana doğru başlamıştır. Allâh Taâlâ hem insanı yaratmış, hem de bütün kâinâtı onun hizmetine râm etmiştir. Rab-kul ilişkisi, Allâh'tan insana rızık verme, kitap ve rasûl gönderme, hayat verip yaşatma ve daha sonra da öldürüp hesaba çekme gibi en genel alanlarda devam etmektedir. Böylece Allâh Taâlâ, hem kâinatta hem de gönderdiği Kur'ân'da kendisini sıfat ve fiilleriyle insana devamlı tanıtmaktadır. Şimdi sıra insandadır ve onun da kendisini, Rabb'ine kul olduğunu ispat etmesi gerekmektedir. İşte onun kendisini ispat edip Rabb'ine karşılık vermesine ubûdiyet diyebiliriz. Yani ubûdiyetin temelinde Allâh-insan ilişkisinin insan tarafından bir ifadesi ve takdimi bulunmaktadır.

Buradan da Allâh-kul ilişkisinin karşılıklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Allâh'ın bütün yapıp ettiklerine insan bir kul olarak, ubûdiyetini sergilemek suretiyle cevap vermektedir. İşte ubûdiyet bu karşılıklı ilişkiden ortaya çıkmıştır.

Yüce Allâh'ın bu âlemle irtibatı, yaratılıştan sonra bitip kesilmiş değildir. O, her an ve mekanda faaldir, mahlûkât ise muhtaçtır ve onların ihtiyacını da sadece O karşılar. *“Göklerde olan, yerde olan herkes, ihtiyaçları için O'na yalvarır (bütün bunları gerçekleştirmek için) O her an yeni tecellilerle iş başındadır”* (Rahmân, 55/29). O halde Yaraticının insanla irtibat ve ilişkisi bu derece kesin, devamlı ve yoğun olduğuna göre; insanın da Allâh'a karşı ubûdiyeti, onun tüm hayatını, hem iç hem de dış dünyasını kaplayarak devam etmelidir. Çalışmamızda elde ettiğimiz sonuçlardan birisi budur.

Kur'ân'da; Allâh Taâlâ kendisini isim, sıfat ve fiilleriyle bir çok kelime formu kullanarak tanıtmıştır. Bu da O'nun insanla ilişki alanının ne kadar geniş olduğunu gösterir kanaatindeyiz. Aynı şekilde Kur'ân'da insanla ilgili hele hele onun ubûdiyetiyle ilgili o kadar kavram kullanılmıştır ki; bu yoğunluk bizi, ubûdiyetin onun tüm hayatını hatta iç dünyasındaki duygularını dahi kapsadığı sonucuna götürmektedir.

Ubûdiyetin lügattaki “tezellül (bir güç karşısında acz makamında olmak), itaat, boyun eğmek, teslim olmak” anlamlarıyla, direkt ya da dolaylı biçimde ilgili olanlarını tespit edip incelemeye çalıştığımız kavramların çokluğu bile, hiçbir insanın ubûdiyetten kurtulmasının imkansız olduğu neticesini vermektedir.

Tabii ki böyle bir netice ve ubûdiyet (kulluk) sıfatı insan için; değer bakımından bir küçüklük değil, aksine Allâh'ın belirlediği en yüce makamdır. Çünkü, en seçkin insanlar olan peygamberler bile, Kur'ân âyetlerinde; “Allâh'ın kulu” vasfıyla zikredilip şereflendirilmişlerdir. Ayrıca inanan kimselerden bahsedilirken âyetlerde; “kul ve kullar” kelimesinin “Lafzatullâh”a izâfetle zikredildiğini görmekteyiz. Bu da bizi Yüce Allâh'ın, inanan kullarını ne kadar sevdiğini ve onlara ne kadar değer verdiği sonucuna götürmektedir. Hulasa “ubûdiyet”, Kur'ân'da insanı tanımlayan en açık ve en kapsamlı kavramdır.

Araştırmamızda başvurduğumuz, özellikle “ubûdiyet” ve “ibadet” konulu eserler; insanı genel kulluk çerçevesinde ele alırken çoğunlukla onun kulluğunu, “ibadet” terimiyle ifade etmişler, belli zaman ve mekanla sınırlı, belli şekillerde yerine getirilen vazifeler olarak tanımlamışlardır. Gerek bu türlü tanımlamalar, gerek zaman içinde insanların dünya ile meşguliyetlerinin ağır basması ve gerekse şeytan gibi başka dış unsurlar neticesinde insanın kulluk anlayışı değişmiş ve daralmıştır. Bu husus, avam dediğimiz halk sınıfında çok daha yaygındır. Bu gerçekten hareketle İslâm’da kulluğun yeniden ele alınıp, temel kaynağımız olan Kur’ân’ın penceresinden irdelenmesinin çok önemli olduğu sonucuna ulaştık. Çünkü geçmişte olduğu gibi insanın Rabb’i ile ilişki yollarını kapatan, onun dikkatini Allâh’a vermekten alıkoyan, özellikle günümüzde sayılamayacak kadar çok unsur vardır. İnanan bir kul bile, ubûdiyetini sadece beş vakit namaz, yılda bir oruç vb. belli ibadetlere sıkıştırarak, arta kalan zamanda sanki Allâh’ın dışındakilere kulluk seline kapılıp gitmekte gibidir.

Ubûdiyet sadece; Allâh’a kulluğu değil, aynı zamanda O’ndan başkasına kul olmamayı da gerektirir ve bununla tamam olur.

Ubûdiyet ve ibadet için yapılan tanımlar ve izahlardan ortaya çıkardığımız netice şudur: Ubûdiyetin klişeleşmiş ve genel kabul görmüş net bir tanımının yapılması zordur. Onu ancak, temel esaslarını, prensiplerini ve değerini irdelleyerek mahiyeti hakkında bilgi vermek suretiyle, genel çerçevesini belirleyip anlatabiliriz. Biz de “ubûdiyetin tanımı” başlığında onu tanımlamak yerine, unsurlarını dile getirerek şu sonuca vardık: **Ubûdiyet; Yüce, Yaratıcı bir kudret karşısında insanın kendi acziyetini ve muhtaçlığını idrak etmesi, emirlerini kabul edip O’na saygı göstermesi ve tüm merhaleleriyle hayatını sadece O’na tahsis ve teslim etmesidir. Yani ubûdiyette en büyük unsur, insanın ulûhiyyet karşısındaki duruş, tavır ve konumunun bir ifadesidir.**

Bütün bu açılardan ubûdiyet ile ibâdetin, her ne kadar aynı muhtevayı konu edinseler de birbirinden ayrılarak anlaşılması lüzumu vardır. İkisi arasındaki farkı kısaca şu şekilde ifade edebiliriz: Ubûdiyet; daha çok insanın Allâh Taâlâ karşısındaki konumunu ve sorumluluğunu tespit etmesi ve bunun şuuru içinde O'na tam teslimiyet konusunda aklını ikna etmesidir. Yani Allâh'ın; Rab ve en yüce kudret olduğunu; kendisinin de aciz, muhtaç ve sadece O'nun kulu olduğunu hissedip iman şuuruna ermesidir. İşte insanın, bu çok geniş ve biraz da soyut duyuş, sezış ve iman dünyasındaki halini ifade etmesine yani, Allâh'a itaat ve emirlerine boyun eğmenin tatbik ve gösterme sahasına da ibadet diyebiliriz. Zaten Kur'ân'daki bir çok emir ve yasak bu ubûdiyeti olgunlaştırmaktadır.

Araştırmamızda tespit ettiğimiz diğer önemli bir sonuç da, Kur'ân-ı Kerîm'de ubûdiyetin; iki vasıfta iki ana kısma ayrılmış olmasıdır. Yani Kur'ân iki çeşit ubûdiyetten bahsetmektedir. 1) Allâh'a Ubûdiyet ki, bunun temelinde iman bulunmaktadır. 2) Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet. Bunun temelinde ve özünde ise, küfür ve inkâr bulunmaktadır. Böyle bir taksime gitmenin, konuyu insanın eğilimleri açısından düşündüğümüzde normal olduğu neticesine vardık. Zira insan; irade ve hürriyete sahip kılınmış, fakat aynı zamanda da sorumlu tutulmuştur.

Kur'ân'da; insanın seçmesi için iki yol gösterildiği vurgulanırken, onun hürriyetine de işaret edilmiştir. İnanma veya inkâr arasında tercihe davet edilen insan, iman ettiği takdirde fitratına uymuş olmaktadır. Bu yolu tercih eden insanın Allâh'a ubûdiyetinin bir takım esasları bulunmaktadır. Bunların en önemlisi "Tevhîd" olup insanın Allâh'a karşı tavrında başka ilahlara yer yoktur. Allâh'a ubûdiyetin temelinde Allâh sevgisi ve korkusunun bulunması bize; insanın sadece beden değil duygularının da yaratıcısı olan Yüce Allâh'ın, onun duygularını da ubûdiyete tâbi tuttuğunu iş'ar etmektedir. Yani duygu, fikir ve ruh dünyamız da ubûdiyete muhataptır. Araştırmamızda ortaya çıkan bir

başka netice de, ubûdiyetin hissî-manevî boyutunun oluşudur. Zira Kur'ân, en çok sevilenin de, en çok korkulananın da Allâh olduğu üzerinde durmuştur.

Allâh'a ubûdiyet, tam bir teslimiyet içinde olmalıdır. Teslimiyetin ubûdiyete temel olduğu noktasını, her iki ifadenin (teslimiyet-ubûdiyet) bazen aynı âyet içinde gelmesinde de görebiliriz. Aslında ubûdiyetin özünde; insan aklının ve nefsinin Allâh'a teslim olmaya ikna edilmesi bulunmaktadır. İnsanın; Allâh'ı tek Rab, kendisinin de sadece O'nun kulu olduğuna ikna olması tamamlanınca artık, ibadet dediğimiz emir ve yasaklara uyması kendiliğinden oluşacaktır.

Allâh'a ubûdiyet; mü'minin tüm hayatını ve hareketlerini kapsar, onun sınırlarını ve esaslarını da ancak Yüce Ma'bûd belirler. Bundan dolayı inanan insanın, ubûdiyetini bu sınırlar dahilinde sürdürmesi gayesiyle de konulan i'tidal (ölçülü olma) prensibi konmuştur. Allâh'ın en seçkin ve sevgili kulu olan Hz. Peygamber (s.a.v.) de, yaşadığı ubûdiyetle bu konuda bizlere örnek olmuştur.

Ubûdiyette devamlı olmak, çok önemli bir prensiptir. Bundan dolayı Allâh'a ubûdiyette gevşeklik, ihmal ve ümitsizliğe yer verilmemiştir. Çünkü Allâh, hiç kimseyi gücünün yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutmamıştır. Bunun da, çalışmamızda Allâh'a ubûdiyetin temel bir prensibi olduğunu gördük.

Allâh'a ubûdiyet; hiçbir menfaat, zorlama ve suflî gayeler; ya da başka şeyler için değil; sadece Allâh rızası gözetilerek ve ihlâs ile ihsân dairesi içinde yapılmalıdır. Bundan hareketle insanın, yaptığı ubûdiyetin farkında ve şuurunda olması; ubûdiyetin bir prensibidir. Ayrıca mü'minin kulluğu; "beyne'l-Havf ve'r-Recâ" (korku-ümit arası) bir dengede olmalıdır.

Çalışmamızda inanç açısından ikiye ayırdığımız ubûdiyetten, Allâh'tan Başkasına Ubûdiyet kısmının Kur'ân'da çok çarpıcı ve net bir şekilde ele alındığını gördük. Genellikle her insan, Allâh'ı tek yaratıcı ve hakim kudret olarak kabul eder. Hatta Kur'ân'ın anlatımında, zorda kaldığı anlarda bu gerçeğin ortaya çıktığına vurgu yapılmaktadır. Madem ki durum böyle, o halde insanın Allâh dışındaki unsurlara neden kul olduğu ve bunun temellerinde nelerin bulunduğu? sorusu gündeme gelmektedir. Buna cevap ararken Allâh'tan başkasına ubûdiyetin temellerinde bulunan en önemli etkenlerin; insanın kendisini, kendi hevâ ve arzusunu ilahlaştırması; zanna dayalı bir takım kişisel değerler koyarak diğer insanlar üzerinde otorite kurma hayalleri; kimin verdiğini bile bile, sahip olduğu zenginlik ve güçlerle kendisinden daha büyük bir güce ihtiyaç duymayacağı, dolayısıyla "kendi kendini yeterli görme" anlamına gelen ve Kur'ân'ın "istiğnâ" dediği şeylerin olduğunu tespit ettik. Allâh'tan başkasına ubûdiyette bu dereceye çıkan insan artık bundan sonra; başlangıçta insanlara, ileriki safhalarda da Allâh'a karşı büyüklenme psikozuna gireceğini görmekteyiz. Kur'ân bu hususu "istikbâr" olarak anlatmakta ve ilk öncüsünün de İblis olduğunu sık sık vurgulamaktadır. İblisin etki alanına giren bu çeşit ubûdiyetteki insan, artık işi, kendi nefisine tapmaya kadar götürecektir. Bu noktada Mekke müşriklerinin, elleriyle yaptıkları şeylere, kendilerinden daha az değerli olan ve emrine müsahhâr kılınmış şeylere tapmalarının; aslında o cisimlere değil, bilakis kendi nefis ve hevâlarını onlar üzerine geçirip şekillendirerek kendi kendilerine tapmalarından başka bir şey olmadığı neticesine vardık.

Bir başka tespit olarak da şunları söyleyebiliriz: Beden ve ruhtan oluşmuş bir varlık olan insan, gerek iç dünyasında hissî-manevî, fikrî; gerekse dış dünyasında beden, ferdî ve içtimaî boyutlara sahiptir. Kur'ân'da anlatılan ubûdiyetin, işte onun bu yönlerinde de yaşanabildiğini gördük.

İnsandaki fikirler, hisler ve yaptığı ameller; birlikte bir bütün halinde hareket etmezse, dinde yıkıcı birer unsur haline gelirler.

İşte ubûdiyet bu boyutlarda dengeli olarak yaşanmalıdır. Meselâ, Kur'ân'da Allâh'a saygı noktasında; korkuyu ifade eden havf, haşyet vb. kavramlar, Allâh korkusunun çeşitli boyutlarda tezahür ettiğini gösterir. Bir yerde emir ve yasakların hemen akabinde zikredilen Allâh korkusu varken; başka bir yerde sırf mücerred Allâh korkusundan tüylerin diken diken olup derinin ve kalplerin titrediğinden bahsedilmektedir. Bunlar bize Allâh korkusunun, insandaki tezahür boyutlarını göstermektedir. Diğer alanlarda da durum aşağı yukarı böyledir. Yani kimisi namaz, oruç vb. ibadetleri farz derecesinde yerine getirirken, kimisi de nafil seviyesinde ifa eder.

Allâh'a ubûdiyette olduğu gibi, O'ndan başkasına ubûdiyetin de değişik boyutları olduğunu gördük. Kur'ân'da anlatıldığına göre; kimi kâfirler, sadece Allâh'ı inkar ederken, kimisi varlığına inanmış fakat kudret, fiil ve sıfatlarına ortaklar yakıştırmış; kimisi gönderilen resülleri ya yalanlamış, ya da öldürmüşler; Firavun gibileri de kendi rablığını ilân ederek Allâh'tan başkasına ubûdiyetin zirvesine çıkmıştır. İşte bunlar, bu çeşit ubûdiyetin de bazı boyutları olduğunu gösteren şeylerdir. Kur'ân'daki küfre dair kullanılan kavramlardan her biri aslında, Allâh'tan başkasına ubûdiyetin değişik nüanslarda boyutlarını ifade etmektedir. Allâh'a ubûdiyetle ilgili kavramları da bu şekilde değerlendirmek mümkündür.

Allâh'a Ubûdiyetin, insanın kendisi ve içinde yaşadığı toplumda birtakım yansımalarının da olduğunu burada tespit ettik. Ubûdiyetin bu yansımaları, Kur'ân'da bolca zikredilmiştir. Bu konuda örnek olarak incelediğimiz "Ahlâk" ile "Sıbğatullâh" (Allâh'ın Boyası) kavramlarının; ubûdiyetin en geniş anlamdaki yansımalarını ihtiva ettiğini gördük.

Çok geniş çerçevesi olan araştırmamızda, ele alınamayan bir çok konu mevcuttur.

Gerek ubûdiyet gerekse başka konularda inceleme yapacaklara şu tavsiyeler yapılabilir:

Konu ya da kavram araştırması yapmayı düşünenler; Kur'ân'daki kavramlar üzerinde insanın kulluk özelliğinin yansımaları, şeklinde bir semantik çalışma yapabilirler. Bundan başka, özellikle ubûdiyetin hissî-manevî boyutu, insan psikolojisi açısından bir başlık altında incelenebilir. Dini bilgilenme ve yaşayışın zayıfladığı günümüzde, her iki çeşit ubûdiyetin ulaştığı boyutların sosyolojik açıdan da incelenmesinde büyük fayda olduğu kanaatindeyiz.

Hulâsâ insan bir kuldur, ama sadece Allâh'a kul olmak için yaratılmıştır; Yüce Allâh da âlemlerin Rabb'i, insanın tek Ma'bûdu'dur.

BİBLİYOGRAFYA

KİTAPLAR

KUR'ÂN-I KERİM

‘ABDURRAHMÂN, Muhammed Muşafâ, ‘Edebü'l-‘Ubûdiyye, Mektebetü'l-Kâhire, Kâhire ts.

‘ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fu‘âd, ‘el-Mu‘cemu'l-Müfehres li ‘Elfâzi'l-Kur‘âni'l-Kerîm, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul-1982.

‘el-‘ACLÛNÎ, ‘İsmâ‘il b. Muhammed (ö.1162/1749), Keşfü'l-‘Hafâ ve Mûzîlu'l-‘İlbâs ‘ammeştehera mine'l-‘Ehâdis ‘alâ ‘Elsineti'n-Nâs, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî. 3. bsk. , Beyrût -1932.

‘el-‘AFÎFÎ, Tâhâ ‘Abdullâh, Hakkullâh ‘ale'l-‘İbâd ve Hakku'l-‘İbâd ‘ale'llâh, Dâru'l-İtisâm, Kâhire ts.

AKÇAY, Mustafa, Çağdaş Dünyada İnsan ve Dinî Sorumluluğu (Fetret Ehli Örneği), Işık Yayınevi, İstanbul -2000.

AKGÜL, Mehmet, Kur‘ân‘da Din Kavramı, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya-2002.

‘AKKÂD, ‘Abbâs Mahmûd (ö.1964), Allâh (Kitâb fî Neş‘eti'l-‘Akıde), Dâru'l-Maârif, Mısır-1947.

AKÖZ, Hidayet, Kur‘ân‘da Allâh-Kul (İnsan) İlişkisi, Seriyeye Yayınevi, Bursa -2000.

AKSEKÎ, Ahmed Hamdi (ö.1951), Ahlak Dersleri, İstanbul -1968.

ALBAYRAK, Halis, Kur‘ân‘da İnsan-Gayb İlişkisi, Şule Yayınları, 2. bsk. , İstanbul -1996.

‘el-‘ÂLÛSÎ, Şihâbüddîn Muhammed (ö.1270/1854), Rûhu'l-Me‘âni fî Tefsîri'l-Kur‘âni'l-‘Azîm ve's-Seb‘il-Meşâni, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrût -ts.

>ÂMÛLÎ, <Abdullâh Cevâdî, *Kur'ân'da Hidayet*, (çev. Said Okumuş), İnsan Yayınları,
İstanbul -ts.

ARVASÎ, Seyyid Ahmed, *İnsan ve İnsan Ötesi*, Burak Yayınevi, 4. bsk. , İstanbul -ts.

>el-[◌]ASKALÂNÎ, >Ebu'l-Faḍl >Ahmed b. <Ali b. Ḥacer (ö.852/1449), *Fethu'l-Bârî*,
Dâru'l-Ma'rife, Beyrût -1960.

>el-[◌]ASKERÎ, >Ebû Hilâl >el-Ḥasen b. <Abdillâh b. Sehl (ö.400/1009), *Kitâbü'l-Furûḡ*,
1. bsk. , Lübnân -1994.

ÂŞIK, Nevzat, *İbadette Aşırılığa Karşı Hz. Peygamberin Tutum ve Tavrı*, Anadolu
Matbaacılık, İzmir -1996.

ATEŞ, Süleyman, *İnsan ve İnsanüstü (Ruh/Melek/Cin/İnsan)*, Yeni Ufuklar Neşriyat, 3.
bsk. , İstanbul -1995.

AYDIN, Mehmet S. , *Kant'ta ve Çağdaş İngiliz Felsefesinde Tanrı-Ahlak İlişkisi*,
T.D.V. Yayınları, Ankara -1991.

>el-BAGAVÎ, >Ebû Muhammed el-Ḥuseyn b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Me'âlimü't-*
Tenzil, Dâru Tayyibe li'n-Neşr, 4. bsk. , Riyâd -1997.

>el-BÂKILLÂNÎ, >Ebû Bekr Muhammed b. Ṭayyib (ö.403/1013), *Kitâbü't-Temhîd*,
el-Mektebetü's-Şarkıyye, Beyrût -1957.

BAYRAKDAR, Mehmet, *İslam İbadet Fenomenolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1987.

>el-BEDRÎ, Şâkir, <Ibâdü'r-Rahmân fi Medreseti'l-Ḳur'ân, Bağdat -1973.

>el-BELHÎ, Mukâtil b. Süleymân (ö.150/767), >el-[◌]Eşbâh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Ḳur'âni'l-
Kerîm, (thk. A[◌]bdullâh Muhammed Şahâta), el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-
Âmme li'l-Kitâb, Kâhire -1975.

>el-BEYHAKÎ, >Ebû Bekr >Ahmed b. Ḥuseyn b. <Ali b. Mûsâ (ö.458/1066), >es-
Sünenü'l-Kübrâ, (thk. Muhammed <Abdülkâdir <Atâ), Mektebetü
Dâru'l-Bâz, el-Mekketü'l-Mükerreme -1994.

>el-BEYDÂVÎ, >el-Kâdî Nâsiruddîn (ö.685/1286), >Envâru't-Tenzîl ve >Esrâru't-Te'vîl
(Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde), el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Diyarbakır -
ts.

>el-BUĦÂRÎ, >Ebû 'Abdillâh Muhammed b. 'İsmâ'îl (ö.256/870), >es-Şahîh, Çağrı
Yayınları, İstanbul -1992.

-----, >el-'Edebü'l-Müfred, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût -1989.

BURSEVÎ, İsmail Hakkı (ö.1138/1725), Kitâbu'n-Netîce, (haz. Ali Namlı, İmdat Yavaş)
İnsan Yayınları, İsyambul -1997.

>el-BÛTÎ, Sa'îd Ramadân, Hurriyyetü'l-'İnsân fi Zilli 'Ubûdiyyetihî lillâh, Dâru'l-Fikr,
Dimaşk -1992.

>el-CÂBİRÎ, Muhammed 'Âbid, Arap-İslam Aklının Oluşumu, (çev. İbrahim Akbaba),
Kitabevi Yayınları, 2. bsk. , İstanbul -2000.

CANAN, İbrahim, Vakti En İyi Değerlendirme Esasları (İslam'da Zaman Tanzimi), 6.
bsk., Cihan Yayınları, İstanbul -ts.

>el-CÂVÎ, >eş-Şeyh Muhammed >en-Nevevî (ö.1316/1898), Merâkı'l-'Ubûdiyye, Dâru
İhyâi'l-Kütübi'l-Arabîyye, Mısır -1888.

>el-CEVHERÎ, 'İsmâ'îl b. Hammâd (ö.398/1007), Tâcü'l-Lûğa ve Şihâhu'l-'Arabîyye
(thk. >Ahmed 'Abdülğafûr 'Attâr), Dâru'l- İlim li'l-Melâyîn, Beyrût -
1990.

>el-CÛRCÂNÎ, >eş-Şerîf 'Ali b. Muhammed (ö.816/1413), Kitâbu't-Ta'rifât, Dâru'l-
Kütübi'l-İlmiyye, 3. bsk. , Beyrût -1988.

ÇANTAY, Hasan Basri (ö.1964), Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm, Elif Ofset, 12. bsk.
İstanbul -1980.

ÇETİNER, Bedrettin, Kur'ân Fihristi (Kelime-Konu), M. Ü. İ. F. V. Yayınları, İstanbul
-1991.

>ed-DÂRAKUTNÎ, 'Ali b. 'Omer (ö.385/995), >es-Şifât, Mektebetü'd-Dâr, 1.bsk.,
Medine- 1983.

-----, *es-Sünen* (thk. *Abdullâh Hâşim Yemânî*), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût -
1966.

DE CHARDIN, Pierre Teilhard, *İnsanın Tabiattaki Yeri*, (çev. H. Hüsrev Hatemi),
İşaret Yayınları, 1. bsk. İstanbul -1990.

ED-DİHLEVÎ, Ahmed Şâh Veliyyullâh b. *Abdirahmân* (ö.1176/1762),
Hucetüllâhi'l-Bâliğa, 1. bsk. , Dâru'l-Ma'rife, Beyrut -1997.

DE LA BOETİE, Etienne, *Gönüllü Kulluk Üzerine Söylev*, (çev. Mehmet Ali
Ağaoğulları), İmge Kitabevi, 2. bsk, Ankara -1995.

DERÂDİKE, Şâlih Mûsâ, *el-İnsân fi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hicre, 1. bsk. , Dımaşk -1987.

DRAZ, M. *Abdullâh, Din ve Allah İnancı*, (çev: Bekir Karlığa), Bir Yayıncılık,
İstanbul -ts.

-----, *İslam'ın İnsana Verdiği Değer*, (çev. Nureddin Demir), Kayhan
Yayıncılık, 1. bsk. , İstanbul -1983.

EBÛ'L-BEKÂ, Eyyûb b. Mûsâ *el-Huseynî el-Kefevî* (ö.1094/1683), *el-Külliyyât
Mu'cem fi'l-Muştalahât ve'l-Furûka'l-Lügaviyye*, Müessesetü'r-Risâle,
1. bsk., Beyrût -1993.

EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. *el-Eş'as* (ö.275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları,
İstanbul -1992.

EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf b. *Ali el-Endelüsî* (ö.745/1344), *el-
Bahru'l-Muhît*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk., Beyrût -1993.

EBUSSU'ÛD, Muhammed b. Muhammed *el-İmâdî* (ö.982/1574). *İrşâdü'l-
Akli's-Selîm ilâ Mezâye'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-
Arabî, 2. bsk. , Beyrût -1990.

EKİN, Yunus, *Kur'an'a Göre İnançsızlık*, Işık Yayınları, İstanbul -2001.

ELIADE, Mircea, *Mitlerin Özellikleri*, (çev. Sema Rifat), Simavi Yayınları, İstanbul -
1993.

ELMALILI, Muhammed Hamdi Yazır (ö.1941), *Hak Dîni Kur'ân Dili*, Eser Neşriyat ve Dağıtım, İstanbul -1982.

ERZURUMLU, İbrahim Hakkı (ö.1194/1780), *İnsan-ı Kâmil*, (sad. İ. Turgut Ulusoy), Hisar Yayınevi, İstanbul ts.

FAZLURRAHMÂN (ö.1988), *Ana Konularıyla Kur'ân*, (çev. Alpaslan Açıkgenç), II. bsk. , Fecr Yayınları, Ankara -1993.

el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Mecdüddîn Muhammed b. Ya^çkûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsü'l-Mu^çhit*, Müessesetü'r-Risâle, 1. bsk. , Beyrût -1986.

HAMÎDULLÂH, Muhammed, *İslam Peygamberi*, (çev: Salih Tuğ), 5. bsk. , İrfan Yayıncılık, İstanbul -1990.

el-HATÎB, Abdülkerîm, *Allâhu Zâtan ve Mevdû^çan Kadîyyetü'l-^çUlûhiyye*, 3. bsk. , Dâru'l-Ma^çrife, Beyrût -1975.

HAVVÂ, Sa^çid, *Gizâ^çü'l-^çUbûdiyye*, Dâru'l-İslâm, Kâhire -ts.

el-HEYSEMÎ, Ali b. Ebî Bekr (ö.807/1405), *Mecma^çu'z-Zevâ^çid*, Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrût -1988.

-----, *es-Sünen*, (thk. Adullâh Hâşim Yemânî), Dâru'l-Ma^çrife, Beyrût -1966.

IZUTSU, Toshihiko, *Kur'ân'da Allâh ve İnsan*, (çev. Süleyman Ateş), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts.

-----, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, (çev. Selahattin Ayaz), Pınar Yayınları, 3. bsk. , İstanbul -1997.

İBN ABDİLBERR, Ebû Amr Yûsuf b. Abdillâh (ö.463/1071), *et-Temhîd*, Vizâratü Umûmi'l- Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib -1968.

İBN ÂŞÛR, Muhammed ^çet-Tâhir (ö.1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, ed-Dâru't-Tûnûsiyye, Tûnus -1984.

İBN ATIYYE, Ebû Muhammed Abdülhak ^çel-^çEndelüsî (ö.546/1151), *el-Muharraru'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-^çAzîz*, Katar -1981.

İBN FÂRİS, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ (ö.395/1004), *Mu'cemü Mekâyisi'l-Lüğa*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-Cil, 1. bsk. , Beyrût -1991.

İBN HANBEL, Ahmed Muhammed (ö.241/855), *Müsned*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî (ö.354/965), *Şahîhu İbn Hibbân*, (thk. Şu'ayb el-Ârnaût), Müessesetü'r-Risâle Beyrût -1993.

İBN KAYYİM, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb el-Cevziyye (ö.751/1350), *Medâricü's-Sâlikîn beyne İyyâkenâ'büdü ve İyyâkeneste'in* (thk. Muhammed Beyûmî) Mektebetü'l-İmân, Mısır -1997.

İBN KEŞİR, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmâ'îl (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Muhtaşaru Tefsîr-i İbn Keşîr)*, (thk. Muhammed Ali es-Şabûnî), Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, Beyrût -1981.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö.275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem el-Enşârî (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrût -1990.

İBN TEYMİYYE, Taqıyyüddîn Ahmed b. Abdilhamîd el-Harrânî ed-Dımaşkî (ö.728/1328), *et-Tevbe*, Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Kâhire -ts.

-----, *el-Ubûdiyye*, 2. bsk. , el-Mektebetü'l-İslâmyye, Beyrût -1970.

İSMÂ'ÎL, Şabân Muhammed, *el-Ibâdetü fi'l-İslâm Mefhûmuhâ ve Haşâ'isühâ*, Dâru's-Şebâb, Kâhire -1980.

KARAGÖZ, İsmail, *Kur'an'da İbadet Kavramı*, Şule Yayınları, İstanbul -1997.

KARAMAN, Fikret, *Münafıklığın İtikadi Boyutu ve İslamî Tebliğe Etkisi*, T.D.V. Yayınları, Elazığ -1996.

- >el-KARDÂVÎ, Yûsuf, >el-[<]Ibâdetü fi'l-[>]İslâm, Mektebetü Vehbe, Kâhire -1985.
- >el-KÂRÎ, [<]Ali b. Sultân Muhammed, [>]Şerhu'l-[>]Emâlî, Salah Bilici Kitabevi, İstanbul -
ts.
- KESKİN, Halife, *İslam Düşüncesinde Allâh-Âlem İlişkisi*, Beyan Yayınları, İstanbul -
1996.
- >el-KURTUBÎ, >Ebû [<]Abdillâh Muhammed b. >Ahmed >el-[>]Enşârî (ö.671/1272), >el-
Câmi[<] li >Ahkâmi'l-Kur[>]ân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk. , Beyrût -
1988.
- >el-KUŞEYRÎ, >Ebu'l-Kâsım [<]Abdülkerîm b. Hevâzîn (ö.465/1072), >er-Risâletü'l-
Kuşeyriyye, 1. bsk. , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût -1998.
- KUTUB, Seyyid (ö.1966), *Fî Zülâli'l-Kur[>]ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. bsk.,
Beyrût -1967.
- MACÎT, Nadim, *Kur'ân ve Hadise Göre Şirk ve Müşrik Toplum*, Damla Matbaacılık,
Konya -1992.
- MÂLİK B. >ENES (ö.179/816), >el-[>]Muvatta[>], Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.
- >el-MANŞÛR, [<]Abdülazîm, *Vâcibâtü'l-[<]Ubûdiyye lillâh*, Kâhire -1971.
- (YAZARI YOK), *Mefhûmu'l-[<]Ubûdiyye fi'l-[>]İslâm*, 1. bsk., Dâru't-Tevhîd, Kuveyt -
1977.
- >el-MEVDÛDÎ, >Ebu'l [<]Alâ (ö.1979), *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (çev. M. Han Kayanî, Yusuf
Karaca, Nazife Şişman, İsmail Bosnalı, Ali Ünal, Hamdi Aktaş.), İnsan
Yayınları, İstanbul -1987.
- , *Kur'ân'ın Dört Temel Terimi (İlah-Rab-Din-İbadet)*, (çev. Mahmut
Osmanoğlu), Özgün Yayıncılık, 5. bsk. , İstanbul -1996.
- MÎR, Mustansır, *Kur'ânî Terimler ve Kavramlar Sözlüğü*, (çev: Murat Çiftkaya),
İnkilap Yayınevi, İstanbul -1996.
- MORRISON, A. Cressy, *Müsbet İlim Yönünden İnsan, Kainat ve Ötesi*, (çev. Bekir
Topaloğlu), Nesil Yayınları, 6. bsk. , İstanbul -1986.

el-MUHÂMÎD, Ahmed Naşib, el-Hubb beyne'l-Abd ve'r-Rabb, Dâru'l-Fikr,
Dimaşk -1995.

MUTAHHARÎ, Şehîd Âyetullâh Murtağâ, *Fıtrat Üzerine*, (çev. Ömer Çiçek),
Bengisu Yayıncılık, 1. bsk., İstanbul -1992.

el-MÜNÂVÎ, Abdürraûf, *Feyđü'l-Kâdir Şerhu'l-Câmi's-Şağîr*, el-Mektebetü't-
Ticâriyyeti'l-Kübrâ, Mısır -1937.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn el-Haccâc (ö.261/874), el-Câmi'u's-Şağîh, Çağrı
Yayınları, İstanbul -1992.

NEDVÎ, Ebu'l-Hasen Ali, *Kur'an ve Sünnette İtikat-İbadet ve Güzel Ahlak*, (çev. M.
Yekta Saraç), Risale Yayınları, 4. bsk. , İstanbul -1997.

en-NESEFÎ, Ebu'l Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mağmûd (ö.710/1310),
Medâriku't-Tenzil ve Hakâ'ıku't-Te'vil, Kahraman Yayınları, İstanbul -
1984.

en-NEVEVÎ, Ebû Zekerıyyâ Yağyâ b. Şeref (ö.676/1272), *Şerhu'n-Nevevî alâ
Şağîhi Müslim*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. bsk. , Beyrût -1973.

OLGUN, Tahir, *Müslümanlıkta İbadet Tarihi*, (Haz. Cemal Kurnaz), Akçağ Yayınları,
Ankara -1998.

ÖZEK, Ali ve Arkadaşları (Hayrettin Karaman, Ali Turgut, Mustafa Çağrıçı,
İbrahim Kâfi Dönmez, Sadreddin Gümüş), *Kur'an-ı Kerim ve Türkçe
Açıklamalı Meâli*, Hâdimü'l-Harameyni's-Şerifeyn Kral Fehd Mushaf-ı
Şerif Basım Kurumu, Medine -1992.

ÖZLER, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, Nûn Yayıncılık, İstanbul -1997.

ÖZSOY, Ömer, İlhami GÜLER, *Konularına Göre Kur'an (Sistemik Kur'an Fihristi)*,
Fecr Yayınevi, Ankara -1997.

ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, *Kur'an-ı Kerim'e ve Sünnet'e Göre Tasavvuf*, Fatih Yayınevi ,
İstanbul -1979.

PAK, Zekerıya, *Kur'an'da Kulluk*, Kayıhan Yayınevi, İstanbul -1999.

er-RÂĞIB, el-İsfehâni (ö.502/1108), *Müfredâtü 'Elfâzı'l-Kur'an*, (thk. Şafvân Adnân Dâvûdî), Dâru'l-Kalem, 1. bsk., Dimaşk -1992.

er-RÂZÎ, Fahrüddîn Muhammed b. 'Omer b. Hüseyin b. Hasan b. 'Ali (ö.606/1209), *Mefâtihu'l-Ğayb*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. bsk., Beyrût -1990.

RİDÂ, Muhammed Reşid, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Dâru'l-Ma'rife, 2. bsk., Beyrût -1973.

ŞABRÎ, Şeyhü'lislâm Mustafa, *Mevkıfu'l-'Akl ve'l-'İlim ve'l-'Âlem min Rabbi'l-'Âlemîn ve 'İbâdihi'l-Mürselîn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2.bsk., Beyrût -1981.

es-ŞAN'ÂNÎ, Ebû Bekr 'Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö.211/826), *Muşannafu 'Abdirrezzâk*, (thk. Habîburrahmân el-'Âzamî), el-Mektebetü'l-İslâmî, 2. bsk., Beyrût -1987.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Fakülte Kitabevi, 4. bsk., Isparta -2002.

SPENCER, Herbert, *İlk Prensipler*, (çev. Selmin Evrim), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul -1947.

SOYSALDI, H. Mehmet, *Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar*, Çağlayan Yayınları, İzmir -1997.

SUNAR, Cavit, *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara-1974.

es-SUYÛTÎ, 'Abdürrahmân b. Ebî Bekr (ö.911/1505), *Tenvîru'l-Havâlik*, el-Mektebetü't-Ticâriyye el-Kübrâ, Mısır -1969.

-----, *el-Câmi'u's-Şağîr*, (thk. Muhammed 'Abdürra'ûf b. Tâcül'ârifin), Dâru Tâiri'l- İlim, Cidde -ts.

eş-ŞÂFİ'Î, Muhammed b. İdrîs Ebû 'Abdillâh (ö.204/819), *er-Risâle*, (thk. 'Ahmed Muhammed Şâkir), Kâhire -1939.

ŞENTÜRK, Habil, *Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı*, Bahar Yayınevi, İstanbul -ts.

ŞERİ'ÂTÎ, 'Ali (ö.1977), *İnsan*, (çev. Şamil Öcal), Fecr Yayınevi, 3. bsk. , Ankara - 1997.

ŞEŞ-ŞİRVÂNÎ, Fethullâh b. Muhammed 'Emîn b. Şadreddîn (ö.1036/1626), *İbâdet Hakkında Risâle*, Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Elyazma Bölümü, nr. 1170/2, İstanbul - h.1157 / m.1744.

ŞEŞ-TABERÂNÎ, 'Ebu'l-Kâsım Süleymân b. 'Ahmed b. 'Eyyûb (ö.360/970), *el-Mu'cemü'l-'Evsaf* (thk. 'Abdülmuhşin b. 'İbrâhîm 'el-Huseynî), Dârül-Harameyn, Kâhire -1996.

-----, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, (thk. Hamdi b. 'Abdilmecîd es-Selefi), Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2. bsk. , Musul -1983.

ŞET-TABERÎ, 'Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/923), *Câmî'u'l-Beyân*, 'an Te'vîli'l-Kur'ân, Dâru'l-Fikr, Beyrût -1995

ŞET-TİRMİZÎ, 'Ebû 'İsâ Muhammed b. 'İsâ b. Şavre (ö.279/892), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1992.

UÇAR, Şahin, *Varlığın Mana ve Mazmunu*, İz Yayıncılık, İstanbul -1995.

'ÛDE, Hafîl 'Ebû 'Ûde, *et-Tetavvur'd-Dilâli beyne Lüğati's-Şi'ri'l-Câhili ve Lüğati'l-Kur'âni'l-Kerim*, Mektebetü'l-Menâr, 1. bsk., Ürdün -1985.

'el-'UKBERÎ, 'Ebu'l-Bekâ 'Abdullâh b. Huseyn 'el-Hanbelî (ö.616/1219), *el-Meşûfü'l-Mu'lem fi Tertibi'l-'İslâh 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem*, (thk. Yâsîn Muhammed es-Sevvâs.), Dâru'l-Fikr, Dimaşk -1983.

ULUSOY, İ. Turgut, *Din Psikolojisi*, İstanbul -1970.

ULUTÜRK, Veli, *Kur'ân-ı Kerim'de Yaratma Kavramı*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

-----, *Kur'ân-ı Kerim Allâh'ı Nasıl Tanıtıyor ?*, Nil Yayınları, İzmir -1994.

-----, *Kur'ân'a Göre Zulüm Kavramı*, İstişare Yayınları, 2. bsk. Kayseri -1993.

ÜNAL, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir -1999.

WENSINCK, A. J. , *el-Mu^cemu'l-Müfehres li [>]Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî*, Çağrı Yayınları, İstanbul -1986.

YILDIRIM, Suat, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınevi, 1. bsk. , İstanbul -1987.

-----, *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meali*, Işık Yayınları, 1. bsk. , İstanbul -2002.

YÜKSEL, Nevzat, *Konularına Göre Kur'ân-ı Kerîm Fihristi*, 4. bsk, Bayrak Yayınları, İstanbul -1990.

[>]ez-ZÂHİRÎ, [>]Ebû [<]Abdirrahmân b. [<]Akıl, *Cedeliyyetü'l-[<]Akl fi'l-Fikri ve'l-[<]Ubûdiyye*, Dâru İbn Hazm, Riyâd-1996.

[>]ez-ZEBÎDÎ, Muhibbuddîn Ebû Feyd Muhammed Murtağâ (ö.1183/1769), *Tâcü'l-[<]Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, (thk. [<]Ali Şirî), Dâru'l-Fikr, Beyrût -1994.

[>]ez-ZEMAŞSERÎ, [>]Ebu'l-Kâsım Maḥmûd b. [<]Omer (ö.538/1143), *el-Keşşâf [<]an Hakā iki't-Tenzil ve [<]Uyûni'l-[>]Eḳâvil fi Vücûhi't-Te[>]vîl*, (thk. [<]Abdürrezzâk [>]el-Mehdî), Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. bsk., Beyrût -1997.

[>]ez-ZÜRKÂNÎ, Muhammed b. [<]Abdilbâkî b. Yûsuf (ö.1122/1709), *Şerḥu'z-Zürkânî*, 1. bsk. , Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût -1992.

MAKALELER

ATAY, Hüseyin, *Allâh'ın Halifesi İnsan*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1970, XVIII.

-----, *İslamda Olgun İnsan (İnsan-ı Kâmil)*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1967, XV.

BİRAND, Kâmiran, *İnsanlığın Sırrı*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1961, IX.

-----, *Tanrı Şuuru Hakkında*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1953, IV.

GEZGİN, A. Galip, "Huşû" Kelimesinin Semantik Analizi, Tasavvuf (İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi), Sayı: IV, Ankara-2000.

İŞLER, Emrullah, *Secde Kelimesi ve Türkçe'ye Çeviri Sorunu*, İslâmiyât Araştırma Dergisi, Sayı: III, Ankara -1998.

SUNAR, Cavit, *Tasavvuf ve Kur'an*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1966, XIV.

-----, *Allâh-İnsan İlişkisi*, A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1976, XXI.

-----, *Namazdan Maksat Nedir?* , A.Ü.İ.F.D. , Ankara -1965, XIII.

TUNÇ, Cihad, *Tövbe Hakkında Bazı Meseleler*, A.Ü.İ.F.D, Ankara -1981, XXIV.

YILDIRIM, Suat, *İbâdet ve Hayat Nizami*, Yeni Ümit Dergisi, Sayı: III, İstanbul -1989.

ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

ALPER, Ömer Mahir, “İtaat”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIII.

CİLACI, Osman, “Duâ”, *DİA*, İstanbul -1994, IX.

ÇAĞRICI, Mustafa, “İslam”, *DİA*, İstanbul -2001, XXIII.

HAMÎDULLÂH, Muhammed, “abd”, *DİA*, İstanbul -1988, I.

HARMAN, Ömer Faruk, “İslam”, *DİA*, İstanbul -2001, XXIII.

HÖKELEKLİ, Hayati, “İbadet”, *DİA*, İstanbul -1999, XIX.

KOCA, Ferhat, “İbadet”, *DİA*, İstanbul -1999, XIX.

PARLATIR, Selahattin, “Duâ”, *DİA*, İstanbul -1994, IX.

SİNANOĞLU, Mustafa, “İslam”, *DİA*, İstanbul -2001, XXIII.

ULUDAĞ, Süleyman, “İbadet”, *DİA*, İstanbul -1999, XIX.

-----, “abd”, *DİA*, İstanbul -1988, I.

ÖZGEÇMİŞ

1967 yılında Antalya / Korkuteli'nde doğdu. İlk ve orta öğrenimini ilçe İ.H.L.'nde tamamladı. 1984'te Ankara Ün. Dil ve Tar. Coğ. Fak. Arap Dili ve Ed. Bölümünde bir yıl öğrenim gördükten sonra; 1985 yılında Selçuk Ün. İlahiyat Fak.'ne başlayıp 1990'da mezun oldu. 1991'de M.E.B. bünyesinde başladığı Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi öğretmenliğini sürdürürken; 1993 yılında Sakarya Ün. İlahiyat Fak.'nde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Selçuk Ün S.B.E. Temel İslam Bilimleri, Tefsir Bilim Dalında devam ettirdiği Yüksek Lisans öğrenimini, "*Kur'ân'da Ehl-i Kitâb'ın Kendi Dinlerine Karşı Tutumu*" adlı çalışması ile 1994'te tamamladı. Aynı yıl Sakarya Ün. S.B.E. Temel İslam Bilimleri, Tefsir Bilim Dalında doktora öğrenimine başladı. "*Kur'ân'da Ubûdiyet ve Boyutları*" adlı doktora tez çalışmasını sürdürmekte olup, halen Sakarya Ün. İlahiyat Fak.'nde Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır. Evli ve iki çocuk babasıdır.